# METOODILISED JUHENDID FILOSOOFIA ALALT

MARKSISMI-LENINISMI
ALUSTE KOOLIDELE

A-29398

# METOODILISED JUHENDID FILOSOOFIA ALALT

MARKSISMI-LENINISMI
ALUSTE KOOLIDELE

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1968

1 M
M 44

Originaali tiitel:

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ ПО ФИЛОСОФИИ.
Для школ основ марксизма-ленинизма.
Издательство политической литературы.
Москва, 1967.

Tõlkinud M. LUMI ja E. MARANDI

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

## TOIMETUSELT

*Selles raamatus antakse parteiharidussüsteemi marksismi-leninismi aluste koolide propagandistidele metoodilisi juhendeid filosoofia õpetamiseks. Raamat on koostatud vastavalt nende koolide programmile.*[1]

*Iga propagandisti töös on omad iseärasused: kuulajate ettevalmistus ei ole ühesugune, nende huvid ja õppimistingimused on erinevad. Just sellepärast on raamatus soovitatavad loengute ja vestluste plaanid üksnes näitlikud. Vastavalt konkreetsetele tingimustele võib propagandist neis korrektiive teha. Loomulikult on ka õppeplaanis ettenähtud aja jaotus teemadele, samuti loengutele ja vestlustele näitlik.*

*Enamikul propagandistidest ei jätku aega teema kõigi küsimuste valgustamiseks. Seda tähtsam on seda aega õigesti kasutada. Eeskätt tuleb iga kord rangelt välja valida ühe või teise teema põhiküsimuste ring, mitte kalduda teisejärgulisele. Juhiseks võivad seejuures olla ainult kaks asjaolu: ettekujutus filosoofia õppimise põhiülesannetest marksismi-leninismi aluste koolides ja auditooriumi iseloomu tundmine. Kursuse eesmärk seisab meie arvates selles, et kuulajad omandaksid dialektilise ja ajaloolise materialismi aluste osas teadmiste miinimumi ja (teatud määral) elunähtuste analüüsimise ning hindamise dialektilis-materialistliku meetodi.*

*Enamiku teemade õppimiseks on ette nähtud propagandisti sissejuhatav loeng ja vestlus, kus kõige keerulisemate küsimuste arutamise käigus kinnistatakse kuulajate poolt omandatud teadmisi. Neid kahte õppevormi ei tohi teineteisest isoleerida, nad moodustavad ühtse terviku.*

---

[1] Vt. Marksismi-leninismi aluste kooli programm, Tallinn 1967.

*Sellepärast saab propagandist alles pärast kogu teema eelnevat uurimist otsustada: missuguseid küsimusi valgustada loengus ning missuguseid vestluse käigus läbi arutada. Teema õppimise niisuguse üldplaani koostamine aitab materjali paremini omandada ja võimaldab aega ökonoomselt kulutada.*

*Eriti suur tähtsus on kuulajate iseseisva töö organiseerimisel. Paljud neist ei oska veel raamatuga töötada. Propagandisti ülesanne on neile seda õpetada, äratada nendes huvi filosoofilise kirjanduse ja eeskätt marksismi-leninismi rajajate teoste vastu.*

*Paremate propagandistide kogemused näitavad, kui tähtis on mitte piirduda loengus teema sisu esitamisega. Kuulajaile tuleb anda ka metoodilisi soovitusi kirjanduse suhtes, millega nad tutvuma peavad. Kõigepealt on otstarbekas nimetada neid õpiku osasid, mis sisaldavad materjali õpitava teema kohta. Seejärel iseloomustab propagandist ülejäänud kirjandust, mida programm soovitab. Vastava allika lühike annotatsioon, nõuanne selle konspekteerimise meetodi suhtes — kõik see on kuulajaile suureks abiks nende iseseisvas töös. Niisugused metoodilised juhendid annavad kõige suuremat kasu, kui nad on individualiseeritud: kõigi kuulajate ettevalmistus, huvide suunitlus ei ole ju ühesugune, neil ei ole ühepalju vaba aega. Sellepärast võib ka ülesanne olla ühtedele mahukam ja teistele väiksem. Tähtis on ainult igal üksikjuhul kontrollida ülesande täitmist.*

*On teada, kui tähtsal kohal on iga aine õpetamisel vestlus. Hästi ettevalmistatud, elav vestlus kuulajatega aitab tõsta nende aktiivsust õppustel, aitab neil omandada filosoofiat kui tegelikkuse teadusliku käsituse instrumenti, meetodit. Vestluse organiseerimine ja läbiviimine aga ei ole kerge. Oskus arutatava teema vastu suurt huvi äratada, kuulajate aktiivsust esile kutsuda nõuab propagandistilt vilumust. Need propagandistid, kes selle ülesandega edukalt toime tulevad, selgitavad tavaliselt varem, juba loengul välja, missugused küsimused kuulajais huvi äratasid ja mispärast. Otstarbekas on seada vestlusel tähelepanu keskpunkti see, mis kuulajaid huvitab. Muidugi tuleb nende küsimuste arutamist oskuslikult siduda õpitava teema põhiprobleemidega.*

*Mõistagi on metoodilistest juhenditest tõepoolest kasu üksnes siis, kui propagandist on õpitava aine hästi oman-*

*danud, materjali vabalt valdab. Seepärast peab esikohal olema propagandisti töö raamatuga, allikatega. Kursuse programmis on näidatud kuulajaile kohustuslik kirjandus. Propagandistile sellest kirjandusest muidugi ei piisa. Täiendav materjal iga teema kohta on näidatud käesoleva raamatu vastavais peatükkides.*

*Kuulajad võivad kasutada üht alljärgnevaist õpikuist: «Dialektiline ja ajalooline materialism» (Politizdat), «Filosoofia algkursus» või V. Afanasjevi «Algteadmisi filosoofiast», Tallinn 1966. Propagandistil on õppusteks valmistumisel otstarbekas kasutada ka muid õpikuid, milledest käesoleval ajal on kõige rohkem levinud järgmised: «Marksistlik-leninlik filosoofia». V. Rožini, V. Tugarinovi ja B. Tšagini toimetusel, Politizdat, 1966;*

*A. Spirkin, Marksistliku filosoofia kursus. Tallinn 1968.*

*Neis raamatutes käsitletakse dialektilise ja ajaloolise materialismi kogu kursust. Esimene neist paistab silma üksikute peatükkide struktuuri täpsuse ning esituse järjekindluse ja lihtsusega. A. Spirkini raamatus pakub peale selle huvi õnnestunult valitud illustratiivne materjal, mida on kasulik õppustel kasutada. Ühe või teise teema ettevalmistamisel tutvub propagandist õpikute vastavate peatükkidega.*

*Ajaloolise materialismi küsimuste sügavamaks uurimiseks soovitame kasutada D. Tšesnokovi raamatut «Ajalooline materialism» («Mõsl», 1965).*

*Suureks abiks propagandistidele ja kuulajatele on «Dialektilise ja ajaloolise materialismi krestomaatia» (Politizdat, 1967). See on määratud spetsiaalselt neile, kes õpivad filosoofiat marksismi-leninismi aluste koolides. Selles krestomaatias on katkendeid K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini teostest. Eriti mugav on krestomaatiat kasutada sellepärast, et materjal on paigutatud temaatiliselt kursuse põhiküsimuste järgi. See hõlbustab tublisti vajalike mõtteavalduste leidmist marksistlik-leninliku filosoofia rajajate teostest.*

*Sageli tekib propagandistil vajadus leida ühe või teise filosoofilise termini täielikumat seletust, kui see on õpikus antud. Neil puhkudel soovitame kasutada filosoofia leksikone. Põhiliste filosoofiliste mõistete ja terminite sisu on populaarselt selgitatud «Lühikeses filosoofia leksikonis» (Politizdat, 1966). Põhjalikuma ettevalmistusega propa-*

*gandistid võivad kasutada ka «Filosoofia leksikoni» Tallinn 1965, kus on peale terminite ja mõistete andmeid ka üksikute filosoofide kohta. Soovitame kasutada ka niisugust fundamentaalset teatmeteost, nagu «Filosoofia entsüklopeedia». Sealt võib leida üksikasjalikke artikleid filosoofia kõigi küsimuste kohta. Õppuste läbiviimisel on suureks abiks ka näitlik õppevahend «Dialektilise materialismi alused» (Tallinn 1966).*

*

*Käesoleva õpiku on kirjutanud autorite kollektiiv järgmises koosseisus:*

*S. Kaltahtšjan, V. Kelle, A. Koršunov, M. Kovalzon, I. Mihhailova, A. Poltoratski, V. Razin, P. Rogatšov, A. Sudarikov, M. Sverdlin, S. Sõtšev, A. Zotov ja A. Tšknaverjants filosoofiakandidaadi dotsent A. A. Sudarikovi juhendamisel.*

## MIS ON FILOSOOFIA

Esimene teema on sissejuhatav. Selle kohta on ette nähtud kahetunniline loeng, mille eesmärgiks on jutustada kursuse kõige tähtsamatest küsimustest, filosoofia õppimise printsiipidest ja reeglitest, raskustest, mis kuulajaid ootavad, ja tulemustest, milleni nad lõppkokkuvõttes jõuavad. Ja kui seda tehakse arusaadavalt ja veenvalt, on tagatud kuulajate huvi kursuse vastu.

Muidugi ei tohi neis illusioone tekitada. Filosoofia pole huvitavate ja köitvate näidete summa, vaid tõsine teadus, mis nõuab tähelepanelikku ja tõsist suhtumist. Iseloomustanud põhilist kirjandust, mida kuulajail tuleb filosoofia õppimisel kasutada, juhib propagandist nende tähelepanu sellele, et ei saa piirduda üksnes õpikutega. Tuleb hoolikalt uurida algallikaid — iga teema kohta soovitatud marksismi-leninismi rajajate teoseid. Ainult sel tingimusel võivad õppused anda kuulajaile suurt kasu.

Pärast seda, kui sissejuhatavad märkused on tehtud ja kuulajaile õppevahendid soovitatud, tuleb alustada loengu sisu esitamist. Loengu võib üles ehitada järgmise plaani järgi:

1. Mida uurib filosoofia? Missugune on filosoofia aine?
2. Filosoofia põhiküsimus.
3. Filosoofia põhiküsimuse teine külg: kas maailm on tunnetatav? Kuidas toimub tunnetamine?
4. Dialektika ja metafüüsika — kaks arenemise kontseptsiooni ja kaks teadusliku uurimise põhimeetodit.
5. Filosoofia klassijuured.
6. Ideoloogilise võitluse paratamatus.
7. Põhjalik pööre, mille pani filosoofias toime marksism.

8. Miks on tarvis tunda marksistlik-leninlikku filosoofiat?

9. Kokkuvõte.

Seda plaani järgides võite kasutada allpool toodud nõuandeid.

## 1. Mida uurib filosoofia? Missugune on filosoofia aine?

Esimesel pilgul näib, et filosoofia sissejuhatavat loengut on kõige parem alustada vastusega küsimusele, kellele ja milleks filosoofiat vaja on. Tuleb aga silmas pidada, et niisugune katse «härjal sarvist kinni haarata» viib tavaliselt vaid teie teesi kinnituseks teadlaste, kunsti- ja poliitikategelaste autoriteetsete arvamuste loetlemisele. Autoriteedile viitamine aga ei ole teatavasti parim tõestusviis. Seda esiteks. Teiseks — kas võib üldse üritada tõestada filosoofia vajalikkust enne, kui pole kas või üldjoonteski näidatud, millega ta tegeleb?

Seepärast on kõige parem algul selgitada filosoofia *ainet*, tema kohta teiste teaduste hulgas. Selleks võib pöörduda teadusalaste teadmiste ajaloo poole. Pole juhus, et sõna «filosoofia» tähendab «tarkusearmastus». Selle terminiga tähistati Vana-Kreekas kõiki neid teadmisi maailma ja inimese kohta, mis tolleaegsetel õpetlastel olid. Niisugune tava säilis küllaltki kaua. Veel Newtongi nimetas oma füüsikaalaseid töid «natuurfilosoofiaks».

Teadusalaste teadmiste arenedes tekib teadlaste spetsialiseerumine. Ilmuvad konkreetsed, üksikteadused. Kui teadmiste arenemine oleks viinud ainult sellisele teaduste killustumisele, oleks termin «filosoofia» tähendanud tänapäeval sedasama mis «teadus üldse». Siis tuleks järeldada, et filosoofia aine on lahustunud üksikteaduste aines ja filosoofial ei ole enam õigust iseseisvale eksistentsile.

Ent küsimus on märksa keerulisem. Üht ja sedasama objekti võivad uurida ja uurivadki mitmed teadusharud. Näiteks inimest kui elusorganismi uurivad bioloogia, füsioloogia ja anatoomia. Seejuures kasutatakse laialdaselt keemia ja füüsika saavutusi. Inimese teadvus huvitab nii psühholooge kui ka kõrgema närvitalitluse füsioloogе ning isegi küberneetikuid. Lõpuks on seesama inimene kui ühiskondlik olend sotsioloogide kui ka ajaloolaste uurimis-

objektiks. Järelikult toimub tööjaotus teaduste vahel nii objektide valdkondade järgi (botaanika, zooloogia, ajalugu, kirjandusteadus) kui ka nähtuste ja seaduspärasuste tüüpide järgi ühtede ja nendesamade objektide gruppide piires. Niisugune spetsialiseerumine näitab inimkonna teaduslikku küpsust.

Esimesel pilgul näib, et teadmiste diferentseerumise käigus ei kerki esile erilist filosoofia uurimisobjekti. Tõepoolest ei ole ju olemas erilisi, «filosoofilisi» protsesse rööbiti mehhaaniliste, füüsiliste, keemiliste, bioloogiliste, psüühiliste jne. protsessidega. Põhjendatud märkus. Aga pöörake tähelepanu matemaatikale. Ka matemaatika ei uuri mingit spetsiifilist objektide või protsesside valdkonda. Ja ometi rakendatakse matemaatikat mis tahes olemisvaldkonna analüüsimisel. Sellest võib teha ainult üheainsa järelduse: matemaatika uurib mõningaid maailma k õ i g e ü l d i s e m a i d omadusi ja karakteristikaid. Järelikult ei sega spetsiaalteaduste tekkimine, teaduslike teadmiste diferentseerumine ka üldiste teaduste olemasolu.

Niisugune üldine teadus on ka filosoofia. Lektori järgmiseks ülesandeks on ära näidata need üldised küsimused, mida filosoofia uurib. Mis küsimused need on?

Mingit valdkonda, mingit objektide kompleksi uurides tunnetab inimene maailma. See, k u i d a s ta seda teeb, on teaduse arenemise seisukohalt väga tähtis. Niisuguseks uurimistööks peab eksisteerima teadus, mis tegeleks spetsiaalselt sellega, tuginedes muidugi mõista teiste teadusharude andmetele ja saavutustele. Lõppude lõpuks võib ainult see teadus anda spetsiaalteadustele mingisuguse üldise faktide käsitlemise meetodi, üldise tunnetusmeetodi, lahendada igasuguse teadusliku uurimistöö strateegilisi ülesandeid. Sellega tegelebki filosoofia.

Tuleb tähendada, et filosoofia ei suudaks täita nii vastutusrikast ülesannet, kui ta tugineks üksnes loodusteaduste saavutustele. Ta peab tuginema ka ühiskonnateadustele. Ajalugu, poliitiline ökonoomia, etnograafia, keele- ja kirjandusteadus ning teised teadused on alati andnud filosoofiale rikkalikku faktilist materjali.

Kui kuulajaid huvitavad ajaloo küsimused, võib neile soovitada Engelsi teost «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» (K. M a r x ja F. E n g e l s, Valitud teosed, II kd.), samuti tema artiklit «Muistsete germaanlaste ajaloost» (Teosed, 19. kd.). Neis on väga hästi näha, kui-

das Engels kasutab filosoofilist materialismi konkreetsete ajalooliste probleemide käsitamiseks.

Tehnika alal töötavatel kuulajatel poleks halb tutvuda väikese katkendiga Engelsi «Looduse dialektikast» — «Teaduse ajaloost» (lk. 136—137). Muide, see katkend on nii lühike, et te võite selle sisu lihtsalt ümber jutustada.

Niisiis, koos teaduse progressiga leidis aset mitte ainult antiikfilosoofia «varajaotus». Samaaegselt eraldus ja arenes iga teaduse, iga inimeste tegevusliigi edukaks arendamiseks vajalike uurimistööde valdkond. Teaduse arenemise käigus kujunes filosoofia enda aine, see probleemide ring, millele pole õigust ühelgi spetsiaalteadusel.

Inimese koht maailmas, tema suhtumine maailma, küsimus, millises vahekorras on inimese kujutlused tegelikkusest tegelikkuse endaga, kuidas kujutlused tekivad, kuidas tekkisid teaduslikud mõisted, mis on headus ja õiglus — nendele ja nendetaolistele küsimustele peab vastama ja võib vastata üksnes filosoofia.

Seega on filosoofia oma praegusel kujul eeskätt teadus tegelikkuse tunnetamise kõige üldisematest vormidest ja meetoditest, inimtunnetuse arenemise üldistest seadustest. Kuna aga tunnetamise seadused ja vormid tekivad objektiivse tegelikkuse peegeldamise käigus, siis on filosoofia paratamatult ka teadus looduse ja ühiskonna, nende muutumise ja arenemise kõige üldisematest seadustest. Siin toodud filosoofia aine selgitamise skeem ei näita muidugi veel küllaldaselt selle teaduse osatähtsust teaduse teistele harudele ja praktilisele tegevusele. Aga ta näitab siiski, et teaduse arenemise tagajärjel ei kao filosoofia spetsiifilised küsimused, spetsiaalne aine ja et selle teaduse sisu ei muutu ka vaesemaks. Just vastupidi, teaduste spetsialiseerumine tingis filosoofia edukat arenemist. Mida mitmekesisemaks muutuvad spetsiaalsete teaduste uurimisobjektid, seda mitmekesisemaks ja «kavalamaks» muutuvad nende objektide uurimise meetodid. See aga tähendab, et ka meie teadmised mõistuse omadustest ja võimetest, inimese ja maailma vahekorra üldistest seaduspärasustest peavad olema igakülgsed ja põhjalikud. Seda küsimuse külge tahaks eriti rõhutada, sest väga sageli kuulajad, isegi kui nad mõistavad, et filosoofia aine ja valdkond on kahtle-

mata olemas, arvavad siiski, et see valdkond muutub teaduse arenedes ikka kitsamaks, ikka vaesemaks.

Pärast seda, kui te olete selgitanud filosoofia koha teadusalaste teadmiste süsteemis, pole kuulajail raske mõista loengu järgmise, filosoofia põhiküsimusele pühendatud osa sisu.

## 2. Filosoofia põhiküsimus

Seda loenguosa (ja ka järgmisi) ette valmistades kasutage eeskätt F. Engelsi teost «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd.). Filosoofia põhiküsimusele on selles teoses pühendatud teine osa. Pöörake tähelepanu ka V. I. Lenini teose «Materialism ja empiriokrititsism» VI peatüki 4. paragrahvile («Parteid filosoofias ja filosoofilised peatud»). Soovitage kuulajail tutvuda V. I. Lenini artikli «Karl Marx» osaga «Filosoofiline materialism» (Teosed, 21. kd.).

Juhtige kuulajate tähelepanu sellele, et termineid «idealism» ja «materialism» kasutatakse filosoofias üksnes selleks, et tähistada filosoofi kuuluvust ühte või teise leeri, sõltuvalt sellest, kuidas ta lahendab filosoofia põhiküsimuse. Kui aga inimene pürgib oma tegevuses mingite ideaalide poole, pole ta tingimata filosoofiline idealist. Täpselt samuti nagu kapitalist, kes on kogu oma elu pühendanud kasumijahile ning on harjunud kõike kullas hindama, ei muutu selle läbi sugugi materialistiks. Küsimuse seda külge rõhutas Engels oma brošüüris «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 310).

Teinud selgeks terminite «idealism» ja «materialism» tähenduse, võib märkida, et idealistlikud filosoofid, eriti tänapäeval, mõtlevad sageli oma vaadetele välja mitmesuguseid nimetusi, mille järgi on raske nende vaadete olemust kindlaks teha. Nii võidakse idealistlikke süsteeme nimetada neorealismiks, eksistentsialismiks (ladinakeelsest sõnast «existentia» — olemasolu) jne. Nende süsteemide autorid kriipsutavad igati alla oma seisukoha erinevust teistest, panevad sageli üsnagi teravmeelselt tähele oma kolleegide puudusi. Ent lõppude lõpuks, kui jätta kõrvale pisiasjad, filosoofia põhiküsimuse lahendamise

seisukohalt kümnendajärgulised küsimused, võib kogu idealismi jagada kahte rühma: subjektiivseks ja objektiivseks idealismiks.

Vähese ettevalmistusega kuulajad ajavad need terminid pahatihti segi ja seepärast võite meenutada, et sõna «objekt» tähendab midagi, mis eksisteerib maailma tunnetavast inimesest, «minust» sõltumatult. Järelikult peab objektiivne idealism, niisamuti nagu igasugune idealism, vaimu, teadvust, ideed määravaks algeks ja on ühtlasi arvamisel, et see vaim, idee eksisteerib inimesest s õ l t u m a t u l t. Pole raske märgata, et objektiivne idealism läheneb lõppkokkuvõttes religioonile.

Pärast niisugust selgitust jääb kuulajaile hõlpsasti meelde ka termini «subjektiivne idealism» mõte. Ent siin esineb teine raskus. Mõistnud, et subjektiivne idealism tunnistab subjekti, individuaalse, «minu» teadvuse määravat osa, peavad need, kes filosoofia õppimist alles alustavad, silmas üksnes subjektiivse idealismi äärmist ja üsna harukordset vormi — s o l i p s i s m i. See kutsub loomuliku esile iroonilise suhtumise säärastesse vaadetesse ja arusaamatuse, kuidas küll neid vaateid jagada võib. Propagandistil tuleb tahes-tahtmata kulutada mõnel määral aega, et näidata mitmesuguseid subjektiivse idealismi liike. Siin võib meenutada vene narodnikuid ja nende õpetust silmapaistvate isiksuste määravast osast ajalooprotsessi. Ka narodnikud osutusid subjektiivseteks idealistideks, kuigi nad hoopiski ei väitnud, et maailmas peale nende midagi ei eksisteeri. Subjektiivse idealismi hulka kuuluvad ka nende loodusteadlaste vaated, kes peavad teaduslikke mõisteid või teooriaid teadlastevaheliste kokkulepete produktiks (konventsionalism; sõnast «konventsioon» — kokkulepe).

Subjektiivse ja objektiivse idealismi erinevust näidates tuleb veel kord rõhutada, et peamises — filosoofia põhiküsimuse lahendamises — langevad nad ühte ja on vastandlikud filosoofilisele materialismile.

Samuti võib öelda, kuid väga lühidalt, et filosoofia ajaloos on olnud ka niisuguseid filosoofe, kes püüdsid materialismi ja idealismi lepitada, tunnistades korraga kahte maailma alget — mateeriat ja vaimu. Seda probleemi üksikasjalikult arendada pole vaja, sest teil tuleb sellega kohtuda V. I. Lenini teose «Materialism ja empiriokrititsism» õppimisel rikkalikuma konkreetse materjali baasil. Mär-

kige vaid, et lõppude lõpuks osutusid kõik niisugused süsteemid kas materialismi ja idealismi elementide seguks või idealismi fraasidega varjamiseks. Ajaloo kogemustest lähtudes nimetas V. I. Lenin seepärast idealismi ja materialismi vastandlikkuse «ületamise», filosoofias «kolmanda joone» rajamise katseid «pretensioosseks jaburduseks».

### 3. Filosoofia põhiküsimuse teine külg: kas maailm on tunnetatav? Kuidas toimub tunnetamine?

Filosoofia põhiküsimus ei piirdu üldise seisukohaga selle suhtes, kas mõtlev mõistus on tulnud mateeriast või on mateeria, loodus ise mõistuse looming. Filosoofia põhiküsimuse teiseks küljeks on maailma tunnetatavuse probleem.

Tavaliselt ei saa kuulajad hästi aru, miks maailma tunnetatavuse probleem on filosoofia põhiküsimuse teine külg. Te võite selgitada seda järgmiselt.

Mõtte ja maailma vahekorda võib vaadelda kahes plaanis. Esimene plaan: kas mõtlemine on *mateeria omadus*, mis on tekkinud loomuliku arenemise tulemusena. Teine plaan: kas meie mõtete *sisu* on *reaalse maailma peegeldus* või on meie tunnetuses (vähemalt osaliselt) niisugust sisu, mida välismaailm ei määra. Nagu näeme, on filosoofia põhiküsimuse teiseks küljeks mõtete *sisu* päritolu probleem.

Nüüd pole raske näha ka filosoofia põhiküsimuse teatud kindlate lahenduste tihedat seost, vähemalt materialismi puhul. Kui aga teadvus on mateeria loomuliku, seaduspärase arenemise resultaat ja kujutab endast aju erilist omadust, mis aitab kõrgesti organiseeritud olenditel kohaneda nende olemasolu tingimustega, siis järeldub sellest, et teadvus peegeldab meist sõltumatut maailma. Järelikult määrab materialism oma filosoofia põhiküsimuse esimese külje lahendusega ette ära vastuse ka selle teisele küljele. Materialism käsitab tunnetust välisobjektide peegeldusena teadvuses.

Idealismi suhtes on lugu keerulisem. Järjekindla subjektiivse idealismi jaoks puudub juba välismaailma tunnetamise küsimuse ülestõstmisel mõte. Vastavalt sellele filosoofiale niisugust meist sõltumatut maailma kas ei ole olemas või vähemalt on selle olemasolu tõestamine võimatu.

Objektiivsed idealistid aga deklareerivad mõtlemise seaduste ja tegelikkuse seaduste algset vastavust ja tunnistavad seepärast maailma tunnetamise võimalikkust. Aga esiteks, tunnetamise eesmärgiks ei kuulutata seejuures mitte reaalse maailma mingisuguste omaduste avastamine ja kasutamine, vaid mingi vaimse, jumaliku olemuse avastamine. Teiseks, objektiivne idealism väidab enamasti, et peale reaalsuse, mida on võimalik tunnetada, on olemas eriline vaimne sfäär, mis on teadusele kättesaamatu ja avaldub jumaliku ilmutusena. Kolmandaks, kujutlusega sealpool reaalseid objekte asuva jumaliku, vaimse jõu olemasolust kaasneb paratamatult kahtlus selle võimalikuks kuulutatava tunnetamise tegelikus väärtuses. Sellepärast oleks viga pidada objektiivse idealismi ja materialismi vastust filosoofia põhiküsimuse teisele küjele samasteks.

### 4. Dialektika ja metafüüsika — kaks arenemise kontseptsiooni ja kaks teadusliku uurimise põhimeetodit

Kirjandus, mida propagandist soovitab kuulajaile selle loenguosa kohta, on omandamiseks küllaltki keeruline. Nad peavad läbi lugema V. I. Lenini artiklist «Karl Marx» osa «Dialektika» (Teosed, 21. kd.,), samuti 1. ja 3. osa F. Engelsi brošüürist «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp». Rohkem ettevalmistatud kuulajatele võib soovitada ka fragmenti «Dialektika küsimusest» Lenini «Filosoofilistes vihikutes» (Teosed, 38. kd.). Kui pärast teie jutustust neil lugemisel märkimisväärseid raskusi ei esine, on loengumaterjal hästi omandatud, kui aga esineb raskusi, tuleb loengus dialektika kohta selle küsimuse juurde uuesti tagasi tulla.

Propagandistil endal on kasulik tutvuda artiklitega «Dialektika» («Filosoofia entsüklopeedia» I kd., Moskva 1960) ja «Metafüüsika» (sama väljaande III kd.). Need artiklid on üsna põhjalikud ja üksikasjalikud, neile on lisatud ka lühike bibliograafia.

Propagandisti peaeesmärgiks selles loenguosas on näidata uurimismeetodit filosoofias kui üksikute teadusharude esindajate poolt oma küllalt kitsal tööalal väljatöötatud konkreetsete uurimisreeglite ja eriliste meetodite kontsentreeritud väljendust, üldistamise resultaati.

Meie arvates ei maksa kuulajailt nõuda mõiste «meetod» ühe või teise definitsiooni meeldejätmist. Tuleb üksnes meenutada, et tunnetamise käigus töötab inimene välja mõningad üldised reeglid, mis aitavad tal tegelikkuses orienteeruda ning elus esilekerkivaid ülesandeid lahendada. Niisugustes reeglites väljenduvad tunnetuspraktika üldised resultaadid. Taolise reeglitekogu väärtus ja puudused sõltuvad teaduse arenemise astmest, sellest, kui lai ja igakülgne on inimese praktika jne.

Võite tuua niisuguste meetodite näiteid, olenevalt kuulajate kutsealastest huvidest. Kui tegemist on õpetajatega, siis poleks halb öelda mõni sõna tunniandmise metoodika, kasvatamismeetodite, harjumuste kujundamise metoodika kohta. Kui auditoorium koosneb inseneridest, võib viidata matemaatika või konstrueerimisülesannete lahendamise meetoditele. Niisuguste näidete toomine ei ole eriti raske: neid ei ole ju tarvis selgitada, kuivõrd nende olemus on kuulajaile teada. Aga kasu niisugusest mainimisest on suur. Kõigepealt mõistavad kuulajad, et filosoofiline uurimismeetod on mõnel määral analoogiline meetoditega, mis on neile praktikast hästi teada. Sellega on nad, esiteks, psüühiliselt ette valmistatud mõistma filosoofilist meetodit kui teadusliku uurimise üldist alust, kui seda baasi, mis iga eriala teadlasel oma teaduse suuri ülesandeid lahendada aitab.

Teiseks, teil tuleb vähem aega raisata selle mõtte tõestamiseks, et filosoofiline meetod on teadusliku uurimise praktika üldistamise resultaat. Kuulajad teavad ju küllalt hästi, et neile tuntud meetodid on praktika üldistamise resultaat.

Kolmandaks, kuulajail ei ole raske taibata, et filosoofiline meetod ei ole mingisugune igaveste käskude kogu, et see areneb ja täiustub samuti nagu arenevad ja täiustuvad konkreetsed meetodid igas teaduse ja praktika valdkonnas.

Lõpuks, kuulajatele mõistetavaid analoogiaid võimalikult sageli kasutades õpetate neid käsitlema oma teadusliku ja tootmispraktika küsimusi laiemalt, filosoofiliselt seisukohalt. Ja see on väga tähtis, kuna kuulajad saavad tavaliselt hästi aru ja neile jäävad meelde filosoofia üldprintsiibid, kuid praktikas neid printsiipe kinnitavate näidete nägemine teeb raskusi.

Niipea kui kuulajad on aru saanud, mis on meetod üldse,

võib hakata rääkima filosoofilise uurimise kahest meetodist — dialektikast ja metafüüsikast. Kõigepealt tuleb siin rõhutada, et nende terminitega tähistatakse ainult meetodite kõige üldisemaid iseloomujooni. Need meetodid ise aga on ajaloo käigus üsna põhjalikult muutunud.

Dialektika üldisel kujul on niisugune arenemisõpetus, mis ei tunnista igavesi, muutumatuid objekte, lõplikku, täielikku teadmist. Üldisel kujul töötati niisugune tegelikkusekäsitus välja juba vana-kreeka filosoofias.

Ent teaduse arenemine, faktide uurimine ja klassifitseerimine viisid hilisema aja teadlased järeldusele, et kuigi üksikud esemed, nähtused, loomad, taimed jne. muutuvad, on nähtusi juhtivad seaduspärasused, taime- ja loomaliigid muutumatud.

Klassikalise mehhaanika mõjul kujunes järk-järgult metafüüsilise determinismi doktriin, mille üheks tagajärjeks oli mõte, et universumis ei teki mitte midagi tõeliselt uut.

Propagandistil tuleb silmas pidada, et sageli kujutlevad kuulajad metafüüsilist meetodit omamoodi regressina teaduses, eriti pärast seda, kui nad kuulevad, et dialektika on marksistliku filosoofia meetod. Et filosoofia õppijad seda viga väldiksid, tuleb rõhutada, et metafüüsiline meetod oli teaduse progressi, üksikute protsesside ja nähtuste olemusse tungimise loomulik tulemus, selle tulemus, et väliste nähtuste taga avastati seaduspärasused, mis on loomulikult palju stabiilsemad kui nähtused ise. Seejuures võib propagandist juhtida kuulajate tähelepanu Engelsi seisukohale metafüüsilise meetodi suhtes.[1]

Teiseks levinud veaks on ettekujutus, nagu oleks metafüüsika ja dialektika vastandlikud sellepärast, et dialektika tunnistab liikumist, metafüüsika seda aga eitab. Seepärast tuleb ilmtingimata alla kriipsutada, et dialektika ja metafüüsika on kaks vaadet liikumise olemusele, kaks arenemise kontseptsiooni. Sellest kõneleb Engels korduvalt «Anti-Dühringis» ja V. I. Lenin «Filosoofilistes vihikutes»[2].

Dialektika oma teaduslikul kujul tekib eeskätt teaduse, loodus- ja ühiskonnateaduse arenemise tulemusena. Engels

---

[1] Vt. F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 20.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.

rõhutab, et marksistlikul dialektikal olid soliidsed loodusteaduslikud eeldused. Nende hulgas märgib ta eelkõige mateeria ja liikumise jäävuse seaduse avastamist, raku avastamist ja Darwini evolutsiooniteooriat.

Rääkides neist avastustest kui dialektika tekkimise eeldustest, on mõtet rõhutada kaht momenti.

Esiteks, kuulajad ei mõista alati, miks neid kolme avastust paljude teiste hulgast esile tõstetakse, mispärast just neil on maailmavaateline tähtsus. Seoses sellega võib meenutada, et dialektika põhiideeks on objektiivse maailma nähtuste üldise seose idee, nende vastastikuse sõltuvuse, keerulisemate ja kõrge organisatsioonitasemega süsteemide vähemkeerulistest süsteemidest seaduspärase arenemise idee. Just see tähtsaim dialektika tees läbis kõiki neid kolme Engelsi poolt mainitud avastust. Mateeria ja liikumise jäävuse ning muundumise seadus näitas, et ei eksisteeri üksteisest sõltumatuid soojuslikke, magnetilisi, mehhaanilisi, elektrilisi ja muid taolisi «mateeriaid», nagu metafüüsikud arvasid. Raku kui kogu elava maailma struktuurielemendi avastamine andis tunnistust kõigi organismide, kaasa arvatud ka taimed, «sugulusest». Hilisem raku muutlikkuse uurimine andis võtme nii organismide individuaalse kui ka liigilise arenemise mõistmiseks. Darwini teooria avastas looma- ja taimeliikide arenemise seaduspärasuse ja selle loogiliseks järelduseks oli kujutlus, et ka inimene, «looduse kroon», on pikaajalise evolutsiooni produkt.

Teiseks, sageli näevad kuulajad Engelsi kõrges hinnangus nende loodusteaduslike avastuste tähtsusele filosoofia jaoks kinnitust ideele, et loodusteadlased avastavad üldised, metodoloogilised seaduspärasused ise, mõõdaminnes, ilma filosoofide abita ja vahelesegamiseta. Sellepärast tuleb teil meenutada üht mitte vähese tähtsusega asjaolu: teadlased, kes tegid neid avastusi, mida Engels mainis, ise kas üldse ei näinud nende metodoloogilist tähtsust või olid dialektilise meetodi aluste rajamisest väga kaugel. Iseloomulik on ka see, et need teadlased, kes filosoofiat küllalt hästi tundsid, jõudsid dialektikale kui üldteaduslikule meetodile lähemale. Ja pole sugugi juhuslik, et dialektika saab oma arenenud kuju, kuigi idealistlikus maneeris, mitte loodusteadlaste, vaid filosoof Hegeli töödes.

Ühtlasi juhtige kuulajate tähelepanu sellele, et seda

Hegeli dialektika ratsionaalset sisu võis näha üksnes filosoofilise materialismi positsioonilt. Oma idealistlikul kujul, «absoluutse vaimu» arenemise printsiibina käsitatuna, pealegi abstraktses, arusaamatus keeles esitatuna ei saanud dialektika osutada vajalikku mõju teadusele ja praktikale, mille vastuhelgiks ta oli. Selleks et dialektika muutuks teadlikult kasutatavaks teadusliku uurimise ja tegelikkuse ümberkujundamise meetodiks, tuli ta materialistlikul alusel läbi töötada ja üldiselt mõistetavas teaduslikus keeles esitada. Selle ülesande täitsid Marx ja Engels.

Samuti tuleb rõhutada, et marksistliku filosoofia rajajad suutsid selle ülesande täita sellepärast, et nad ei olnud üksnes teoreetikud-filosoofid, vaid ka poliitikategelased, kes olid poliitilise võitluse keskpunktis. Dialektika oli neile ühiskonna majandusliku ja poliitilise arenemise uurimise meetod, ta hakkas teenima maailma revolutsioonilise ümberkujundamise üritust.[3]

See mõte seob eelneva esitust loomulikult järgmise küsimusega, mis on üheks põhiliseks sissejuhatavas loengus ning filosoofiliste ja esteetiliste teooriate, kirjandussuundade, poliitilise elu tendentside jne. materialistlikus analüüsis üldse, — filosoofiliste, kirjanduslike, poliitiliste, religioossete ja muude voolude klassijuurte, nende klassisisu ja klassitähenduse küsimusega.

## 5. Filosoofia klassijuured

Tavaliselt saab kuulajaile ilma raskusteta selgeks mõte, et filosoofide sotsiaalpoliitilistel uurimustel ja järeldustel on klassiiseloom. Hoopis raskemini omandatakse idee, et ka filosoofilised teooriad looduse, teadusliku tunnetamise küsimuste, esteetika kohta on klassilised. Üksikasjadesse tungimata võib näidata, et maailmavaatelised seisukohad, mis on filosoofia sisuks, on niivõrd üldised, et osutuvad nii sotsiaalsete kui ka loodusnähtuste käsitamise aluseks. Pole sugugi juhuslik, et sotsiaalse stagnatsiooni, poliitilise reaktsiooni ajastul reaktsioonilise klassi filosoofilised kaitsjad liialdavad, püüavad igati ära kasutada neid raskusi, mida teadusel tunnetuses esineb.

---

[3] Vt. näiteks K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 17—18

Vaevalt tasub sissejuhatavas loengus seda tõestavaid näiteid üksikasjalikult analüüsida. Siin võib piirduda üksnes niisuguste faktide mainimisega. See-eest on väga tähtis näidata, et ajaloo arenemise käigus osutub üksnes proletariaat klassiks, kelle revolutsioonilisust ja progressiivsust ei piira mitte mingisugused egoistlikud huvid ja ajaloolised piirid. Sellepärast vajab ta järjekindlalt revolutsioonilist maailmavaadet. Niisuguseks maailmavaateks on dialektiline ja ajalooline materialism. Veel enam, marksism tekkiski selle tulemusena, et intelligentsi parimad esindajad tajusid ühiskonna arenemise seadusi ja proletariaadi klassieesmärke, marksismi rajajad aga seadsid teadlikult oma eesmärgiks töölisklassi abistamise tema võitluses.

Seda loenguosa ette valmistades tutvuge K. Marxi artikliga «Hegeli õigusefilosoofia kriitikast. Sissejuhatus» (K. Marx ja F. Engels, Religioonist, Tallinn 1963), samuti lugege tähelepanelikult F. Engelsi teost «Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks» (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd.). Neis teostes on selgesti alla kriipsutatud marksistliku filosoofia lahutamatut seost proletariaadi arenemise ja kujunemisega, tema klassivõitlusega.

Populaarset, asjatundlikult valitud materjali võite leida P. Tšerkašini brošüüris «Idealismi gnoseoloogilised juured» (Sotsekgiz, 1961). Selle raamatu kuuendas peatükis käsitletakse idealistliku filosoofia sotsiaalsete klassijuurte küsimust.

Engelsi mainitud teosega tutvudes pöörake tähelepanu sellele, kui kõrgelt ta hindab prantsuse filosoofide-valgustajate osatähtsust (vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 95—96). Nende näidete najal on kuulajail kerge mõista, et progressiivsed, eesrindlikud ideed, mille pärijaks marksism oli ja jääb, materialismi ja ateismi, revolutsiooni ja klassivõitluse ideed tekkisid filosoofias enne seda, kui proletariaat iseseisva ühiskonnaklassina välja kujunes. Ent, esiteks, nende eesmärkide piiratus, mida kodanlus feodalismivastases revolutsioonis tõeliselt taotles, tingis kodanluse ideoloogia piiratuse isegi tema parematel aegadel. Teiseks, aja möödudes saavutab kodanlus oma eesmärgid, muutub valitsevaks klassiks ja lakkab olemast progressi kandja. Ta ei ole enam huvitatud ei ühiskonnakorralduse muutmisest ega maailma ümber-

kujundamisest; tema eesmärgiks on konserveerida olemasolevat ühiskondlikku korda, õigustada enamuse rõhumist vähemuse poolt, õnnistada ekspluateerimist. Ja sellepärast ei kaitse tänapäeva kodanluse ideoloogid hoopiski mitte neid ideid, mis nende eelkäijaid innustasid.

Niisiis, esimene põhiline järeldus, mis peab tulenema filosoofia klassijuuri käsitlevast loenguosast, seisab selles, et filosoofia peegeldab teatud kindlate klasside eesmärke ja ülesandeid, väljendab nende huve. Just sellepärast määravad ühe või teise filosoofilise voolu ühiskondliku osatähtsuse lõppude lõpuks selle klassi eesmärgid ja taotlused, kelle huve ta väljendab. Kuivõrd ajaloo arenemise käigus need eesmärgid ja taotlused muutuvad, muutub vastavalt ka ühiskonnaklassi suhtumine filosoofilistesse ideedesse ja suundadesse, muutub ka filosoofiliste ideede iseloom. Teine järeldus: kodanliku ideoloogia piiratud progressiivsuse minevikus määras eeskätt kodanluse enda piiratud progressiivsus. Võitluses feodalismi vastu esines see klass sageli kogu ühiskonna, rahva enamuse esindajana. Ent ta kaitses seejuures sisuliselt üksnes oma piiratud, egoistlikke huve. Just sellepärast, kui kodanluse eesmärgid on saavutatud, satub ta vastuollu mitte üksnes klassiga, keda ta rõhub, — proletariaadiga, vaid ka oma endiste teooriatega. Kodanlus näeb proletariaadis peamist ohtu, mis tema olemasolu ähvardab, ja sellepärast ei ole ega saagi tänapäeva ühiskonnas olla kodanlikku ideoloogiat, sealhulgas ka filosoofiat, mis oleks proletariaadi suhtes ükskõikne, neutraalne. Proletaarse ja kodanliku maailmavaate, proletaarse ja kodanliku ideoloogia rahulikku kooseksisteerimist ei ole ega saagi olla.

Filosoofia klassieesmärkidest, klassijuurtest rääkides pidage silmas, et vähese ettevalmistusega kuulajad samastavad sageli filosoofiliste vaadete klassijuured filosoofi klassipäritoluga; mõnikord läheb asi selleni, et idealistlikku filosoofi peetakse otse silmakirjateenriks, kes propageerib idealismi ainult sellepärast, et «kodanlus maksab» talle selle eest. Märkige kas või mõne sõnaga, et ideoloogi klassipositsiooni analüüsimisel pole olulist tähtsust sellel, kas ta pärineb aadli või kodanluse hulgast, kas ta kaitseb teatud klassi huve teadlikult või tuleb see tal tahtmatult välja, kas ta taotleb oma tegevuses omakasupüüdlikke eesmärke või mitte. Muidugi, tänapäeva kodanluse

ja tema riigi teenistuses on küllaldane hulk palgalisi paberimäärijaid. Ent silmakirjalikkuses ja kasuahnuses ei maksa süüdistada näiteks B. Russelli, kui ta marksismile vaenulikke filosoofilisi seisukohti avaldab.

See reservatsioon ei tohi muidugi varju jätta peamist: reaktsiooniline filosoof, isegi kõige korralikum, isegi siiralt eksija, jääb ideeliseks vastaseks. Ta võib pidada end üldinimlike ideaalide eest võitlejaks ja isegi vabaduse kaitsjaks, ent siiski objektiivselt kaitsta kodanluse huve. V. I. Lenin kirjutas: «Räägitakse, et ajalugu armastab irooniat, armastab inimestega nalja teha. Tahtis minna ühte tuppa — sattus teise. Ajaloos juhtub seda alatasa inimestega, rühmadega, suundadega, kes ei ole aru saanud, ei ole teadlikud oma tõelisest olemusest, s. o. sellest, *missuguste klasside poole* nad *tegelikult* (mitte aga oma kujutluses) kalduvad. Kas see mittearusaamine on siiras või silmakirjalik, — see on küsimus, mis võib huvitada ühe või teise isiku biograafi, kuid poliitikategelasele on see küsimus igatahes teisejärguline.»[4]

Teine viga, mida algajatel sageli esineb, on arvamus, et rõhutud klassi ja isegi peaaegu iga selle klassi esindaja ideoloogiaks on tingimata filosoofiline materialism. Jääb ainult imestada, miks kommunistlikud parteid raiskavad nii palju jõudu materialistlike ideede levitamiseks! On mõtet öelda ja võib-olla kinnitada seda mõnede lihtsate näidetega, et siis, kui rõhutud klass tunneb oma nõrkust, kui kodanlik ja üldse reaktsiooniline propaganda on laialt levinud, ei ole idealistlikud ja religioossed ideed proletaarlaste hulgas sugugi harulduseks.

Ent proletariaadi kui klassi tõelistele huvidele ei vasta mitte taolised eksimused, olgugi et isegi täiesti siirad, vaid üksnes dialektilise ja ajaloolise materialismi filosoofia. Marksistlikud ideed ei saa töölisklassi hulgas isevoolu korras levida kahel põhjusel. Esiteks sellepärast, et marksism on teadus ja selle omandamine nõuab suurt tööd ja põhjalikku ettevalmistust. Teiseks sellepärast, et marksismi levitamine toimub võitluses antimarksistlike ideede vastu.

---

[4] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 419.

## 6. Ideoloogilise võitluse paratamatus

Meenutanud marksismi tuntud seisukohta, et ideoloogiline võitlus on klassivõitluse vorm, juhtige oma kuulajate tähelepanu mõningatele ideoloogilise võitluse iseärasustele. Need tulenevad sellest, et kodanlik filosoofia ja ideoloogia tervikuna ei suuda enam oma klassile anda mitte mingeid printsipiaalselt uusi ideid, avada kodanlusele mingeid helgeid perspektiive. Kodanlus tunneb alateadlikult (harvemini teadlikult) oma klassi väljapääsmatut olukorda ja oma eksistentsi kasutust. Sellest tekivadki selle klassi ideoloogias hääbumismeeleolud, pessimism, hirm tuleviku ees. Enda hääbumiselemääratust püüab kodanlus lasta paista nii, et kogu inimkond on hääbumisele määratud, oma hirmu püüab ta kujutada kogu inimkonna kaaslasena, oma jõuetust maailma paremaks muuta püüab ta lasta paista nii, et tegelikkust on üldse võimatu ümber kujundada.

Tootmise kapitalistliku organisatsiooni pahed, kapitalistliku turu stiihia annavad kõigepealt hoobi kapitalistliku ühiskonna lihtsale inimesele. See lihtne inimene tunneb end sageli keerisesse sattunud liivaterana. Ta on vähem kui keegi teine kindel oma suhtelise heaolu ja isegi oma elu säilitamises. Seega soodustavad mitte ainult kodanliku riigi tohutu propagandamasin, vaid ka lihtsa inimese elutingimused kapitalistlikul maal kodanliku ideoloogia levikut ühiskonna teistes klassides. Ent objektiivselt kasulik on niisugune ideoloogia üksnes kodanlusele. Pessimismi ja hääbumise meeleolud, äärmine subjektivism ja egoism, üleloomulikele jõududele lootmine, püüe sulguda väiklaste huvide ja primitiivsete tunnete sfääri takistavad tööliskassi hulgas levides selle klassi esindajail oma ajaloolise perspektiivi tajumist, ühiskonna ümberkujundamise ainsa tee — revolutsioonilise võitluse, kapitali võimu kukutamise tee nägemist.

Siit on arusaadav, mispärast kodanlikud poliitikud ja ideoloogid püüavad igati toetada ja levitada sotsialistlikes maades kodanliku maailmavaate avaldusi, kas natsionalismi või kosmopolitismi elemente, religiooni või apoliitilisust. Tuleb öelda, et viimasel ajal pöörab meie maale suunatud kodanlik propaganda erilist tähelepanu apoliitilisuse jutlustamisele. Sellepärast meenutage oma auditooriumile V. I. Lenini seisukohta: «Parteitus on ükskõiksus

parteide võitluse suhtes. Kuid see ükskõiksus pole võrdne erapooletusega, võitlusest hoidumisega, sest klassivõitluses ei saa olla erapooletuid ... Parteitus on kodanlik idee. Parteilisus on sotsialistlik idee.»[5]

Ideoloogiline võitlus läbib sõna otseses mõttes kõiki meie elu- ja tegevusalasid. Meie võidud majandusliku ülesehitustöö sfääris muutuvad ideoloogia valdkonnas arenevate maade ning arenenud kapitalismimaade laiade rahvahulkade teadvuse vallutamise vahendiks. Meie vead sel alal muutuvad kodanlike propagandistide käes kommunismivastaseks argumendiks. Formalistlikud harrastused kujutavas kunstis ja Lääne moe mehhaaniline matkimine põhjustavad lünki noorte klassiteadvuse kasvatamises, ja seda meie taandumist klassivõitluses kasutab kodanlik propaganda otsekohe ära. Õnnestunud raamat, hea teatrilavastus, arukas loeng filosoofilisel või poliitilisel teemal on ideoloogiate võitluses võidetud lahing. Ideoloogilisest võitlusest rääkides püüdke saavutada kaht eesmärki: esiteks, et kuulajad mõistaksid, et praktiliselt võtab iga inimene — on ta sellest teadlik või mitte — osa ideoloogiate suurest võitlusest. Teiseks näidake, et niisugustel pealtnäha praktikast kaugel olevatel asjadel, nagu seda on maailmavaatelised küsimused, mida filosoofia lahendab, on selles võitluses tohutu praktiline tähtsus.

## 7. Põhjalik pööre, mille pani filosoofias toime marksism

Jutustanud filosoofia klassijuurtest, olete õigupoolest ammendanud teema üldised teoreetilised teesid. Ja sellepärast on selle osa kokkuvõttes loogiline lühidalt öelda, mille poolest marksism põhiliselt erineb eelnenud filosoofiast.

Esitatust on kuulajad juba teada saanud, et marksismi filosoofia on materialism, et marksistliku filosoofia meetod on dialektika, et marksism on tööliskl assi ideoloogia. Siduge neid teese Marxi-eelse filosoofia põhiliste iseloomulike joontega, ja kuulajaile saab selgeks, et marksism ei ole lihtsalt inimkonna filosoofilise mõtte järg. See on revolutsioon filosoofias. Tuleb sil-

[5] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 60.

mas pidada, et kuulajad üsna sageli ei mõista selle järelduse sügavat sisu, kuigi propagandistile näib, et marksistliku filosoofia iseärasuste esitus selgesti sellele viib. Tihtilugu kuuleme neilt, kes marksismi õppimist alustavad, et Marx olevat «võtnud Feuerbachilt tema materialismi, Hegelilt aga tema dialektika». Seepärast on mõtet selles loenguosas rõhutada, et kogu Marxi-eelsel materialismil oli rida olulisi puudusi. Kõigepealt ei olnud mineviku materialistid küllalt järjekindlad. Olles lähedal looduse käsitamisele materialistlikelt seisukohtadelt, muutusid nad idealistideks, niipea kui tuli juttu ühiskondlikest protsessidest. Muidugi oli niisugune viga tingitud eeskätt ühiskondlike suhete arenematusest. Alles kapitalismi arenedes tulid selgesti esiplaanile inimeste tegevuse ja riigi poliitika majanduslikud põhjused, avastati need ajendid, mis, mitte küll eriti ilmselt, olid varemgi mõju avaldanud kogu inimkonna ajaloo vältel. Aga viga jääb veaks, kui õigustatud see ka ei oleks. Engels ei kritiseeri mitte juhuslikult materialist Feuerbachi tema idealismi pärast ühiskondlike nähtuste käsitamisel.

Asi seisab selles, et möödunud sajandi materialistide väär teoreetiline seisukoht ei põhjustanud mitte üksnes teisi teoreetilisi vigu, vaid ka põhjendamatuid praktilisi järeldusi. Mineviku materialistid panid ühiskonnale pühendatud töödes lootuse valitsevate klasside «haritud» esindajatele, oma kriitikanooled aga suunasid nad «eksi- ja eelarvamuste» vastu. Ja kui mehine ka ei olnud nende võitlus, kui tähtis ka ei paistnud olevat nende kriitika religiooni ja muude eelarvamuste aadressil, ei võinud see purustada vana maailma alustugesid. Idealism määras mineviku materialistidele tegeliku maailma varjude, mitte aga selle aluste vastu võitleja osa.

Mõistmata ühiskonna progressi materiaalset, majanduslikku alust, ei saanud mineviku materialistid loomulikult mõista ka nende «silmapaistvate isiksuste» tõelist osa, kelle elulugudele ja tegudele nad nii palju tähelepanu pöörasid. Üksnes marksism suutis mõista isiksuse osa ajaloos. Vahest ei tasu sellel küsimusel siin üksikasjalikumalt peatuda: edaspidi, ajaloolise materialismi osas, on ju küllalt võimalusi seda põhjalikumalt analüüsida.

Mineviku materialism oli metafüüsiline ja mehhanistlik. Kui te varem juba rääkisite metafüüsika ajaloolisest tingitusest, siis piirduge siin ainult selle lausega. Kui ei, siis

märkige, et mehhaanilisus ei ole samuti mitte mineviku materialismi süü, vaid häda. See puudus on seotud asjaoluga, et kõige rohkem arenenud teadusalaks oli mehhaanika, mille printsiipide rakendamine väga erinevate nähtuste valdkonnas, alates piljardikuulide kokkupõrkest ja lõpetades taevakehade liikumisega, osutus nii edukaks, et lausa pimestas teadlasi, tõugates neid mehhaanika seadusi absolutiseerima.

Vana materialismi metafüüsilisusele aitas kaasa ka see, et sotsiaalne areng toimus veel liialt aeglaselt.

Marksismile eelnenud materialismi tähtsaks puuduseks oli tema k a e m u s l i k k u s. Vaevalt on teil piisavalt aega, et põhjalikult näidata, milles see puudus seisab, ning selle põhjusi analüüsida. Aga selle probleemi juurde tulete te veel tagasi, käsitledes teemat «Kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma». Sellepärast piirduge siin fakti konstateerimisega ja termini «kaemuslikkus» selgitamisega. Aga ka siin ei maksa laskuda üksikasjadesse. Öelge ainult, et Marxi-eelne materialism ei suutnud mõista, kui vajalik on teooria ja praktika pidev seos nii iga teaduse arendamiseks kui ka filosoofiliste probleemide lahendamiseks. Siit tulenes ka neile nii tüüpiline teoreetikute, poliitikute, filosoofide osatähtsuse liialdamine ühiskonna elus ning laiade rahvahulkade osatähtsuse alahindamine.

Järelikult kujunesid eelnenud materialismi saavutused vaid telliskivideks selles vundamendis, millele on püstitatud marksistliku filosoofia hoone, mitte aga selle hoone vundamendiks.

Veelgi jämedamaks veaks on marksismi dialektilise meetodi samastamine Hegeli dialektikaga. Varem on sellest juba räägitud, kuid selle seisukoha veelkordne kordamine ei ole siiski ülearune. Tõepoolest, Hegeli dialektika ainult aimas objektiivse tegelikkuse arenemise seaduspärasusi ja väljendas neid müstilises vormis. Ta ei olnud üksnes idealistlik, kuigi see on muidugi tema kõige olulisem puudus. Ta ei olnud ka järjekindel. Piisab, kui meenutada, et loodus Hegeli arvates ei arene, vaid ainult hargneb lahti ruumis, et vastandite võitlus lõpeb nende leppimisega kõrgemas sünteesis ja et isegi neil aladel, kus arenemist tunnistatakse, ei ole arenemine lõputu. Õpetlik on see, et Hegel pidas ühiskonna arenemise kõrgeimaks astmeks konstitutsioonilist monarhiat ning inimteadmise tipuks omaenda filosoofilist süsteemi. Hegeli dialektika oli niisamuti nagu

Feuerbachi materialismgi marksismi allikaks. Ent suur jõgi ei ole oma allikatega samane.

Rõhutage oma järeldustes marksismi ja eelnenud filosoofia väga tähtsa erinevusena marksismi võitlevat poliitilist parteilisust. Siin võib näidata, et marksismi parteilisus on tihedalt seotud materialistliku ajalookäsitusega. Teatavasti oli materialistliku ajalookäsituse avastamine suurel määral tingitud Marxi ja Engelsi revolutsioonilis-demokraatlikest seisukohtadest nooruses. Teiselt poolt aga viivad ajaloolise materialismi teaduslikud järeldused ja eeskätt järeldus proletariaadi ajaloolisest missioonist — likvideerida igasugune inimese ekspluateerimine — poliitilisele parteilisusele kui loomulikule tagajärjele. Ja üksnes oma õpetuse seadmisega proletariaadi teenistusse päästsid Marx ja Engels filosoofia tema kõige olulisemast pahest. Olid ju «filosoofid ainult maailma mitmeti *seletanud,* kuid asi seisab selles, et teda *muuta*»[6].

Marksism tegi lõpu endise, üksnes väljavalitute, «haritute» väikese kihi poole pöörduva filosoofia intellektuaalsele aristokratismile ja muutis filosoofia laiade rahvahulkade varaks.

Ainult kõik need asjaolud üheskoos võivad seletada seda osa, mida marksismi õpetus on etendanud inimkonna ajaloos, ja teha arusaadavaks, kuidas Marxi ja Engelsi materialistlikust õpetusest kasvas loomulikult välja teadusliku kommunismi teooria.

## 8. Miks on tarvis tunda marksistlik-leninlikku filosoofiat?

Marksistliku filosoofia praktilise kasu küsimusele suudate täiel määral vastata vaid siis, kui illustreerite kogu kursuse käigus marksismi põhiseisukohtade rakendamist teaduse, poliitika ja kommunistliku ülesehitustöö praktika tähtsamate küsimuste lahendamisel. Sellest hoolimata võib ja tuleb esimeses loengus juhtida tähelepanu mõningatele põhisuundadele, kus marksismi filosoofiliste seisukohtade rakendamine annab täiesti käegakatsutavaid resultaate.

---

[6] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn 1960, lk. 334.

Esimene neist suundadest on materialistliku dialektika põhijärelduste kasutamine kommunistlike parteide revolutsioonilise tegevuse kompassina. Lugege ise ja soovitage oma kuulajaile V. I. Lenini artikli «Karl Marx» osa «Proletariaadi klassivõitluse taktika». Seal on selgesti näidatud dialektilise materialismi üldisi seisukohti revolutsioonilise praktika konkreetsete küsimuste käsitlemise alusena.

Ühiskonna arenemise teadusliku juhtimise printsiip on Kommunistliku Partei praktilise tegevuse aluseks. Just sellepärast ei ole marksismi-leninismi aluste õppimine üksnes filosoofilise uurimise põhimõistete ja printsiipidega tutvumine. See on eeskätt igapäevase praktilise ja poliitilise tegevuse küsimuste niisuguste printsiipide alusel lahendamise vilumuse omandamine, partei poliitika mõistmise ja elluviimise oskuse kasvatamine.

Kommunistliku ühiskonna teeb tugevaks rahvahulkade teadlikkus, nende aktiivne osavõtt ühiskonna asjadest. Nõukogude riigi olemasolu esimestest päevadest peale rõhutas V. I. Lenin vajadust laiu rahvahulki valitsemisele kaasa tõmmata. Teatavasti pidas ta meie maa kõige massilisemat organisatsiooni, ametiühinguid, eeskätt valitsemise kooliks, majandamise kooliks, kommunismi kooliks. Noorsooühingu ülesannetest rääkides kriipsutas V. I. Lenin ikka ja jälle alla vajadust kasvatada kommunistliku ühiskonna ehitamise oskust ja valmisolekut selleks, märkides, et selle ühiskonna ehitajate teadlikkusel on esmajärguline tähtsus.

NLKP XXIII kongressi tähelepanus poliithariduse väljendub leninliku poliitika kõrvalekaldumatu jätkamine. Parteisisese ja riigisisese demokraatia arendamise, üksikute ettevõtete, kohalike võimuorganite ning ühiskondlike organisatsioonide õiguste laiendamise protsess on võimalik üksnes paralleelselt meie rahva kõige laiemate kihtide ja eeskätt kõigi partei liikmete hariduse ja teoreetilise ettevalmistuse kasvuga (vt. NLKP XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 20—21).

Käesolevas loengus on raske üksikasjalikult käsitleda õige, dialektilis-materialistliku maailmavaate praktilist tähtsust loodusteaduslike uurimuste valdkonnale. Seda on palju hõlpsam teha järgmistes teemades, eeskätt teemas «Kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma». Sellepärast soovitame me piirduda esimeses loengus üldreeg-

lina ülalpool käsitletud küsimustega. Kui aga teie kuulajaskonna moodustavad insenerid ja tehnikud, võib lühidalt peatuda ka sellel küsimusel, lühendades teisi osi sõltuvalt kuulajate üldisest ettevalmistusest. Asi seisab selles, et teatud «filosoofiline indiferentsus» on levinud eeskätt tehniliste kutsealade esindajate hulgas. Ja sellel indiferentsusel on sügavad ajaloolised juured.

Tootmise arenemine kapitalismi perioodil, progresseeruv tööjaotus põhjustasid inimeste kitsa spetsialiseerumise. Isegi teadusliku ja eeskätt tehnikaalase teadusliku töö valdkonnas hakkas märkimisväärset aega nõudma mitte õigupoolest uue avastamine, vaid teaduse varem avastatud põhimõtteliste seisukohtadega manipuleerimine, matemaatilised arvutused valemite järgi, mis keegi on varem välja mõelnud. Avastatud ja formuleeritud seaduste ja printsiipide edukas rakendamine sunnib paljusid tegutsema šablooni järgi. Veel enam, insenerid ja tehnikud võivad ise täiesti puhtsüdamlikult avaldada rahulolematust selle üle, et õppimise ajal tuubiti neile matemaatika kursuses rohkesti andmeid, mida nende praeguses praktikas vaja ei ole, füüsika kursuses aga tutvustati nähtuste ja protsessidega, millel ei ole mingit seost nende praeguse erialaga. Kõige rohkem aga saab filosoofia! Spetsialist avaldab rahulolematust selle üle, et talle ei antud üksnes seda tegevusprogrammi, mida ta nähtavasti kavatseb täita kogu eluaeg!

Niisuguseid nähtusi esineb isegi tänapäeval. Me ütleme «isegi tänapäeval» sellepärast, et nüüd osutub kutsealane piiratus ilmselt talumatuks, kuna inimene ei ole sotsialismi tingimustes üksnes tootmisüksus, vaid ka omamoodi ühiskonnategelane. Tänapäeval, teadusalaste teadmiste tormilise kasvu ja tootmistehnoloogias aset leidvate revolutsiooniliste muutuste tingimustes, muutub kitsas professionalism tõkkeks. Loomulikult annab see teaduses varem tunda kui tehnika alal. Ta tõstab sõna otseses mõttes mässu kutsealase piiratuse ja filosoofilise võhikluse vastu.[7]

---

[7] Konkreetset materjali selle küsimuse kohta võib propagandist leida viimastel aastatel avaldatud arvukates loodusteadlaste töödes. Nimetame mõningaid neist: A. Einstein, Füüsika ja reaalsus, Moskva 1965; M. Planck, Maailma füüsilise pildi ühtsus, Moskva 1966; M. Born, Füüsika minu põlvkonna elus, Moskva 1963.

Teaduslike revolutsioonide perioodidel on teadlased sunnitud analüüsima teaduslikku mõtlemist ennast. Nad püüavad orienteeruda tunnetusprotsessi, mõistete kujunemise, teooriate rajamise, eksperimendi resultaatide tõlgendamise mehhanismis. Need kõik aga on küsimused, millega tegeleb ammust ajast filosoofia.

Kuigi teaduslikud revolutsioonid on kujunenud käesoleva sajandi biograafia oluliseks elemendiks, on küllaltki suur hulk inimesi veel kaugel teaduse eesliinist. Ja sellepärast, kui loovalt mõtlevad teadlased murravad tõsiselt pead filosoofiliste probleemide üle, siis osal lihtharitlastel mitte ainult on üsna segane ettekujutus teaduse filosoofilistest probleemidest, vaid nad isegi just nagu ei mõista, et nad oma filosoofilise piiratusega sulgevad endale tee suurde teadusesse, määravad end teaduse arjergardi (ja osaliselt isegi oma mahajäämusega arenemist pidurdajate) ossa. Niisugune «teadlane» lihtsalt rakendab kõrgemas koolis saadud tuntud üldisi andmeid ja teatmeteoste valemeid konkreetsetele faktidele.

Teaduse ja tehnika kiire progress põhjustab siiski niisugusest haritlaste käsitööst kiire ülesaamise. Tootmistehnoloogia muutub ikka rohkem «teaduslikuks» ja ikka kiiremas tempos. Niisugustes tingimustes jõuab üha suurem hulk inimesi täiesti õigele järeldusele: on vaja õppida mitte ainult seda, kuidas instituudis või tehnikumis saadud teadmisi kasutada, vaid on vaja ka mõtlema õppida. Niisugune on seaduspärasus, mille määrab ära loodusteaduse ja tootmise enda arenemine.

Rääkides filosoofilise hariduse tähtsusest erineva profiiliga spetsialistidele, näitate seega tahes-tahtmata, kui keeruline on marksismi omandamine. Ja teie kuulajatel tekib iseenesest küsimus: mida tähendab filosoofia valdamine?

Sellele küsimusele vastates tuleb rõhutada, et marksismi valdav inimene ei ole sugugi marksistlikest teostest võetud tsitaatide elav kogu. Põhimõtteliselt ei erine filosoofia valdamine ükskõik missuguse teise teaduse aluste valdamisest. Loomulikult on iga teaduse õppimist kergem alustada elementaarkursusest. Näiteks füüsika omandamine ei tähenda üldiste teeside, veel vähem neid teese illustreerivate näidete meeldejätmist. Füüsikat omandada tähendab õppida töötama selle teaduse teoreetiliste andmetega ning katsevahenditega. See tähendab lõppude

lõpuks selle teaduse meetodite rakendamist uuele materjalile mingisugusel konkreetsel alal, aga samuti, kui selleks tekib vajadus, tuntud teeside alusel uute teeside väljatöötamist, tee rajamist teadmatusse. Õeldu käib ka filosoofia kohta. Marksistliku filosoofia õpik on ainult tee (veelgi enam, tee algus!) marksismi valdamisele.

Kordame veel kord: küsimuse sellele küljele tasub kuulajate erilist tähelepanu juhtida. Marksism on loov õpetus, see on eeskätt uute faktide uurimise üldine meetod, mis võimaldab ette näha, heita pilku homsesse, ja mitte lihtsalt pilku heita, vaid seda homset päeva oma praktilise tegevusega lähendada.

Dialektilise materialismi filosoofia valdamise aste võib muidugi olla erinev. Selleks et arendada filosoofia ühe või teise ala põhimõttelisi, üldisi teese, tuleb olla selle ala spetsialist. Selles suhtes ei erine filosoofia millegi poolest inimteadmiste teistest harudest. Ent arvestusi tegev ja seejuures matemaatikat kasutav füüsik või insener ei pea sugugi tingimata olema (kuigi see oleks muidugi soovitav!) spetsialist matemaatika alal. Ja ometi saavad nad *rakendada* matemaatikute töö *üldteese* ja *järeldusi*, pealegi niisugustes sfäärides ja niisugusel kujul, mis on matemaatika spetsialistidele teadmata. Seejuures muutub üldmeetod sõltuvalt konkreetse materjali iseärasustest, areneb matemaatika teooria.

Filosoofiaga on analoogiline olukord. Nagu me nägime, muutuvad tema põhiseisukohad, rikastudes konkreetsete teaduste andmete ja rahvahulkade ühiskondlik-ajaloolise tegevuse kogemustega. Ja need muudatused ei ole sugugi mitte alati kutseliste filosoofide töö tulemus. Filosoofia erilisest vahekorrast inimeste vaimse ja materiaalse tegevuse teiste aladega, tema maailmavaatelisest ja üldmetodoloogilisest iseloomust tingituna on muudatused filosoofias veel suuremal määral kui teistes teoreetilistes teadustes paljude inimeste töö kontsentreeritud üldistus. Siit on selge, et marksismi õpetuse üldprintsiipe oma spetsiaalsel tegevusalal teadlikult rakendavate reatöötajate tegevus, kogu Kommunistliku Partei praktiline ja teoreetiline tegevus on marksistliku teooria arendamise tähtsaim tingimus ja vahend.

## 9. Kokkuvõte

Et loeng näiks terviklikuna, lõpuleviiduna, peavad propagandistid tavaliselt vajalikuks teha üldisi järeldusi. Paistab, et sissejuhatavas loengus tõstatatakse paratamatult liialt palju küsimusi, et tavalist tüüpi kokkuvõte oleks siin võimalik.

Siiski võib eraldada kitsa küsimusteringi, mille valgustamine oli loengu põhiliseks eesmärgiks, ja lõppjäreldustena esitada järgmised seisukohad:

Eesrindlik ühiskonnaklass ammutab filosoofiast ja eeskätt selle maailmavaatelistest ja sotsioloogilistest järeldustest perspektiivi, veendumuse oma jõus ja kindluse tuleviku suhtes. Dialektilise ja ajaloolise materialismi filosoofia annab kommunistlikele parteidele ühiskondlike nähtuste analüüsimise teadusliku meetodi. Selle abil otsivad ja leiavad nad teid ja vahendeid nende eesmärkide saavutamiseks, mis ajalugu on töölisklassi ette seadnud.

Marksistliku filosoofia õppimine vabastab teadlase, inseneri, ühiskonnategelase kitsast praktitsismist, kutsealasest piiratusest ja ta omandab uuriva mõttetöö kõige üldisemad võtted.

Idealistlikud ja agnostilised voolud filosoofias, absolutiseerides teadusliku tunnetuse raskusi ning peegeldades otse või kaudselt reaktsioonilise klassi huve, avaldavad ühtviisi kahjulikku mõju nii konkreetsete teaduste arenemisele kui ka sotsiaalsele progressile. Kapitalistlike maade proletariaadi hulgas levinud ekslikud maailmavaatelised ja sotsiaalpoliitilised teooriad takistavad suurel määral tema majanduslikku ja sotsiaalset vabanemist. Idealistlik filosoofia ja religioon etendavad selles suhtes üht ja sedasama osa.

Seoses öelduga on arusaadav, et meie filosoofilisele propagandale kuulub ideoloogilise klassivõitluse eesliinil tähtis koht. Mida rohkem võitlejaid on meie ridades, mida suurema ettevalmistusega marksistid nad on, seda kiiremad on kommunismi edusammud.

Kommunistliku ühiskonna ehitamine meie maal nõuab laiade rahvahulkade kaasatõmbamist riigi ja ühiskonna juhtimisele. See osavõtt on võrratult viljakam sel juhul, kui töötajad tunnevad looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi käsitleva teaduse — marksistlik-leninliku filosoofia aluseid.

## MATEERIA JA TEADVUS

Filosoofia põhiküsimuse käsitlusega tutvusid kuulajad eelmisel õppusel. Käesoleva teema õppimine võimaldab neil omandada mateeria ja teadvuse kui filosoofiliste kategooriate sisu.

Filosoofia põhiküsimuse — teadvuse ja reaalse tegelikkuse vahekorra küsimuse lahendamine hõlmab teadvuse olemuse tundmaõppimist ja selle üldist iseloomustust, mis teadvuses peegeldub, eksisteerides viimasest väljaspool ja temast sõltumatult. Seepärast jaguneb teema «Mateeria ja teadvus» kaheks suureks osaks. Esimeses neist antakse tunnetuse objekti — mateeria ja tema olemasolu vormide üldine iseloomustus. Teises vaadeldakse kaasaegse teadvust käsitleva õpetuse mõningaid metodoloogilisi aspekte.

Teema praktilise tähtsuse määrab juba asjaolu, et kes kuulaja elukutselt ka ei oleks, kerkivad tema tegevussfääris igal sammul üles teadmise olemuse, tõese teadmise saamise meetodite, teadmise tõesuse kindla kontrollimise võimaluse ja muud taolised küsimused, mille lahendamine on vahetult seotud teadvuse olemuse ning teadvuse ja objektiivse, väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult eksisteeriva maailma vahekorra käsitusega. Kui propagandist seda arvestab, siis tutvub ta enne mitmete metodoloogiliste probleemidega, mis on tekkinud neil teadmis- ja tegevusaladel, kus kuulajad töötavad. Paari lausega võib näidata, et sellest, kuidas käsitatakse teadvust ja tunnetust, sõltub konkreetse probleemi lahendamise suund ja meetod, saadud resultaatide üldine iseloomustus.

Peaeesmärgiks antud teema käsitlemisel on anda kuulajaile teaduslik kujutlus objektiivsest maailmast ja tema eksisteerimise vormidest, teadvuse olemusest ja tema funktsioneerimise seadustest.

Peale selle näitab õppus teemal «Mateeria ja teadvus» võib-olla rohkem kui ükski teine teadusliku uurimistöö sõltumist teadlase ühtedest või teistest gnoseoloogilistest, maailmavaatelistest ja ideoloogilistest vaadetest, teiste sõnadega, tema filosoofilisest kultuurist, ja see võimaldab kujukalt demonstreerida filosoofia tähtsust inimtegevuse mitmesugustele vormidele.

## Loeng

Loeng on otstarbekas jagada kahte ossa: esimeses käsitleda mateeria ja tema eksisteerimise vormide küsimust, teises esitada teadvust käsitleva marksistlik-leninliku õpetuse põhiseisukohad. Seoses sellega võib soovitada järgmist loengu plaani:

I. Mateeria ja tema eksisteerimise vormid.
1. Maailma materiaalne ühtsus.
2. Leninlik mateeria definitsioon ja selle tähtsus. Mateeria mõiste ja loodusteaduslik maailmapilt.
3. Liikumine kui mateeria eksisteerimise viis. Mateeria liikumise vormid.
4. Ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise vormid.

II. Marksistlik-leninlik õpetus teadvusest.
1. Teadvuse ühiskondlik-ajalooline olemus.
2. Teadvuse tekkimine ja arenemine. Töö ja keele osa teadvuse tekkimisel.
3. Teadvus ja aju. Teadvuse idealistliku ja vulgaarmaterialistliku käsituse paikapidamatus.
4. Teadvus ja küberneetika.

### I. Mateeria ja tema eksisteerimise vormid

#### 1. Maailma materiaalne ühtsus

Pärast sissejuhatavat loenguosa, milles antakse teema üldine iseloomustus ja näidatakse, et inimene vastandab oma tegevuses alatasa oma teadvust ja maailma väljaspool seda, võib seaduspäraselt esitada küsimuse: mida kujutab endast see maailm, mis eksisteerib väljaspool meie teadvust ja sellest sõltumatult. See ongi üleminek loengu esimesele osale. Vastavalt soovitatud plaanile on seda otstarbekas alustada maailma materiaalse ühtsuse küsimuse käsitlemisest.

Propagandist juhib kuulajate tähelepanu ümbritseva maailma esemete, nähtuste ja protsesside mitmekesisusele ja näitab, et inimesed on alati näinud mitte ainult maailma mitmekesisust, vaid püüdnud ka mõista, milles on maailma ühtsus. Niisuguseks ühtseks aluseks pidi mineviku materialistide arvates olema lähtematerjal, millest kõik asjad on tehtud (Talesel vesi, Anaksimandrosel apeiron, Anaksimenesel õhk, Herakleitosel tuli, Demokritosel aatomid). Nad kasutasid *materiaa* mõistet selle ainelise lähtematerjali tähistamiseks, mis on kõigi ümbritseva maailma asjade ja nähtuste aluseks (ladinakeelsest sõnast «materialis» — aineline).

Idealistid (objektiivsed ja subjektiivsed) tuletavad maailma ühtsuse teadvusest, mõtlemisest. Neid filosoofilisi õpetusi, mis näevad maailma ühtsust milleski ühes: kas mateerias või teadvuses — nimetatakse monistlikeks (kreekakeelsest sõnast «monos» — üks).

Pärast materialistliku ja idealistliku monismi käsitlemist võib propagandist lühidalt iseloomustada dualismi (ladinakeelsest sõnast «duo» — kaks), mis tunnustab kahe sõltumatu alge olemasolu; pluralismi, mis on arvamisel, et maailmas ei ole ühtset alget, et maailm koosneb paljudest võrdtähenduslikest, iseseisvatest olemustest. Seoses maailma ühtsuse küsimusega peab propagandist kriitiliselt käsitlema ka religioosset maailma kahestamist maapealseks ja sealpoolseks.

Järjekindel materialistlik monism on omane üksnes marksistlikule filosoofiale, sest marksismieelsed materialistid ei suutnud looduse kvalitatiivset mitmekesisust ja arenemist seletada, vaadetes ühiskonnale aga jäid idealistideks.

Maailma ühtsuse küsimust käsitledes näitab propagandist, et, rakendades dialektilis-materialistlikku printsiipi, avastas marksistlik filosoofia looduse ja ühiskonna arenemise üldised objektiivsed seadused ja põhjendas seega esmakordselt järjekindlat materialistlikku monismi ümbritseva maailma seletamises.

Siin on otstarbekas tuua loodusteaduse andmeid, mis samuti tõestavad maailma materiaalset ühtsust, — Mendelejevi perioodilisuse seadus, spektraalanalüüsi andmed, kosmiliste kiirte uurimine jne. Seda materjali võib propagandist leida filosoofia õpikute ja krestomaatia vastavatest osadest.

## 2. Leninlik materia definitsioon ja selle tähtsus. Materia mõiste ja loodusteaduslik maailmapilt

Selle küsimuse käsitlemine tekitab filosoofiat esmakordselt õppivatele kuulajatele mitmeti raskusi. Materia leninliku definitsiooni olemuse ning selle teadusliku ja praktilise tähtsuse sügav mõistmine eeldab selle teadmist, kuidas käsitleti materia kategooriat filosoofia ajaloos. Seepärast tuleb loengus kas või üldjoontes näidata selle kategooria tekkimist marksismieelse materialismi õpetustes ning selle käsituse piiratust seoses sellega, et nad samastasid materia üksnes tema ühe konkreetse liigiga — ainega. See piiratus oli omane ka XIX sajandi loodusteadlastele, kes kujutasid materiat väikeste jagamatute ja läbimatute aineosakestena — aatomitena.

Meile näib metoodiliselt otstarbekam jutustada enne materia leninliku definitsiooni analüüsimist lühidalt revolutsioonist füüsikas XIX ja XX sajandi vahetusel, kuna materia definitsiooni töötas V. I. Lenin välja mitte üksnes võitluses mahhismi idealistliku filosoofia vastu, vaid ka füüsika uusimate avastuste üldistamise alusel.

Nende avastuste olemust analüüsides näitas V. I. Lenin, et täiesti lubamatu on segi ajada õpetust materia see- või teistsugusest struktuurist materia gnoseoloogilise kategooriaga, segi ajada materia uute liikide (näiteks elektronide) uute omaduste küsimust tunnetusteooria vana küsimusega, meie teadmiste allika küsimusega, nagu tegid seda mahhistid. V. I. Lenin tähendas, et ainus materia omadus, mille tunnistamisega filosoofiline materialism on seotud, on omadus olla objektiivne reaalsus, eksisteerida väljaspool meie teadvust.

Seoses sellega on tähtis alla kriipsutada Lenini mõtet, et on vaja eristada materia filosoofilist definitsiooni materia ehituse loodusteaduslikest kujutlustest, mis alatasa arenevad ja muutuvad. «Füüsikalise idealismi» järelduste paikapidamatust paljastades näitab V. I. Lenin, et kadunud ei ole materia, vaid see piir, milleni me materiat tundsime.

Pärast seda võib kuulajatele anda materia leninliku definitsiooni formuleeringu[1], mis nüüd võetakse vastu kui loogiline järeldus kõigest ülalöeldust.

---

[1] Vt. V. I. Lenin. Teosed, 14. kd., lk. 113.

V. I. Lenini töid läbib keskne mõte: mateeria on kõik see, mis eksisteerib objektiivselt, s. o. väljaspool meie teadvust ja teadvusest sõltumatult, ja mida meie teadvus peegeldab. Mateeria definitsiooni saab anda üksnes kahe kõige laialdasema filosoofilise kategooria — «mateeria» ja «teadvuse» vastandamise kaudu, üksnes rõhutades seda, et mateeria on primaarne, eksisteerib väljaspool teadvust ja sellest sõltumatult, teadvus aga on sekundaarne, mateeria peegeldus. Kuulajate tähelepanu tuleb juhtida eriti sellele, et mateeria leninlikul definitsioonil on suur tähtsus võitluses idealismi, agnostitsismi ja metafüüsika vastu.

Tuleb peatuda mateeria leninliku definitsiooni teaduslikul ja praktilisel tähtsusel. Sellest definitsioonist järeldub vajadus üha uusi mateeria vorme ja liike tundma õppida, tema ikka komplitseeritumaid, «veidramaid» omadusi avastada. Mateeria leninlik definitsioon tõmbab materialismi ja idealismi vahele selge piirjoone; sellepärast on tal suur tähtsus teadusliku materialistliku maailmavaate väljatöötamisel, mis etendab inimeste praktilises elus määratu suurt osa. Ühiskonna elu materiaalseid tingimusi primaarseks tunnistades peavad inimesed oma tegevuses tuginema ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele, peavad nende toime mehhanismi tundma õppima ja arvestama.

Seejärel käsitleb propagandist kaasaegseid loodusteaduse kujutlusi mateeria ehitusest ja omadustest. Seejuures tuleb arvesse võtta kuulajate ettevalmistatust, samuti seda, et see ei ole filosoofiline küsimus. Ei tohi lubada, et kuulajaile vähetuntud ja mitte alati arusaadava loodusteadusliku materjali küllus neid filosoofia õppimisest eemale peletaks. Propagandist peab antud küsimuses välja valima materjali vajaliku miinimumi. (Soovitaksime järgmist kirjandust: «Loodusteaduse filosoofia», Politizdat, 1966 (II peatükk — «Mateeria probleem füüsikas ja filosoofias»); N. Ovtšinnikov, Mateeria mõiste ja kaasaegsed teadmised mateeria struktuurist. «Voprossõ Filossofii», 1963, nr. 11.)

## 3. Liikumine kui mateeria eksisteerimise viis. Mateeria liikumise vormid

Käesoleva küsimuse käsitlemisel tugineb propagandist marksismi-leninismi klassikute põhiseisukohale, et mateeria ja liikumine on lahutamatud. Mateeria ilma liikumiseta on niisama mõeldamatu nagu liikumine ilma mateeriata, kirjutas F. Engels oma teoses «Anti-Dühring».

Erinevalt mineviku materialistidest, kes kujutasid liikumist põhiliselt kehade ümberasetumisena ruumis, peab marksistlik filosoofia liikumist mateeria sisemiseks põhiomaduseks, eristab mateeria liikumise mitmesuguseid vorme.

Propagandist juhib tähelepanu niisugustele liikumise põhijoontele, nagu liikumise objektiivsus ja vastuolulisus.

Pärast seda võib kritiseerida liikumise ja mateeria metafüüsilise lahutamise kaht eri liiki. Esimene esineb XVII—XVIII sajandi metafüüsilise materialismi esindajate vaadetes, kes olid arvamisel, et objektil on väärtus omaette, sõltumata liikumisest, liikumise aga samastasid üksnes liikumise mehhaanilise vormiga.

Teine väljendub puhta, ilma materiaalse kandjata liikumise olemasolu kuulutamises. Selle seisukoha konkreetseks avaldueks on XIX sajandi lõpus tekkinud W. Ostwaldi ja E. Machi energetism. Ostwald ja Mach eitasid aatomite ja üldse igasuguste energia materiaalsete kandjate olemasolu ning olid arvamisel, et teaduse ülesandeks on kirjeldada mitmesuguseid energeetilisi seisundeid. Seejuures väitsid nad, et nende õpetus ületab materialismi ja idealismi äärmused.

V. I. Lenin näitas oma teoses «Materialism ja empiriokritiitsism» (V peatükk, § 3), et tegelikult püüab energitism materialismi ja idealismi vastandlikkust maskeerida. V. I. Lenin tähendab, et kui energia all mõista liikumist, siis kerkib paratamatult küsimus: mis liigub? Seejuures tuleb tunnistada, et liigub kas mateeria või liiguvad meie mõtted, kujutlused (s. o. me peame asuma kas materialismi või idealismi seisukohtadele).

Tuleb näidata, et loodusteaduse andmed kinnitavad ja konkretiseerivad filosoofia seisukohta, et mateeria ja liikumine on lahutamatult seotud. (Materjali selle küsimuse kohta võib propagandist leida raamatus «Loodusteaduse

filosoofia», III peatükk — «Liikumise probleem loodusteaduses».)

Seejärel läheb propagandist üle mateeria liikumise vormide ja teaduste klassifikatsiooni küsimusele. Selle materjali esitamisel soovitame kinni pidada klassifikatsioonist, mille andis F. Engels «Looduse dialektikas» (vt. lk. 184—195). Engels eristab looduses järgmisi mateeria liikumise põhivorme: mehhaanilist, füüsikalist, keemilist ja bioloogilist. Ühiskond kujutab endast kvalitatiivselt uut mateeria liikumise vormi. Selle küsimuse käsitlemine ei tekita tavaliselt raskusi ja kuulajad omandavad selle võrdlemisi kergesti. Seda probleemi valgustatakse küllaltki üksikasjalikult marksistlik-leninliku filosoofia õpikutes.

Mateeria liikumise vormide küsimuse marksistlik lahendus annab materialistliku aluse teaduste klassifitseerimiseks. Vastavalt mateeria liikumise vormide subordinatsioonile asetab Engels põhilised loodusteadused järgmisse järjekorda: matemaatika, mehhaanika, füüsika, keemia, bioloogia.

Engels pööras erilist tähelepanu vajadusele uurida mateeria liikumise ühe vormi üleminekut teiseks ja ennustas sellega seoses, et just teaduste (füüsika ja keemia, keemia ja bioloogia jne.) piiril võib oodata kõige tähtsamaid avastusi.

Suur filosoofiline tähtsus on mitte ainult mateeria liikumise vormide iseloomustamisel ja neile vastaval teaduste klassifitseerimisel, vaid ka mateeria liikumise vormide v a s t a s t i k u s e v a h e k o r r a, nende subordinatsiooni küsimusel. Siin tuleb rõhutada, et madalamad liikumise vormid kuuluvad kõrgemaisse, alluvad neile ja muunduvad neiks. Mateeria liikumise kõrgematel vormidel on kvalitatiivne spetsiifika ja seepärast ei saa neid taandada madalamaiks «ilma jäägita». Mateeria liikumise kõrgemate vormide kvalitatiivse omapära eitamist, liikumise kõrgema vormi täielikku taandamist madalamaks vormiks nimetatakse mehhanitsismiks.

Propagandist selgitab kuulajaile, et mehhanitsism avaldub erinevail aegadel ja erinevais tingimustes erinevalt. XVII—XVIII sajandil väljendus see filosoofide-materialistide ja teadlaste katseis seletada kõiki loodusnähtusi mehhaanika seaduste abil. Käesoleval ajal avaldub mehhanitsism näiteks mõnede teadlaste seisukohas, et bioloo-

giliste nähtuste spetsiifikat on võimalik täielikult seletada füüsika ja keemia seadustega. Mehhanitsismi kujukaks väljenduseks on kodanliku sotsioloogia tendents samastada ühiskonna arenemise seadusi bioloogia seadustega.

## 4. Ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise vormid

Selle küsimuse käsitlemist võib alustada V. I. Lenini seisukohaga, et «maailmas ei ole mitte midagi muud peale liikuva mateeria, ja liikuv mateeria ei saa liikuda teisiti kui ruumis ja ajas»[2]. Siinsamas kriipsutab V. I. Lenin alla vajadust eristada ruumi ja aja kui mateeria eksisteerimise objektiivsete vormide filosoofilist dialektilis-materialistlikku käsitust alatasa arenevaist ja muutuvaist ruumi ja aja loodusteaduslikest kujutlustest.

Õppetöö praktika näitab, et kuulajail on raskusi filosoofia õpikutes antud ruumi ja aja definitsioonide omandamisega. Sellepärast on meie arvates otstarbekas alustada mitte ruumi ja aja definitsioonist, vaid ruumi ja aja materialistliku ja idealistliku käsituse vastandamisest.

Siin tuleb kõigepealt kritiseerida ruumi ja aja käsitamist inimteadvuse eriliste vormidena, mis on omane subjektiivsele idealismile (Kant, mahhistid), mis eitab ruumi ja aja objektiivset iseloomu. Seejärel võib kritiseerida metafüüsilise materialismi vaateid, mis lahutas ruumi ja aja mateeriast ning kujutas neid mateeria tühjade mahutitena. Ruum esines puhta ulatusena, aeg aga puhta kestusena.

Pärast seda tuleb peatuda sellel, kuidas käsitab ruumi ja aja kategooriat dialektiline materialism. Tuleb rõhutada, et marksistlikus filosoofias ei käsitleta ruumi ja aega mateeriast isoleerituna, vaid *mateeria omadusena*.

Tähtis on ära märkida ka ruumi ja aja põhitunnuseid: nende objektiivsust ja üldisust. Mateeria omadustena eksisteerivad ruum ja aeg objektiivselt, s. o. väljaspool inimeste teadvust ja teadvusest sõltumatult.

Ruumi ja aja üldisus väljendub selles, et ei ole ega saagi olla ühtki nähtust, mis eksisteeriks väljaspool aega

---

[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 157.

ja ruumi. Engelsi sõnade järgi on ruum ja aeg igasuguse olemise põhivormid.

Tuleb märkida ka aja pöördumatust ja ruumi niisugust omadust nagu tema kolmemõõtmelisus.

Teatud raskusi võib tekkida ruumi ja aja kaasaegsete loodusteaduslike kujutluste käsitlemisel (A. Einsteini eri- ja üldrelatiivsusteooria, Lobatševski ja Riemanni geomeetria). Propagandist peab sõltuvalt kuulajate loodusteaduslikust ettevalmistatusest ise otsustama, missuguses vormis ja ulatuses seda küsimust käsitleda. (Materjali selle küsimuse kohta võib leida raamatust «Loodusteaduse filosoofia» (IV peatükk — «Ruumi ja aja probleem»), samuti L. Landau ja J. Rumeri populaarsest brošüürist «Mis on relatiivsusteooria» («Sovetskaja Rossia», 1963).)

Huvitav, kuid käsitlemisel teatud raskusi tekitav on ruumi ja aja lõpmatuse küsimus. Lõpmatuse mõiste enda omandamine ei tekita raskusi. Marksistlikus filosoofias ei käsitata lõpmatust millegi ühesugusena, ühe ja sellesama kordumise piiramatu võimalusena, vaid erinevate füüsiliste omadustega erinevate maailmade lõputu kvalitatiivse mitmekesisusena. Põhitähelepanu tuleb siin pöörata idealistlike ja metafüüsiliste vaadete kriitikale, mille kohaselt maailmal on algus ajas ja ta on piiratud ruumis, samuti religioossete kujutluste kriitikale, mille kohaselt jumal on maailma loonud.

## II. Marksistlik-leninlik õpetus teadvusest

Siin ei vaatle me teadvusse puutuvate küsimuste kogusummat. Peatume vaid kõige tähtsamatel probleemidel, mis looduse ja inimteadvuse olemuse filosoofilisel käsitlemisel üles kerkivad, samuti toome kaasaegse teaduse andmeid, mida loengu selles osas võib kasutada. (Inimteadvuse olemuse ja selle tekkimise protsessi küllaltki üksikasjalik iseloomustus on antud A. Spirkini õpikus «Marksistliku filosoofia kursus», IV ptk.)

## 1. Teadvuse ühiskondlik-ajalooline loomus

Inimteadvuse olemuse küsimuse käsitlemisel juhib propagandist kõigepealt tähelepanu sellele, et inimese teadvus tekkis inimeste ühiskondlik-ajaloolise tegevuse protsessis, ja näitab, et marksistlik õpetus teadvusest erineb marksismieelse kaemusliku materialismi kontseptsioonist. Viimane ei suutnud avastada teadvuse ühiskondlikku loomust ja pidas seepärast teadvust inimese loomulikuks, looduslikuks omaduseks, objektiivse maailma passiivseks peegelduseks, ei näinud teadvuse aktiivset osa tegelikkuse ümberkujundamisel.

Marx rõhutas alati, et teadvus on ühiskondlik produkt ja jääb selleks seni, kuni inimesed üldse eksisteerivad. Teadvus on kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus, mateeria liikumise kõrgeima ühiskondliku vormi sünnitis. Teadvus on ühiskonna arenemise produkt, tekib ja eksisteerib inimese aktiivse, objektiivset maailma ümberkujundava tootmistegevuse protsessis.

Töö on inimese tekkimise põhjus ja alus, tänu tööle võis inimene eralduda loomariigist. «Looduse dialektikas» rõhutab F. Engels: «Esmalt töö, seejärel ja ühes sellega kõneoskus — need on kaks kõige olulisemat tõukejõudu, millede mõjul ahvi aju pikkamööda on muutunud inimajuks...»[3]

Inimeste aktiivne tootmistegevus kui kollektiivne tegevus ja sellega seotud inimeste suhtlemine olid teadvuse tekkimise vahetuks põhjuseks. Sellepärast võib inimeste tootmistegevuse struktuuri ja seadusi ning signalisatsioonil rajaneva suhtlemise, keelelise suhtlemise seadusi uurides avastada ka inimteadvuse olemuse. Üksnes niisugune käsitus võimaldab seletada ka taolist inimteadvuse joont, nagu tema aktiivsus ja sihikindlus.

Inimese tegevuses, selle tulemuses asjastub eesmärk, mille ta algul ideaalselt seadis. Selles plaanis esineb teadvus inimtegevuse struktuuris aktiivse algusena ja just sellepärast märkis V. I. Lenin täie õigusega, et teadvus mitte üksnes peegeldab objektiivset maailma, vaid ka loob teda.

---

[3] F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 128

## 2. Teadvuse tekkimine ja arenemine. Töö ja keele osa teadvuse tekkimises

Teadvuse tekkimise uurimine, inimese arenemise protsessis tööle ja keelele kuuluva osa uurimine annab rikkalikku materjali, mis täielikult kinnitab marksistlikku teesi teadvuse ühiskondlikust olemusest. (Selle küsimusega võib propagandist tutvuda A. Spirkini raamatus «Teadvuse tekkimine», Gospolitizdat, 1960.)

Seda küsimust võib käsitleda rohkem või vähem üksikasjaliselt, sõltuvalt kuulajate ettevalmistatusest ja nende huvist selle küsimuse vastu.

Peegelduse kui mateeria üldise omaduse probleemi ja selle omaduse mitmesuguste arenemisetappide käsitluse leiab propagandist marksistlik-leninliku filosoofia õpikutest. Võib kasutada ka A. Leontjevi artiklit «Peegelduse mõiste ja selle tähtsus psühholoogiale» ajakirjas «Voprossõ Filossofii», 1966, nr. 12. Siin märgime aga põhimomente ja eeskätt töö ja keele osa inimteadvuse tekkimise protsessis.

Tootmistegevuse tekkimise ja arenemise tulemusena asendus inimeste eellaste kari kui bioloogiline ühendus ürginimeste (pitekantropus, sinantropus, neandertallane) karjaga, mis kujutas endast juba elementaarset sotsiaalset organisatsiooni. Inimühiskonna arenemise esimestel astmetel jäi inimteadvus paratamatult konkreetseks, meeleliseks. Kuid meeleline kujund oli inimesel lülitatud tema kollektiivsesse, sihikindlasse tootmistegevusse tööriistade valmistamisel ja täiustamisel, mis on paratamatult seotud inimeste suhtlemisega kollektiivis. Inimeste tegevuses hakkab ikka suuremat osa etendama nende tegevuse teadlik eesmärk ja paratamatu suunitlus, mille dikteerivad ühiskondliku tööprotsessi seaduspärasused. See protsess nõudis inimestelt mõttelist, ideaalset tegevusplaani, mis võtab teadliku eesmärgi kuju. Seejuures töötas selle idee välja kollektiiv, grupp inimesi, peegeldudes seejärel üksikindiviidide teadvuses. Ja see teadlik eesmärk pidi paratamatult tekkima kujutlusena, selle kujundina, mida tuli taotleda. Seoses sellega tähendas K. Marx, et tööprotsessi lõppedes saadakse tulemus, mis juba selle protsessi alguses oli olemas töötaja kujutluses, s. o. ideaalselt.

Selles kollektiivses sihikindlas tootmistegevuse protsessis tuleb tähele panna ka teist külge — inimeste suh-

tumist üksteisesse ja nende omavahelist suhtlemist seoses sellega.

Tõelise inimteadvuse kujunemine on vahetult seotud tootmisalaste ja ühiskondlike sidemete laienemisega, inimeste ühiskondlikult tingitud vajaduste kasvuga. Ja teadvuse edasine arenemine viib spetsiifiliselt inimesele omase tundelisuse kujunemisele ja arenemisele, seile diferentseerumisele.

Teadvuse arenemine toimub ka ühiskondliku tootmispraktika nõuetest, asjade olemusse tungimise vajadusest tingitud abstraktse loogilise mõtlemise kujunemise ja täiustumise liinis.

Propagandistil on tähtis näidata, et inimeste tootmistegevus etendas tähtsat osa teadvuse tekkimises ning mõjutab pealegi aktiivselt tänapäeva inimese teadvuse kujunemist ja arenemist. Iseloomulikuks näiteks võib olla seie inimese tegevus, kes juhib automaatsüsteemi, mis nõuab enamarenenud ruumilist kujutlust, väga kiiret taju jne. (Need, keda see probleem huvitab, võivad tutvuda raamatuga «Inseneripsühholoogia», Moskva Riikliku Ülikooli Kirjastus, 1964.)

Propagandistil tuleb pöörata erilist tähelepanu marksistliku filosoofia seisukohale, et k e e l j a m õ t l e m i n e on lahutamatult seotud. Marxi ütluse järgi on keel mõtte vahetu tegelikkus. Kuna keel on mõtte materiaalne kest, võib teadvuse olemust avastada üksnes siis, kui tutvuda keele tekkimise seaduspärasustega, keele ja tööprotsessi seosega, kui selgitada välja keele mitmesugused funktsioonid. (Siin võime propagandistidele soovitada A. Leontjevi populaarset raamatut «Keele tekkimine ja esialgne arenemine». NSV Liidu TA Kirjastus, 1963. Raamat tutvustab lugejat antropoloogia, etnograafia ja keeleteaduse uusimate andmetega.)

Heliga signaliseerimine oli Marxi sõnade järgi reaalse elu kee.e — inimeste eellasi ühendava ja nende vastastikuseid suhteid reguleeriva kollektiivse tööharjumuse vajalik osa. Juba signaali kostmine omandas objektiga tegutsemise objektiivse tähendusega identse tähenduse. Signaalis fikseeritud objekti tähendus kujunes keelemärgi — sõna tähenduseks. Signaliseerimisvahendite arenedes hakkas inimese käitumist ikka suuremal määral ette ära määrama eelnev puhtkõneline tegevus. Ürgaegne signaliseerimissüsteem muutus ühiskonna ajaloo arenedes keeruliseks

diferentseeritud keelesüsteemiks. Keele kasutamine andis inimestele võimaluse koostada mõttes tulevase tegevuse plaani. Siin tasub meenutada K. Marxi tähelepanuväärseid sõnu, et kõige halvem arhitekt erineb kõige paremast mesilasest sellega, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud.

Keele ja mõtlemise seose näitamiseks võib propagandist tuua andmeid kõne kujunemisest üksikul inimesel, mis näitavad, et isiksuse kujunemine, individuaalse teadvuse küpsemine toimub lapse täiskasvanud inimeste keelelisse keskkonda lülitumise protsessis. On huvitav, et laps omandab esimestest elukuudest alates heliühendusi, mis etendavad tema suhetes täiskasvanutega tähtsat osa. Lapse kõne arenemise etappide ja seaduspärasuste uurimine kinnitab, et teadvus tekib vastavalt ühiskonna ajaloo arenemise käigus väljatöötatud ning objektiivse maailma esemete ja nähtuste reaalset olemust peegeldavate keeleliste tähenduste omandamisele.

Kõike ülalöeldut kokku võttes näitab propagandist, et keel on mõtte väljendamise vahend, et ta täidab kommunikatiivset funktsiooni ja on inimeste kogemuste ja teadmiste kristalliseerimise vahend.

### 3. Teadvus ja aju. Teadvuse idealistliku ja vulgaarmaterialistliku käsituse paikapidamatus

Selle küsimuse käsitlemisel juhib propagandist kuulajate tähelepanu teadvuse lahutamatule seosele peaajuga, inimese närvisüsteemi talitlusega. Kaasaja teaduslikke andmeid teadvuse funktsioneerimise füsioloogilise mehhanismi kohta on vaja kasutada mitte ainult selleks, et põhjendada täielikumalt teadvuse seost ajuga, vaid ka selleks, et kritiseerida kaasaegse kodanliku filosoofia teatud suundi, mis püüavad teadvust tema materiaalsest alusest eraldada, kujutada teadvust erilise mittemateriaalse hinge tegevuse tulemusena. Juba V. I. Lenin nimetas sääraseid katseid «ajudeta filosoofiaks».

Teiselt poolt aga esineb teadvuse ja aju seose küsimuse lahendamisel ka teist äärmust — katset samastada psüühilisi nähtusi materiaalsete füsioloogiliste protsessidega. Selles seoses on tähtis kritiseerida nende vaateid, kes kaitsevad ühel või teisel kujul seisukohta, et teadvus on mate-

riaalne protsess. Need vaated on vastuolus marksistliku filosoofia väga tähtsa seisukohaga, et teadvusel on ideaalne loomus. Siin on kohane meenutada, et juba F. Engels kritiseeris oma teoses «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» vulgaarset materialismi eeskätt teadvuse ja mateeria samastamise pärast. Vulgaarse materialismi esindaja Büchner väitis näiteks, et mõte kujutab endast üksnes aju aine füüsilis-keemilist liikumist.

Märkides, et J. Dietzgenil esineb selles küsimuses ebajärjekindlust ja vassimist, kirjutas V. I. Lenin: «Et nii mõte kui ka mateeria on «tegelikud», s. o. et nad on olemas, see on õige. Kuid nimetada mõtet materiaalseks — see tähendab astuda ekslik samm materialismi segamiseks idealismiga.»[4] «Marksismi-leninismi klassikute selged ja konkreetsed mõtteavaldused selles küsimuses näitavad, et teadvust ei saa samastada mateeriaga, teadvust ei saa pidada üheks mateeria liikumise vormiks. Rõhutades, et teadvus on kõrgesti organiseeritud mateeria omadus, rõhutame samavõrra, et teadvus ise ei ole materiaalne, vaid ideaalne. Teadvuse olemus, tema spetsiifika seisab just selles, et ta on materiaalse maailma p e e g e l d u s. Teadvus on ideaalne, ja kuigi ta on seotud peaajuga ei saa teda siiski samastada ajus toimuvate materiaalsete füsioloogiliste protsessidega. Aju ja selles toimuvad protsessid kujutavad endast materiaalset füsioloogilist mehhanismi, mis tagab teadvuse funktsioneerimise. Selle mehhanismi uurimine on tähtis ja vajalik ülesanne.

Teadvuse füsioloogiliseks aluseks on peaaju suurte poolkerade reflektoorne tegevus. Reflekside teooria töötasid välja I. Setšenov ja I. Pavlov. I. Pavlov tõi esmakordselt füsioloogiasse «kõrgema närvitalitluse» — peaaju suurte poolkerade tegevuse kõige keerulisemate vormide ja «tingitud refleksi» kui kõrgema närvitalitluse aluse mõiste. Organismi tingitud — reflektoorne tegevus on põhiliselt seotud peaaju suurte poolkerade koorega.

Kaasaegse neurofüsioloogia edusammud, närviraku saladustesse tungimine tõstavad üles kogu närvisüsteemi talitluse küsimuse. Füsioloogid veenduvad üha rohkem selles, et niisuguseks üldiseks teooriaks on I. Pavlovi õpetus tingitud refleksidest ja kõrgemast närvitalitlusest.

---

[4] V. I. L e n i n, Teosed, 14. kd., lk. 224.

Kõrgema närvitalitluse füsioloogias on saavutatud uusi tulemusi, mis arendavad reflektoorse teooria põhiideid. Nõukogude füsioloogide töödes on arendatud ja täpsustatud ka «tingitud refleksi» mõistet. Tuleb märkida, et viimasel ajal uurib nõukogude psühholoogia ja füsioloogia käitumise ja teadvuse aktiivsuse probleemi. On tekkinud ja areneb kiiresti füsioloogia eri haru — aktiivsuse füsioloogia. Spetsiaalsed füsioloogilised mehhanismid, mis see haru on avastanud ja mida ta on uurinud, aitavad mõista organismi aktiivse käitumise põhjusi ja vorme ümbritsevas keskkonnas, samuti sellest tulenevat psüühika aktiivsust. (Kaasaegse füsioloogia probleemidega üksikasjalikumaks tutvumiseks viitame 1962. aastal Moskvas toimunud kõrgema närvitalitluse füsioloogia ja psühholoogia filosoofilistes küsimustes toimunud nõupidamise materjalidele. Vt. «Kõrgema närvitalitluse füsioloogia ja psühholoogia filosoofilised küsimused», NSV Liidu TA Kirjastus, 1963.)

Teadvuse olemuse selgitamisel pakub suurt huvi teadvuslike ja ebateadvuslike psüühiliste protsesside vahekorra probleem.

«Psüühika» mõiste on laiem kui «teadvuse» mõiste. Teadvuslikeks peetakse neid psüühilisi protsesse, millest antud momendil teadlikuks saadakse, milles on mõttevalgust, mis võtavad osa indiviidi teadlikust suhtumisest tegelikkusesse. Rööbiti nendega esineb inimesel ka ebateadvuslikke psüühilisi nähtusi. Sellepärast on psühholoogia ja füsioloogia pakiliseks ülesandeks selgusele jõuda küsimuses, missuguseid psüühika seisundeid võib pidada ebateadliku peegelduse nähtusteks, kuidas need mõjuvad teadlike psüühiliste protsesside kulgemisele ja missugustes tingimustes toimub psüühilise peegelduse sisu tunnetamise protsess. Sellepärast köidab ebateadvusliku loomuse küsimus üha rohkem filosoofide, psühholoogide ja füsioloogide tähelepanu. Seda materjali võib propagandist analüüsida kas loengus või teoreetilises vestluses, kui kuulajad selle probleemi vastu huvi tunnevad.

Ebateadvusliku probleemi on väga tähtis analüüsida ka selleks, et kritiseerida kaasaegseid idealistlikke õpetusi teadvusest, nimelt anda hinnang S. Freudi ebateaduslikule psühhoanalüüsi teooriale, mis on Läänes laialt levinud ja mida mitmesugused neofreudismi esindajad igati propageerivad.

Ebateadvusliku idee on Freudi õpetuses keskse kohal. Freudi järgi kujutab ebateadvuslik endast allasurutud instinktiivsete impulsside kogusummat, mis määrab ära kogu inimese elutegevuse. Freud eeldas, et inimpsüühika tõeliseks olemuseks ja saladuseks on ebateadvuslikud soovid, mis tulenevad organismi bioloogilisest loomusest. Sotsiaalelu töötab välja nende soovide teostamist takistavate keeldude püsiva võrgu. Vastavalt Freudile toimub isiksuse arenemine kui järkjärguline ülesaamine üksteise järel tekkivatest teravatest sisemistest konfliktidest organismi ebateadvuslike ihade ja sisemiseks südametunnistuseks kujunenud ühiskondlike keeldude vahel.

I. Pavlov tunnistas ebateadvuslike psüühiliste nähtuste olemasolu, nägi nende ja teadvuse keerulist vastastikust mõju. Uusimad psühholoogilised ja füsioloogilised uurimised kinnitavad, et inimesel esineb protsesse, mis kuuluvad psühholoogilise tegevuse valdkonda, kuid kulgevad just nagu teadvuse läve taga ja on subjektiivselt teadvusele kättesaamatud.

Inimpsüühika teadvuslike ja ebateadvuslike protsesside vahekord ja vastastikune seos on mitmekesine ja väga paindlik. See, mis teatud momendil kujutab endast selgesti teadlikku psüühilist nähtust, võib seejärel esineda ebateadliku protsessina, et teatud tingimustes taas muutuda meie teadvuse faktiks. Mõnikord satuvad need teadlikud ja ebateadlikud psüühilised protsessid üksteisega vastuollu. Ent enamasti toimivad teadlikud ja ebateadlikud psüühilised protsessid ühes suunas, ja nende keeruline vastastikune mõju soodustab inimese mitmesuguste käitumis- ja tegevusvormide otstarbekamat organiseerimist.

Mineviku kogemuste omandamine ja nende kogemuste aktiivne mõju ebateadliku orientatsiooni näol käitumisele ja psüühiliste elamuste suunitlusele on üheks teguriks, mis võimaldab ümbritsevasse maailma aktiivselt, valivalt suhtuda ja seda sihikindlalt ümber kujundada. (Juhime selle probleemiga üksikasjalikumalt tutvuda soovijate tähelepanu järgmisele kirjandusele: J. Šorohhova, Teadvuse probleem filosoofias ja loodusteaduses, Sotsekgiz, 1961, lk. 277—334; F. Mihhailov ja G. Tsaregorodtsev, Teadvuse läve taga, Gospolitizdat, 1961.)

## 4. Teadvus ja küberneetika

Tavaliselt äratab see küsimus kuulajates suurt huvi. Küberneetika kasutamine teadvuse mudelleerimiseks toimub kahes liinis: esiteks, inimese psüühilise tegevuse, nimelt niisuguste psüühiliste protsesside nagu taju, mälu ja mõtlemise mudelleerimine; teiseks, teadvuse füsioloogiliste mehhanismide detailsemat uurimist soodustavate mitmesuguste kesknärvisüsteemi protsesside mudelleerimine.

Mitmesuguste psüühiliste funktsioonide mudelleerimine aitab teadlastel sügavalt ja üksikasjalikult uurida teadvuse sfääri kuuluvaid psüühilisi protsesse. On valmistatud rohkesti elektronarvutusmasinaid, mis reprodutseerivad teatud loogikaoperatsioone, mida inimene sooritab mõttetegevuse protsessis.

On loodud spetsiaalsed küberneetilised masinad, mis imiteerivad niisuguseid psüühilisi funktsioone, nagu taju ja mälu. See võimaldab neid protsesse uuest küljest uurida ning lisaks sellele neid täpsete matemaatiliste valemite abil kirjeldada. Tuleb aga rõhutada, et inimese taju ja mälu reaalsed protsessid erinevad märgatavalt masinatega reprodutseeritavatest protsessidest.

Seoses sellega võib puudutada küsimusi, mida aktiivselt arutatakse teaduslikus ja populaarteaduslikus kirjanduses. Nende hulka kuuluvad küsimused, kas masin suudab mõelda, kas on üldse võimalik inimese asendamine masinaga jt.

Selle küsimuse käsitlemine näitab, et ei ole ega saagi olla täiesti autonoomset tehnilist süsteemi, mida inimene ei juhi, ükskõik millisele astmele automatiseerimine ka ei oleks jõudnud. Sellepärast ei ole inimese täielik asendamine masinaga põhimõtteliselt võimalik. Seega on juba praegu võimalik kindlaks määrata mõningaid küberneetika rakendamise piire inimteadvuse funktsioonide mudelleerimisel. Küberneetilistele masinatele antakse mõtlemisoperatsioonide «keskmine lüli», mida on võimalik tunduval määral formaliseerida, kuid ülesande andmine ja masinaga saadud lahenduse tõlgendamine jääb masinat loova ja kasutava inimese ülesandeks. (Üksikasjalikumalt võib selle kohta lugeda koguteosest «Võimalik ja võimatu küberneetikas». NSV Liidu TA Kirjastus, 1963, samuti P. Anohhini artiklist «Füsioloogia ja küberneetika» kogumikus «Küberneetika filosoofilised küsimused», Sotsekgiz, 1961.)

## Vestlus teemal

### «Mateeria ja tema eksisteerimise vormid»

Vestluses on soovitav arutada järgmisi küsimusi:

1. Mis on mateeria?
2. Liikumine, ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise objektiivsed vormid.
3. Maailma materiaalsuse marksistliku käsituse tähtsus võitluses idealismi ja religiooni vastu.

1. Mis on mateeria. Ei ole otstarbekas alustada mateeria leninliku definitsiooni analüüsist, vaid juhtida kuulajad selleni. Paluda kuulajaid jutustada, mida nad mateeria all mõistavad. Võib juhtuda, et nad samastavad mateeria ainega. Sel juhul võib arutusele panna mitu küsimust. Näiteks kui anumast kogu õhk välja pumbata, tekib seal vaakuum, «tühjus». Kas see on mateeria või ei ole? Või näiteks, kas tootmissuhted on materiaalsed? Jne.

Propagandisti abiga peavad kuulajad jõudma järeldusele, et mateeria on kõik see, mis eksisteerib väljaspool inimteadvust ja temast sõltumatult ning mida teadvus peegeldab. Pärast seda võib üle minna mateeria leninlikule definitsioonile, selle tähtsusele võitluses idealismi, agnostitsismi ja metafüüsika vastu. Seoses objektiivse idealismi kriitikaga võib esitada järgmise küsimuse: «Hegel oli arvamisel, et idee on objektiivne, eksisteerib väljaspool inimese teadvust ja temast sõltumatult. Kas sellest ei järeldu, et ka Hegeli absoluutne idee mahub mateeria definitsiooni alla?» Siin tuleb kuulajate tähelepanu juhtida mateeria leninliku definitsiooni teisele poolele, mis on otseselt suunatud objektiivse idealismi vastu. V. I. Lenin rõhutab, et mateeria on meile antud aistingutes, s. o. inimeste meelelises praktilises tegevuses.

Tuleb analüüsida V. I. Lenini kriitikat mahhistide subjektiivse idealismi aadressil, kes nõudsid Berkeley eeskujul mateeria kategooria väljaheitmist filosoofiast. Nad viitasid sellele, et kogemuses (mida nad käsitasid idealistlikult) on inimestel tegemist konkreetsete reaalsete asjadega, mateeriat kui niisugust aga ei ole olemas. Mahhistid ütlesid, et mateeria tunnustamine tähendab arvata, et vahetult antud tunnete taga on midagi muud, sealpoolset. Tuleb näidata mahhistide argumentide paikapidamatust,

kuna antud juhul on iga mõiste (inimene, puu, auto jne.) «müstiline» — ta ei eksisteeri reaalselt, vaid on inimmõtte pikaajalise abstraheeriva tegevuse saadus.

Mõelgu kuulajad küsimuse üle: «Kas on võimalik anda mateeria konkreetsemat definitsiooni, mis näitab ära mateeria omadused?» Selle küsimuse arutamisel juhib propagandist kuulajad Lenini mõtteni, et mateeria ja teadvus on kõige laiemad filosoofilised mõisted. Seepärast ei saa mateeriat defineerida liigierinevuste kaudu, asetada kitsamat mõistet laiema mõiste asemele ja ära näidata selle iseloomulikke tunnuseid. Mateeria definitsiooni on võimalik anda üksnes teda teadvusele vastandades. Kindlaks määrata, mis on mateeria, tähendab vastata küsimusele: mis on primaarne — kas mateeria või teadvus.

Seejärel tuleb kritiseerida metafüüsilisi kujutlusi mateeriast, näidata, kuidas mateeria mõiste on filosoofia ajaloos arenenud. Mateeria metafüüsiline samastamine ainega võimaldas idealismil öelda, et «mateeria on kadunud», kuna need metafüüsilised kujutlused mateeriast osutusid seoses füüsika uute avastustega XIX—XX sajandi vahetusel vananenuks. Küllaldase loodusteadusliku ettevalmistusega kuulajatega võib üksikasjalikumalt analüüsida füüsika kriisi sotsiaalseid ja gnoseoloogilisi põhjusi, näidata, miks mõned füüsikud, kes ei tundnud dialektikat, idealismi libisesid.

On otstarbekas teha ühele kuulajaist ülesandeks esitada lühike ülevaade sellest, kuidas tänapäeva teadus kujutab mateeria ehitust. Kui sellist võimalust ei ole, võib propagandist ise seda küsimust lühidalt valgustada.

2. Liikumine, ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise objektiivsed vormid. Selle küsimuse käsitlemist tuleks meie arvates alustada ettepanekuga kuulajatele jutustada, mida nad mõistavad liikumise all. Võib juhtuda, et nad kujutlevad liikumist üksnes kehade ümberasetumisena ruumis. Sel juhul on otstarbekas esitada täiendavalt järgmist tüüpi küsimusi: «Mis te arvate, kas teie ees seisev laud liigub?» jne. Tavaliselt annavad kuulajad õige vastuse, viidates molekulide liikumisele, keemilistele muutustele, aatomi- ja tuumasisesele liikumisele igas esemes. Seoses sellega tuleb rõhutada, et nagu F. Engels tähendas, mõistetakse marksistlikus filosoofias liikumise all igasugust muutumist üldse. Samas tuleb analüüsida liikumise absoluutsuse ja paigalseisu

suhtelisuse, liikumise vastuolulise iseloomu küsimust. Võib ära tuua F. Engelsi väite, et juba lihtne mehhaaniline ümberasetumine on vastuolu, ja illustreerida seda mõne Zenoni apooriaga, näiteks: «Ahhilleus ei jõua kunagi järele kilpkonnale.» (Seda küsimust on populaarselt ja huvitavalt käsitletud V. Stoljarovi brošüüris «Arenemisõpetus», Tallinn 1967.)

Pärast seda käsitleb propagandist mateeria liikumise põhivorme, nende vastastikust seost.

Omandanud liikumise üldise ja universaalse iseloomu mõtte ja analüüsinud liikumise vorme, peavad kuulajad oskama näidata, et idealistide katsed liikumist mateeriast lahutada, liikumist üksnes meie ideede, mõtete ja kujutluste liikumisena kujutada on paikapidamatud.

Ruumi ja aja kui mateeria eksisteerimise vormide probleem kutsub tavaliselt kuulajailt esile palju küsimusi. Alustada ei tule õpikuis antud ruumi ja aja definitsioonide analüüsist. Algul võib kuulajaile esitada järgmise küsimuse: «Kuidas te ruumi ja aega ette kujutate?»

Sageli ilmneb, et nende kujutlus ruumist ja ajast on analoogiline metafüüsilise materialismi kujutlustega, mis peab ruumi ja aega mateeria tühjaks «mahutiks». Propagandist peab rõhutama, et ruum ja aeg ei ole miski mateeriast eraldi eksisteeriv, et ruum ja aeg on mateeria omadused. Siit tuleneb ruumi ja aja objektiivsus ja üldisus. Pärast seda suudavad kuulajad kritiseerida idealistlikke vaateid ruumile ja ajale (Kant, mahhistid) kui meie teadvuse omadustele, kui inimese aistingute ruumilisele ja ajalisele seosele.

Spetsiaalselt tuleb peatuda marksistliku filosoofia seisukohal, et mateeria, liikumine, ruum ja aeg on lahutamatult seotud, ning viidata Einsteini relatiivsusteooriale kui selle seisukoha loodusteaduslikule kinnitusele. Võib tuua A. Einsteini enda iseloomuliku ütluse relatiivsusteooria olemuse kohta: «Olemus on järgmine: varem arvati, et kui kõik materiaalsed asjad äkki mingisuguse ime läbi kaoksid, siis ruum ja aeg jääksid. Vastavalt relatiivsusteooriale kaoksid koos asjadega ka ruum ja aeg.»

Et näidata ruumi ja aja omaduste sõltuvust mateeria liikumise kiirusest, võib tuua järgmise hüpoteetilise, kuid väga kujuka näite. Kui Maalt stardiks kosmoselaev valguse kiirusele väga lähedase kiirusega ja pöörduks viiekümne aasta pärast Maale tagasi, siis vastavalt rela-



TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

tiivsusteooriale oleks kosmoselaeva lennu aeg laeva kella järgi vaid aasta. Kui seejuures kahekümne viie aastane kosmonaut jättis maale vastsündinud poja, siis tagasitulekul võtab viiekümneaastane poeg vastu kahekümne kuue aastase isa. Tuleb märkida, et relatiivsusteooria järeldusi on nüüd kinnitatud eksperimentaalselt elementaarosakeste liikumise uurimisel. Kui kuulajate ettevalmistus võimaldab, võib lühidalt peatuda üldrelatiivsusteooria järeldustel ruumi «kõverdumise» kohta ning Lobatševski ja Riemanni geomeetrial, mis seda kõverdunud ruumi kirjeldavad.

Marksistliku filosoofia seisukohast, et maailm on ruumis lõputu ja ajas igavene, ei saa kuulajad alati otsekohe aru. Sel juhul on otstarbekas esitada küsimus: «Oletame, et maailm on ruumis lõplik, piiratud. Mis on niisugusel juhul maailma piiri taga?» Maailma lõplikkust ruumis on veel raskem ette kujutada kui lõputust.

3. Maailma materiaalsuse marksistliku käsituse tähtsus võitluses idealismi ja religiooni vastu. Maailma materiaalse ühtsuse küsimuse käsitlemine ei tekita pärast ülalöeldut suuri raskusi. Tavaliselt selgitavad kuulajad materialismi ja idealismi vaadete vastandlikkust maailma ühtsuse küsimuses küllaltki täielikult, seovad maailma ühtsuse probleemi filosoofia põhiküsimuse lahendamisega. Tuleb üksikasjalikumalt peatuda sellel, kuidas F. Engels kritiseeris Dühringi vaateid maailma ühtsuse küsimuses, näidata, et olemine, maailma eksisteerimine ei tõesta veel tema ühtsust. Mõningaid raskusi võib tekitada maailma materiaalse ühtsuse loodusteaduslik põhjendamine. Sel juhul tuleb propagandistil esitada mõningaid loodusteaduse andmeid, mis kinnitavad marksistliku filosoofia seisukohta, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses.

Lõpuks tuleb kritiseerida religioosseid kujutlusi, nagu oleks olemas sealpoolne maailm, nagu oleks jumal maailma loonud, nagu oleks maailm ruumis piiratud ja nagu oleks tal ajaliselt algus. Selle teema põhjalik käsitlemine aitab kasvatada teaduslikku, materialistlikku maailmavaadet ja soodustab võitlust religioossete igandite vastu.

Vestluse lõpus annab propagandist hinnangu kuulajate sõnavõttudele ja ülesanded järgmiseks teoreetiliseks vestluseks teemal «Marksistlik-leninlik õpetus teadvusest».

## Vestlus teemal

## «Marksistlik-leninlik õpetus teadvusest»

### Vestluse plaan

1. Teadvus kui tegelikkuse peegelduse vorm. Teadvuse idealistliku ja vulgaarmaterialistliku käsituse paikapidamatus.
2. Keele kui suhtlemise ja mõttevahetuse vahendi osatähtsus.
3. Teadvus ja aju.
4. Milles väljendub teadvuse aktiivsus ja loov osa.

Teadvuse, selle tekkimise ja olemuse küsimus on teoreetiliseks vestluseks kasulik ja selle arutamine peab olema elav ja huvitav. Vestlust võib alustada, pöördudes kuulajate poole järgmise märkusega: «Te teate, et kõik inimesed on teadvusega olendid, nad tegutsevad vastavalt seatud eesmärgile, nad taotlevad alati midagi, mõtlevad millestki, soovivad midagi. Sellepärast on igal inimesel huvitav selgusele jõuda, mida kujutab endast see inimteadvuse keeruline maailm.» On tähtis just õppuse alguses vestlusest osavõtjate tähelepanu köita teadvuse probleemi teoreetilise asetusega, äratada selle probleemi lahendamise vastu aktiivset huvi. Sellele peabki sissejuhatus kaasa aitama.

1. Teadvus kui tegelikkuse peegelduse vorm. Teadvuse idealistliku ja vulgaarmaterialistliku käsituse paikapidamatus. Rõhutanud, et teadvus kujutab endast psüühiliste protsesside (inimese aisting, taju, kujutlus, mõtted, tunded, tahe) kogusummat, tuleb eriti rõhutada, et inimese teadvuse aluseks, selle keskuseks on mõtlemine, mis teeb kõik psüühilised protsessid ühel või teisel määral mõtestatuks, teadlikuks. Just inimese teadmised on tema teadvuse olemuseks. Teadvuse omamine tähendab suhtuda ümbritsevasse maailma teadlikult, tema kohta teatud teadmist omada.

Objektiivset maailma ja teadmist tema kohta vastandatakse ja samal ajal kõrvutatakse inimese tegevuses pidevalt. Seoses sellega võib tuua mõningad niisuguse vastandamise näited.

Arst kõrvutab haige voodi juures diagnoosi pannes oma

teadmisi antud haiguse kohta haige organismis toimuvate reaalsete protsessidega; agronoom oma agrotehnilisi teadmisi praktiliste saavutustega põldudel, saagiga jne. Reaalses elus ja teaduses tõstavad inimesed pidevalt üles ja lahendavad teadvuse faktide ja objektiivse tegelikkuse faktide vahekorra küsimust. Niisugune vastandamine on loomulikult esile kutsunud ja kutsub esile küsimuse: «Mis on see teadmine, mida inimene omab, ja mis teeb inimese teadlikuks olendiks, kuidas tekkis inimteadvus?»

Pärast seda, kui kuulajad on kõige üldisemal kujul mõistnud, et meie teadvus eksisteerib eeskätt teadmisena ja on sellepärast ümbritseva maailma peegeldus, võib hakata kriitiliselt analüüsima mittemarksistlikke seisukohti teadvuse loomuse ja olemuse suhtes. Teema selle osa käsitlemisel tuleb püüda, et kuulajad mõistaksid kahe tuhande aasta jooksul toimunud filosoofia otsinguid ja katseid seda probleemi lahendada, mitte aga serveerida neile valmislahendust. Otstarbekas on analüüsida algul vanaaja materialistide vaateid teadvuse loomusele. Herakleitos näiteks kujutas hinge tule erilise seisundina. Demokritose järgi koosneb hing väikestest, ümmargustest, liikuvatest aatomitest, tunnetusprotsess aga toimub seetõttu, et asjadest eralduvad nende välised aatomikestad, mis jätavad meeleorganitele asjade jäljendeid nagu pitsat vahale. Seejärel kanduvad need jäljendid keskmeeleorganisse ja muutuvad hinge aktiivseteks jõududeks. Loomulikult tekkis küsimus: kust tulid niisugused ideed, nagu õiglus, voorus, põhjus, seadus, kaunis jne., mis ei ole üksikute reaalsete esemete jäljendid? Sellele ei suutnud vanaaja materialistid vastata. Katse seda küsimust vastupidistelt seisukohtadelt lahendada tegi idealist Platon, kes väitis, et ilu, vooruse jne. idee peab reaalselt eksisteerima. Nimelt, hing nägi neid kunagi ja tajus neid.

Hing on eriline vaimne substants, olemise aktiivne alge — niisugune oli idealismi järeldus. Sellega liitub dualismi (Decartes) seisukoht, et on olemas kaks iseseisvat ja teineteisest sõltumatut substantsi — materiaalne ja vaimne; viimase osakeseks on inimese hing.

XVII—XVIII sajandi filosoofias näeme teadvuse probleemi lahendamise katset Spinoza ja prantsuse materialistide (Diderot jt.) juures, kes olid sunnitud eeldama, et kogu mateeria on ühel või teisel määral varustatud teadvusega, mõtlemisega, aistmisega (niisugust seisu-

kohta nimetatakse hülosoismiks). Tuleb kriitiliselt analüüsida ka XIX sajandi vulgaarsete materialistide (Vogt, Büchner, Moleschott) kujutlust teadvusest kui aju aine füüsilis-keemilisest liikumisest. Seoses sellega võib kuulajatele meenutada vulgaarsete materialistide kujukat väljendust, et «aju eritab mõtteid nagu maks sappi». Vastupidiselt mitmesugustele idealistlikele ja religioossetele kujutlustele teadvusest kui millestki üleloomulikust, jumalikust rõhutab marksistlik filosoofia, et teadvus on mateeria produkt, teadvuse tekitab mateeria oma arenemise teatud kindlal etapil. Ent erinevalt marksismieelsest materialismist, mis pidas teadvust inimese keha (aju) loomulikuks, sünnipäraseks omaduseks ja pidi seepärast teadvuse olemuse seletamiseks kas samastama teadvuse mateeriaga (vulgaarne materialism) või omistama elu kogu mateeriale (hülosoism), näitas marksistlik filosoofia esmakordselt, et teadvus on eeskätt ühiskondlik produkt. Vestluse käigus tuleb saavutada, et kuulajad sellest seisukohast põhjalikult aru saaksid, selleks aga on tarvis, et kuulajad mõistaksid, et meie teadmised tekivad inimeste meelelises praktilises, ühiskondlikus tegevuses, mille protsessis tulevad ilmsiks ja fikseeritakse keeles tegelikkuse esemete ja nähtuste olulised, paratamatud omadused. Need teadmised on inimese teadvuse aluseks, olemuseks. Tänu neile suhtub inimene ümbritsevasse maailma teadliku olendina. Siin on kohane tuua näiteid selle kohta, kuidas metsloomade keskel üleskasvanud lastel puudub teadvus, kuigi nende ajus olulisi muutusi ei ole. (Vt. selle kohta M. Sidorovi brošüüri «Kuidas tekkis inimmõtlemine», Tallinn 1967.)

2. Keele kui suhtlemise ja mõttevahetuse vahendi osatähtsus. Keele ja mõtlemise lahutamatut seost võib jälgida eeskätt teadvuse tekkimise analüüsi kaudu. Töös õpivad inimesed tundma eseme praktilist funktsiooni, selle tähtsust inimesele. Töö on võimalik üksnes inimeste ühise, kollektiivse tegevusena, mis paratamatult eeldab nende vastastikust suhtlemist. Tööprotsessis avastavad inimesed praktikas ja fikseerivad ühes või teises helisignaalis eseme tähtsuse, funktsiooni, omadused. Seepärast võivad nad signaliseerida üksteisele (eeskätt keele abil) ühe või teise eseme või teo ülesandest.

Keel esineb algusest peale mõtte väljendamise vahendina. Ei ole ega saagi olla mõtlemist keeleta. Seda seisu-

kohta arutavad kuulajad tavaliselt aktiivselt. Võimalik, et kõik ei nõustu sellega kohe ja mõned väidavad, et mõnikord mõtleb inimene ilma keele abita. Tuleb anda kuulajatele võimalus oma oletusi selles küsimuses välja öelda ning seejärel näidata, et mõningail juhtudel võivad inimese peas tõepoolest tekkida mitmesugused kujundid, ta võib unistada, ja see kõik toimub ilma keele abita, aga see ei ole ka mõtlemine. Iga inimese mõte aga omandab alati keelelise kesta, mis võib olla mitmesugune: suuline kõne, kiri, žestide keel (kurttummadel), kunstlikud keeled (Morse tähestik, lippudega signaliseerimine laevastikus jne.). Keele ja mõtlemise lahutamatust seosest annab tunnistust sisekõne olemasolu inimesel.

See kõik kinnitab Marxi seisukohta, et keel on mõtte vahetu tegelikkus. Vestluse käigus tuleb peatuda ka teistel keele funktsioonidel: keel on inimkogemuse kristalliseerumine ja täidab ka kommunikatiivset funktsiooni, s. o. suhtlemise funktsiooni.

3. T e a d v u s j a a j u. Näidanud ära teadvuse olemuse, tema tekkimise, keele ja mõtlemise lahutamatu seose, võib hakata arutama teadvuse ja aju probleemi ja vaadelda seoses sellega niisugust tähtsat teadvuse karakteristikat nagu teadvuse ideaalsus.

Tavaliselt saavad kuulajad kiiresti ja hästi aru, et teadvus on seotud ajuga, et aju on mõtlemise organ, et ajus toimuvad füsioloogilised protsessid, mis tagavad teadvuse funktsioneerimise. Raskemini omandatakse teesi, et teadvus on ideaalne. Propagandistil tuleb näidata, et inimeste aktiivse, sihikindla praktilise tegevuse protsessis peab nende teadvuses paratamatult tekkima selle tegevuse i d e a a l n e p l a a n. Inimese teadvuses toimub just nagu loodavate asjade ja esemete, nende oluliste, objektiivsete omaduste reprodutseerimine ja ennetamine. Seega on teadvus ideaalne peegeldus materiaalsest maailmast, mida inimene oma praktilises tegevuses ümber kujundab.

Vestluse lõpus võib analüüsida veel üht küsimust:

4. M i l l e s v ä l j e n d u b t e a d v u s e a k t i i v s u s j a l o o v o s a. Juhtige kuulajate tähelepanu järgmistele momentidele: loomad üksnes kohanevad ümbritseva keskkonnaga ja objektiivse maailma esemed on neile vaid nende bioloogiliste vajaduste rahuldamise objektid. Sellepärast peegeldavad loomad nende väliseid, neile tähtsust omavaid omadusi (värv, maitse, lõhn jne.). Inimene aga

muudab, kohandab tootmistegevuse protsessis ümbritsevat keskkonda vastavalt oma vajadustele. Looduse produkte ümber töötades, tööriistu ja nende abil muid talle vajalikke esemeid valmistades avastab inimene peale nende väliste omaduste ka nende olemuse, nende paratamatud tunnused ja omadused. Ühtedes või teistes keelelistes signaalides fikseerituna muutuvad nad inimeste teadmisteks, nende teadvuse faktiks.

Tuleb rõhutada ka teist väga tähtsat momenti: tööprotsessis loob inimene uusi esemeid, aga enne kui ta hakkab neid valmistama, peab tal teadvuses olema mõtteline plaan, kujund sellest, mida ta peab looma. Ilma teadvuse niisuguse aktiivse loova tegevuseta on võimatu töö ja ühtlasi ka inimühiskonna olemasolu.

Seoses marksistliku filosoofia seisukohaga, et teadvus on aktiivne ja etendab loovat osa, võib analüüsida järgmisi küsimusi: «Kas masin suudab mõelda?», «Kas on võimalik mõtleva hallituse, teadliku ookeani olemasolu?» jne., mida kuulajad tavaliselt elavalt arutavad. Tuginedes marksistlikule õpetusele teadvuse ühiskondlikust loomusest ja tema loovast, aktiivsest osast, peavad kuulajad enamvähem iseseisvalt põhjendama eitavaid vastuseid nendele küsimustele.

Ühtesid või teisi inimese ajus toimuvaid füsioloogilisi protsesse võib modelleerida, mitmesugused formaalsed mõtlemisoperatsioonid võib ülesandeks teha masinatele ning inimese loovaks tööks vabastada. Ent mõtlevate masinate, mõtleva hallituse ja ookeani jne. olemasolu on võimatu. Mõelda, maailma teadliku olendina suhtuda võib ainult inimene, kes aktiivse, ühiskondliku, sihikindla tegevuse protsessis ümbritsevat maailma ümber kujundab. Üksnes niisuguse tegevuse protsessis tekib ja funktsioneerib inimteadvus.

# MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA SEADUSED

## Loengu ettevalmistamine

Loengus on otstarbekas juhinduda järgmisest plaanist:

1. Sissejuhatus (Mis on materialistlik dialektika).
2. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus.
3. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus.
4. Eituse eitamise seadus.
5. Kokkuvõte.

## 1. Sissejuhatus

Esmakordselt tutvuvad kuulajad dialektikaga, õppides teemat «Mis on filosoofia». Käesoleva loenguosa ülesandeks on kõik saadud teadmised kokku võtta ja neid süvendada.

Otstarbekas on alustada dialektika definitsioonist. Dialektika on teadus materiaalse maailma nähtuste üldisest seosest, vastastikusest tingitusest ning looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise kõige üldisematest seadustest. Dialektika selgitab välja teatud seadused, mis väljendavad olulist, üldist, paratamatut ja regulaarselt korduvat neis nähtustes, mis kuuluvad tema uurimisobjekti.

Loengus tuleb üksikasjalikumalt peatuda dialektika seaduste objektiivsusel ja nende erinevusel konkreetsete teaduste seadustest. Mõiste «objektiivne» sisu avas hästi V. I. Lenin oma teoses «Materialism ja empiriokrititsism»

(vt. Teosed, 14. kd., lk. 106—107), kus rõhutatakse, et objektiivne tähendab sõltumatu subjektist, inimesest ja inimkonnast. Selgitades, milles seisab dialektika seaduste objektiivne iseloom, rõhutab propagandist, et nad ei ole inimese väljamõeldise, fantaasia vili, vaid peegeldavad õigesti seda, mis eksisteerib looduses ja ühiskonnas sõltumatult inimese teadvusest.

Erinevalt teiste teaduste seadustest on dialektika seadustel kõige üldisem iseloom, s. o. nad toimivad igas materiaalse maailma esemes, nähtuses, protsessis. Konkreetsete teaduste, näiteks füüsika, keemia, bioloogia, ajaloo jt. seadused aga toimivad vaid mateeria liikumise konkreetse vormi raames.

Arenemise kõige üldisemate seaduste ning üksikute, spetsiifiliste seaduste vahekorra küsimus on otseselt seotud dialektika ja konkreetsete teaduste seose probleemi lahendamisega. Dialektika ja konkreetsed teadused on suhteliselt iseseisvad inimteadmiste valdkonnad, kuivõrd neil on erinevad uurimisobjektid. Ühtlasi on nad üksteisega lahutamatult seotud, ei saa eksisteerida üksteisest täiesti isoleeritult. Dialektika kasutab oma üldistusteks konkreetsete teaduste poolt kogutud materjali, dialektika ise aga on konkreetsetele teadustele uurimismeetodiks.

Sissejuhatuses võib propagandist anda dialektika põhiliste seaduste — vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse ja eituse eitamise seaduse üldise iseloomustuse. Need seadused on põhilised sellepärast, et nad avavad arenemise kõige tähtsamad, kõige olulisemad küljed. Esimene neist avab igasuguse liikumise ja arenemise allika, põhjuse; teine näitab, missuguses vormis arenemisprotsess toimub, missugune on arenemise «mehhanism»; ja lõpuks viimane räägib arenemise suunast.

Edasi käsitleb propagandist dialektika iga põhilise seaduse sisu.

## 2. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus

Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus on dialektika tuum, olemus. Selle seaduse põhisisu seisab selles, et looduse, ühiskonna ja inimtunnetuse arenemine on igale materiaalse maailma protsessile, esemele või nähtusele seesmiselt omaste vastandlike külgede, vastuoluliste jõu-

dude ja tendentside kokkupõrke resultaat, tulemus. Seega avastab see seadus kõige põhilisema arenemises — tema allika, põhjuse. Ta näitab, mispärast arenemine üldse eksisteerib. Selle seaduse tundmine võimaldab mõista, et arenemine on materiaalsele maailmale orgaaniliselt omane, et arenemise põhjus ei ole väljaspool mateeriat (jumalas, idees, vaimus jne.), vaid temas eneses.

Iseloomustanud vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse sisu üldisel kujul, selgitab propagandist nende mõistete mõtet, mille abil seda seadust formuleeritakse: «vastandlikkus», «ühtsus», «vastuolu», «võitlus».

Igas esemes, nähtuses tuleb tunnetuse protsessis ilmsiks tohutu hulk mitmesuguseid omadusi, tunnuseid, külgi. Selle mitmekesisuse hulgas võib alati leida niisuguseid eseme külgi, mis oma oluliste karakteristikate poolest üksteisest erinevad ja seepärast üksteist välistavad. Eseme neid külgi nimetatakse v a s t a n d i t e k s. Iga vastandi kohta võib öelda, et see pole too, mis teine. Vastanditeks on näiteks valgus ja pimedus, organismi poolt ainete omastamise protsess (assimilatsioon) ja organismist ainete eemaldamise protsess (dissimilatsioon), kodanlus ja proletariaat, tootmisprotsess ja tarbimisprotsess jne.

Ent vastandid ei piirdu üksteise välistamisega. Olles ühe ja sellesama eseme, protsessi, nähtuse küljed, on nad teineteisega lahutamatult seotud, on ü h t s u s e s.

Siin tuleb juhtida kuulajate tähelepanu sellele, et seos vastandite vahel on seaduspärane, neile seesmiselt omane. Esemetevaheline seos võib olla tingitud neile esemeile välistest põhjustest, mitte tuleneda nende enda loomusest, olla neile juhuslik. Näiteks ühes kotis olevad herned on omavahel seotud. See seos aga on hernestele väline ja juhuslik. Seepärast võib iga hernes eksisteerida ka väljaspool kotti, eraldi, ilma et ta oleks teiste hernestega seotud.

Teine asi on ühe ja sellesama eseme või nähtuse külgi moodustavate vastandite seos, ühtsus. Niisugused vastandid ei saa eksisteerida «üksinda», teineteisest lahus. Kumbki neist vajab «oma paarimeest». Vastandite lahutamatu ühtsuse mõtte selgitamiseks tõi F. Engels näiteks magneti. Tõepoolest, me ei saa kuidagi lahutada magneti põhjapoolust lõunapoolusest. Kumbki magneti poolus eksisteerib ainult sellepärast, et on olemas tema vastaspoolus. Isegi kui me magneti pooleks saeme, leiame ikkagi, et kummalgi poolel on omad poolused.

Samasugune on pilt ka teistel juhtudel, näiteks kodanluse ja proletariaadi vahelistes suhetes. Arusaadavalt ei saa kodanlus eksisteerida ilma proletariaadita, nagu ükski ekspluataator ei saa eksisteerida ilma ekspluateeritavata. Aga ka proletariaat kaob pärast kodanluse likvideerimist (muidugi mitte tema füüsilise hävitamise mõttes, vaid selles mõttes, et ta muutub uueks klassiks — sotsialistliku ühiskonna töölisklassiks, keda ei ekspluateerita).

Vastandite ühtsus on seega neile seesmiselt omane lahutamatu vastastikune seos, nende vastastikune tingitus. Kui öeldakse, et vastandid on ühtsuses, siis kriipsutatakse alla, et nad on ühe ja sellesama eseme küljed (ega kuulu erinevatele esemetele) ja just sellepärast ongi lahutamatud. Vastandite ühtsuse rikkumise tulemuseks on selle eseme, mille külgedeks nad on, häving, likvideerimine.

Pärast neid arutlusi võib anda mõiste «vastand» täpse definitsiooni. Vastanditeks nimetatakse esemete, protsesside või nähtuste niisuguseid külgi, mis vastastikku eeldavad, vastastikku määravad teineteist, millel «on tung» teineteise poole ja mis samal ajal teineteist vastastikku eitavad, «eemale tõukavad».

Vastuolu on suhe vastandite vahel (ta seisab just selles, et vastandid teineteist «eemale tõukavad» ja samal ajal teineteist «ligi tõmbavad»). On arusaadav, et vastuolud on niisamuti nagu vastandidki materiaalse maailma esemetele ja nähtustele seesmiselt omased.

Iga vastand ei etenda ühtsuse raames ühesugust osa. Ühest neist lähtub toime, mis on suunatud ühtsuse säilitamisele, teisest — toime, mis on suunatud antud ühtsuse purustamisele. Selle seisukoha selgitamiseks võib propagandist tuua K. Marxi mõtteavalduse kodanluse ja proletariaadi erinevast kohast erakapitalistliku omanduse raames: «... Eraomanik kujutab endast *konservatiivset* külge, proletaarlane — *purustavat* külge. Esimesest lähtub toime, mille eesmärgiks on antagonismi säilitamine, teisest — toime, mille eesmärgiks on selle hävitamine.» (K. Marx ja F. Engels, Teosed, 2. kd., lk. 39, v. k.)

Seda vastuolu erinevatest külgedest tulenevate vastupidiste suundadega toimete kokkupõrget nimetataksegi vastandite võitluseks.

Järgnevalt peatub propagandist vastuolude üldisuse

küsimusel, s. o. näitab, et seesmised vastuolud on omased materiaalse maailma igale nähtusele. Selle seisukoha põhjendamiseks tuleb tuua rida näiteid mitmesugustest tegelikkuse valdkondadest. Kõige parem on kasutada neid näiteid, mis V. I. Lenin andis oma töös «Dialektika küsimusest» (vt. Teosed, 38. kd.). Seejuures peab propagandist spetsiaalselt märkima, et V. I. Lenin ei ole valinud näiteid, mis kinnitavad dialektiliste vastuolude üldisust, juhuslikult. Esiteks, need näited hõlmavad kõiki põhilisi inimteadmiste valdkondi. Teiseks, üheski teadmiste valdkonnas ei võta V. I. Lenin mingisugust üksikut külge, erilist, vaid just selle, mis väljendab kõigi antud valdkonda kuuluvate nähtuste kõige sügavamat olemust. Näiteks keemiliste protsesside vastuolulisust analüüsides tõstab V. I. Lenin esile mitte sellise vastuolu, mis on iseloomulik mingile ühele keemilisele ühendile, vaid vastuolu «aatomite ühinemise ja dissotsiatsiooni» vahel, mis iseloomustab iga keemilist reaktsiooni.

Sellepärast pole õige arvamus, et vastuolu (ja vastavalt vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse) üldisus tuletatakse «näidete summast». Tegelikult on teadmine nende üldisusest kogu inimtunnetuse ajaloo resultaat.

Tähtis on rõhutada, et materiaalse maailma esemetele ja nähtustele omased vastuolud ei torka kaugeltki alati silma. Nende avastamine on teaduse pikaajalise arengu resultaat. Seepärast võivad mingil teadmiste arenguetapil mõnedele nähtustele omased vastuolud välja selgitamata, teadmata olla. Aga nähtuse tunnetamise sellel etapil ei ole ka tema olemus, loomus täiesti selge. Heaks illustratsiooniks siinkohal võib olla valguse olemuse tunnetamise ajalugu (see on kuulajaile keskkoolikursusest teada).

Vastandite «võitlus» kui arenemise allikas on õpitava seaduse olemuse mõistmisel keskne küsimus. Nagu kogemused näitavad, omandavad kuulajad selle sageli formaalselt. Sellepärast tuleb propagandistil eriti tähelepanelikult läbi mõelda selle loenguosa esitusviis. Võib anda järgmisi metoodilisi juhendeid.

Kõigepealt meenutab propagandist dialektilise materialismi seisukohta, mida kuulajad on juba varem õppinud, et mateeria eksisteerimise viisiks on liikumine. Seda seisukohta võib konkretiseerida, rõhutades, et igasugune liikumine, muutumine ei ole mitte midagi muud kui materi-

aalsetele objektidele seesmiselt omaste vastandlike jõudude, külgede, tendentside vastastikuse toime resultaat. Näiteks liikumine, mis on aatomituuma eksisteerimise viisiks, tekib vastandlike tuumasiseste osakeste (nukleonide) pideva vastastikku üksteiseks muutumise resultaadina. Iga elusorganism eksisteerib vaid oma keha keemilise koosseisu pideva uuenemise tõttu, mis toimub vastandlike protsesside — assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vastastikuse toime arvel, jne.

Kuulajad peavad kõigepealt mõistma, et just seesmised vastuolud on aluseks, allikaks sellele iga objekti erilisele liikumisele, muutumisele, mille käigus see objekt pidevalt laguneb ja samaaegselt taastub ning seega eksisteerib.

Järgnevalt tuleb näidata, et vastandeid, mis moodustavad eseme, nähtuse olemuse, ei saa käsitleda «surnuina», «tardunuina», alati teineteisega ühes ja sellessamas vahekorras olevaina. Vastupidi, nad avalduvad elavaina, tinglikena, liikuvaina. Eseme eksisteerimise protsessis muutuvad talle omased vastuolud. Eeskätt muutub vastandlike külgede, tendentside jõudude vahekord. Näiteks ainevahetuse protsessis, mis on seesmiselt omane igale elusorganismile, on tema eksisteerimise esimesel etapil ülekaalus assimilatsioon, mis tagab organismi kasvu ja arenemise. Seejärel, küpsuse perioodil, assimilatsioon ja dissimilatsioon tasakaalustuvad. Ent see tasakaalustumine on ajutine ja ebapüsiv. Järgmisel arenemisastmel — vanaduses — hakkab dissimilatsioon assimilatsiooniga võrreldes domineerima, mis põhjustab paratamatult organismi hukkumise, surma.

Siinkohal võib propagandist K. Marxi ja F. Engelsi «Kommunistliku partei manifestile» tuginedes detailselt jälgida kodanluse ja proletariaadi — kapitalistliku ühiskonna kahe vastandliku külje vastastikuste suhete arenemise põhietappe. Selle analüüsi käigus on tähtis näidata, et kodanluse ja proletariaadi vahelised suhted ei ole ühes ja sellessamas seisundis, nendevahelised vastuolud süvenevad. Selle tagajärjeks ei ole üksnes proletariaadi olukorra halvenemine, vaid ka tema ühinemine, tema kodanlusevastase võitluse aktiviseerumine ja lõpuks sotsialistlik revolutsioon.

Analüüsitud näited võimaldavad propagandistil viia kuulajad vastuolude arenemise põhietappide mõistmisele.

Esimesel etapil on esemele seesmiselt omased vastu-

olud vähe märgatavad, väljenduvad tema üksikute külgede, omaduste oluliste erinevustena.

Järgmisel etapil vastuolud teravnevad. See sünnib sellepärast, et eseme oluliselt erinevate külgede vastastikuse toime tagajärjel toimub nende «polarisatsioon», s. o. esemes eralduvad üha ilmsemalt kaks teineteist vastastikku välistavat, vastandlikku, omavahel «võitlevat» poolust. Objektide vastuolud esinevad nüüd vastanditevaheliste suhetena.

Vastandite võitlus jõuab lõppkokkuvõttes lõpule vastuolude lahendamise etapil, mis seisab selles, et vastuolude mõlemad küljed (vastandid) hukkuvad, hävivad. See tähendab ühtlasi, et vana nähtus likvideerub ja tema asemel tekib uus nähtus.

Rääkides vastuolude lahendamisest tuleb alla kriipsutada, et materialistlikule dialektikale on täiesti võõras «vastandite lepitamise» idee. Vastandeid ei lepitata, nendevahelisi vastuolusid ei siluta, vaid lahendatakse. Siin tuleb ka märkida, et on olemas mitmesuguseid vastuolude lahendamise vorme, millest kõneldakse üksikasjalikumalt seoses vastuolude mitmesuguste liikide tundmaõppimisega.

Vastuolude põhiliikide iseloomustamist alustades tuleb kõigepealt öelda, et vastuolud erinevad avaldumise (ilmnemise) vormi, arenemise ja lahendamise viisi poolest ning ka nende osatähtsuse poolest arenemises.

Loengu käigus selgitab propagandist seesmiste ja väliste, põhiliste ja mittepõhiliste, antagonistlike ja mitteantagonistlike vastuolude iseärasusi.

S e e s m i s e d v a s t u o l u d on antud eseme või nähtuse vastandlike külgede vastastikused suhted. Nad moodustavad selle eseme või nähtuse olemuse. (Ülalpool käsitletud vastuolud assimilatsiooni ja dissimilatsiooni, kodanluse ja proletariaadi vahel jt. on just näited seesmistest vastuoludest.) V ä l i s e d v a s t u o l u d on vastuolud mitmesuguste esemete ja nähtuste vahel. (Näiteks vastuolud ühiskonna ja looduse, organismi ja keskkonna vahel jt.)

Seda küsimust käsitledes tuleb erilist tähelepanu pöörata kahele momendile. Esiteks, iga protsessi, eseme, nähtuse arenemise iseloomu, sisu määravad nende piirides toimivad seesmised vastuolud. Välised vastuolud avaldavad arenemisele mõju üksnes seesmiste vastuolude alusel, üksnes nende «prismas murdudes». Välised vastuolud võivad

mõjutada arenemise tempot (seda kiirendades või aeglustades), aga ei saa määrata arenemise sisu. (Selle iseloomulikuks illustratsiooniks, kuidas välised vastuolud aeglustavad arenemisprotsessi, võib olla sotsialismileeri maade arenemist pidurdava kapitalismi maailmasüsteemi osatähtsus.)

Teiseks, propagandist näitab väliste ja seesmiste vastuolude erinevuse suhtelisust. Üks või teine vastuolu on seesmine või väline üksnes täiesti kindla eseme, nähtuse, süsteemi jne. suhtes. Näiteks vastuolu sotsialismi ja kapitalismi maailmasüsteemi vahel on seesmine kogu inimühiskonna suhtes, kuid sotsialismileeri suhtes on ta väline.

Seesmiste ja väliste vastuolude vaheliste suhete seda külge käsitledes tuleb hoolt kanda, et kuulajail ei tekiks ekslik arvamus, nagu sõltuks erinevus nende vastuolude liikide vahel «inimese seisukohast», oleks puhtsubjektiivne. Seoses sellega võib märkida, et ülalmainitud vastuolu sotsialismi ja kapitalismi maailmasüsteemi vahel on inimese seisukohast, teadvusest ja tahtest sõltumata kogu inimkonna progressiivse arenemise allikas, määrates kogu maakera rahvaste sotsialismiteele ülemineku paratamatuse; samal ajal seesama vastuolu kui väline vastuolu sotsialismi maailmasüsteemi suhtes pidurdab tema arenemist teel sotsialismilt kommunismile.

Minnes üle *põhiliste ja mittepõhiliste* vastuolude käsitlemisele, näitab propagandist kõigepealt, et igas protsessis, esemes ja nähtuses ei ole mitte üks, vaid terve grupp vastuolusid. Näiteks ülemaailmse ühiskondliku arenemise protsessi iseloomustavad tänapäeval vastuolud sotsialismi ja kapitalismi maailmasüsteemi vahel, imperialistlike riikide ja noorte arenevate riikide vahel, üksikute imperialistlike riikide vahel jt.

Seejuures on kõik mingisuguses nähtuses toimivad vastuolud omavahel tihedalt seotud, on keeruliselt läbi põimunud ja vastastikuses sõltuvuses. Et selles segases pildis orienteeruda, tuleb esile tõsta *põhivastuolu*, mis väljendab uuritava protsessi olemust ja mis nii või teisiti allutab endale kõik ülejäänud, mittepõhilised vastuolud.

Nimetatud küsimuse käsitlemisel tuleb erilist tähelepanu pöörata sellele, kui tähtis on marksistlik-leninlike parteide praktilises tegevuses õigesti esile tõsta tänapäeva põhivastuolu. Seoses sellega tuleb NLKP programmile ja ülemaailmse kommunistliku liikumise dokumenti-

dele tuginedes iseloomustada tänapäeva põhivastuolu — vastuolu sotsialismi maailmasüsteemi ja kapitalismi maailmasüsteemi vahel. Selle küsimuse lahendamisest, nimelt missugune vastuolu tänapäeva maailmas olemasolevate vastuolude hulgas on põhiline, sõltub ülemaailmse kommunistliku liikumise strateegia ja taktika väljatöötamine.

Antagonistlike ja mitteantagonistlike vastuolude mõiste sisu selgitamisel märgib propagandist, et need vastuolude liigid toimivad üksnes inimühiskonnas. Antagonistlikud vastuolud on iseloomulikud neile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele, mille aluseks on tootmisvahendite eraomandus (orjanduslik ühiskond, feodalism, kapitalism). Mitteantagonistlikud vastuolud aga on iseloomulikud formatsioonidele, kus valitseb tootmisvahendite ühiskondlik omandus (ürgkogukondlik kord, sotsialism ja kommunism).

Antagonistlike ja mitteantagonistlike vastuolude iseloomulikke jooni, samuti nende osatähtsust ühiskonna arenemises on hästi käsitletud «Filosoofia algkursuses», lk. 78—81 ja V. Afanasjevi raamatus «Algteadmisi filosoofiast», lk. 83—85.

### 3. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus avab arenemise vormi, «mehhanismi». Ta näitab, et selle arenemise protsessis esemed pidevalt muutuvad. Esimesel etapil aga ei põhjusta muutused nähtuse ümberkujunemist, neil on kvantitatiivne iseloom. Edaspidi põhjustavad nad aga esemete, nähtuste kvaliteedi ümberkujunemise.

Selle seaduse sisu avamist alustab propagandist selle selgitamisest, mis on kvaliteet, kvantiteet ja mõõt.

Eseme kvalitatiivne määratletus väljendab tema suhtelist püsivust, muutumatust (teatud aja piirides) ja spetsiifikat, s. o. erinevust teistest esemetest. Teadmine kvaliteedist tekib esemete omavahelise võrdlemise tulemusena. Eseme kvaliteedi muutumine tähendab eseme muutumist teiseks esemeks, antud eseme hävimist, likvideerumist.

Eseme kvaliteet on tihedalt seotud tema *omaduste*ga. Mis on omadus? Sageli öeldakse et omadus on kvaliteet suhtes. Selles definitsioonis rõhutatakse, et omadus on eseme kvaliteedi väline avaldus tema vastastikuses toimes teiste esemetega. Näiteks terasese ilmutab kõvaduse omadust vastastikuses toimes puiduga, elektrijuhtivuse omadust elektrivoolu suhtes, läbipaistmatuse omadust vastastikuses toimes valgusega jne. Kuivõrd iga ese on universaalses, üldises vastastikuses seoses kõigi ülejäänud esemetega, ilmutab ta loendamatu hulga omadusi. Need kõik ei saa inimesele korraga teatavaks. Praktika ja teadvuse arenemise protsessis ilmnevad igas esemes üha uued omadused.

Omadustest kõneldes on tähtis alla kriipsutada, et nad ei teki eseme suhetes teiste esemetega, vaid üksnes tulevad neis ilmsiks. Näiteks metallidele iseloomulik elektrijuhtivuse omadus ei teki sel momendil, kui elektrivool juhitakse läbi metalli, vaid üksnes tuleb sel momendil ilmsiks. Metallist eseme struktuur, sisemine ehitus, sisemine organisatsioon tingib elektrijuhtivuse, samuti kõigi teiste talle omaste omaduste võimaluse.

Eseme kvaliteet ei ilmne mingis ühes omaduses, vaid antud eseme juures tema vastastikuses toimes teiste esemetega avalduvate omaduste kogusummas. Eseme kõigi omaduste ühtsus moodustab tema kvalitatiivse määratletuse.

Peale kvaliteedi on igas esemes kvantitatiivne külg. *Kvantiteet* kujutab enesest eseme niisugust määratletust, mida väljendab arv, suurus, maht, aste, tempo jne.

Kvantiteedist rääkides tuleb märkida, et teadmiste arenemise praegusel tasemel ei saa teda kõigil juhtudel matemaatiliselt täpselt väljendada. Eriti raske on matemaatiliselt väljendada ühiskondlike nähtuste ja teadvuse nähtuste kvantitatiivseid suhteid. Näiteks me kõneleme kommunistliku teadlikkuse kasvust, sotsialistliku ühiskonna moraalse ja poliitilise ühtsuse tugevnemisest, inimese suuremast või väiksemast vaimsest arengust jne., kuid seni pole veel õnnestunud täpselt mõõta nende nähtuste kvantitatiivset külge. Tõsi küll, küberneetika ja mitmete kaasaja matemaatika harude arenemine avab selles suhtes uusi võimalusi.

Andnud üldise ettekujutuse kvaliteedist ja kvantitee-

dist, hakkab propagandist nendevahelist seost selgitama. Seejuures võib peatuda järgmistel põhimomentidel.

Esiteks, tekib mulje, et esemete kvantitatiivset külge esile tõstes jätame täiesti kõrvale nende kvalitatiivse määratletuse. Seda muljet tugevdab ja kinnitab see, et mitmesugused matemaatilised valemid (näiteks elementaaralgebra valemid) väljendavad suhteid väga erinevate esemete vahel; arvutusreeglid näivad olevat täiesti sõltumatud neist esemeist, mida kokku arvatakse (me kasutame tõepoolest ühtesid ja neidsamu liitmisreegleid nii telliste kui ka inimeste liitmise jne. puhul).

Tegelikult aga fikseerivad, väljendavad kvantitatiivsed karakteristikad alati nii või teisiti esemete kvalitatiivseid iseärasusi. Vajalikku materjali selle seisukoha selgitamiseks võib leida raamatust «Loodusteaduse filosoofia», VII ptk. — «Matemaatika osa loodusteaduste arenemises».

Teiseks, eriti tähtsat osa etendavad kvantitatiivsete muutuste üleminekud kvalitatiivseteks muutusteks. Tohutu hulk fakte, mis teadus on kogunud, näitab, et kvantitatiivsed muutused mingi eseme, nähtuse, materiaalse süsteemi raames on teatud ajani just nagu ükskõiksed kvaliteedi suhtes, ei puuduta teda. Teatud etapil aga (igal konkreetsel juhul täiesti kindlal) põhjustavad kvantitatiivsed muutused eseme põhjalikku, kvalitatiivset muutumist. (Propagandist võib seda seisukohta põhjendada mitmete näidetega kõigist materiaalse maailma ja tunnetuse põhisfääridest.) Filosoofiline kategooria (mõiste) «m õ õ t» väljendabki just kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste lahutamatut, orgaanilist seost. Iga eseme, nähtuse kvantitatiivsete muutuste väljumine mõõdu piirest toob alati endaga kaasa tema kvaliteedi põhjaliku muutumise.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vahekorra sügavamaks mõistmiseks tuleb käsitleda p i d e v u s e t u s e ja p i d e v u s e dialektikat arenemises.

Pidevuse all mõistetakse eseme või nähtuse niisuguseid muutusi, mis ei muuda tema kvalitatiivset määratletust. Pidevate muutuste käigus ese uueneb alatasa, kuid jääb peamises, põhilises iseendaks. Pidevus on väga tähtis arenemise tingimus. Kui aga maailmas eksisteeriks ainult pidevus, siis oleks uue tekkimine võimatu, maailm muutuks seisva veega sooks. Üksnes pidevate, kvantitatiivsete muutuste tunnustamine on iseloomulik metafüüsikale, mis

jõuab lõppkokkuvõttes järeldusele, et hoolimata maailma alalisest muutumisest ei teki temas mitte midagi printsipiaalselt uut.

Teisest küljest tuleb ajaloo, filosoofia ja konkreetsete teaduste materjali kasutades alla kriipsutada, et arenemise taandamine üksnes pidevusetusele on väär. (Niisugune taandamine on teostatud näiteks Cuvier' «katastroofide teoorias».) Üksnes pidevusetuse tunnustamine ja ühekülgne rõhutamine arenemises tähendab oleviku täielikku lahutamist minevikust.

Pidevusetuse ja pidevuse ühtsust ja vastastikust tingitust arenemises selgitades näitab propagandist, et pidevad kvantitatiivsed muutused valmistavad ette selle pidevuse katkemist, hüpet. Pidevusetus arenemises on alati tingitud pidevatest kvantitatiivsetest muutustest ja viib need lõpule.

Hüppe dialektilist mõistet selgitades tuleb silmas pidada, et kuulajail tekib sageli ekslik arvamus, et hüpe on alati tingimata midagi «momentaanset», mille käigus «korraga», ootamatult tekib uus kvaliteet. Hüppe olemuse väära mõistmise vältimiseks on otstarbekas alustada hüpete mitmesuguste vormide selgitamisest.

Hüpe on alati uue kvaliteedi sündimise protsess, põhjalik murrang arenemises. See protsess aga võib kulgeda mitmel viisil, sõltuvalt antud nähtuse loomusest ja tema arenemise välistest tingimustest.

Hüpped erinevad esiteks oma kulgemise aja poolest. Näiteks hüpe, mille tulemusena tekkis elutust elus, toimus umbes miljardi aasta kestel; hüpe, mis on seotud inimese ahvitaolise eellase muutumisega inimeseks, nõudis umbes kaheksasada tuhat aastat; hüpe, mille tulemusena Nõukogude Liidus ehitati üles sotsialism, hõlmas umbes kaks aastakümmet jne.

Teiseks, hüpete liike eristatakse sõltuvalt asetleidvate kvalitatiivsete ümberkujunduste sügavusest. Esineb näiteks hüppeid, mis toimuvad mateeria liikumise ühe ja sellesama vormi raames (näiteks vee muutumine auruks), ja hüppeid, mille tulemuseks on väljumine mateeria liikumise antud vormi raamest (näiteks elu tekkimine, inimese tekkimine jne.). Analoogiliselt sellele tuleb ühiskonnas eristada hüppeid, mis toimuvad ühe ja sellesama ühiskonnakorra raames (näiteks üleminek kapitalismilt imperialismi staadiumi), ja hüppeid, mis on seotud üle-

minekuga ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teise (näiteks üleminek kapitalismilt sotsialismile).

Kolmandaks, esineb järske hüppeid (mõnikord nimetatakse neid «plahvatusega hüpeteks») ja nõndanimetatud järkjärgulisi («ilma plahvatuseta») hüppeid. Neid hüpete liike eristatakse sõltuvalt vana kvaliteedi uueks kujunemise viisist. On juhtumeid, kus kõik vana kvaliteedi elemendid kujunevad üheaegselt ümber uueks (näiteks sotsialistlik revolutsioon ühel eraldi võetud maal, vedeliku muutumine gaasiks kriitilise temperatuurini jõudmisel jne.). Teistel juhtudel kujuneb vana kvaliteet ümber uueks mitte korraga kogu ulatuses, vaid osade kaupa. (Näiteks sotsialistlik revolutsioon maailma mastaabis areneb nõnda, et kapitalistlikust maailmasüsteemist langeb järk-järgult välja üks maa teise järel. Kogu keev vesi ei muutu korraga auruks, vaid järk-järgult, osade kaupa.) Järkjärgulistest hüpetest kõneldes tuleb alla kriipsutada, et neid ei tohi ära segada aeglaselt kulgevate hüpetega. Näiteks üleminek sotsialismilt kommunismile toimub järkjärgulise hüppe vormis (me räägime järkjärgulisest üleminekust sotsialismilt kommunismile), see järkjärgulisus ei tähenda aga aeglast arengutempot.

«Hüppe» mõiste sisu selgitades rõhutab propagandisti, et hüppe käigus toimub nähtuse seesmiste seoste, iseärasuste kiire ümberkujunemine, vanade seoste katkemine ja uute tekkimine. Hüpe on alati ülemineku-, murrangupериood arenemises. Teda iseloomustab see, et vana ei ole veel surnud ja uus ei ole veel sündinud; vanadele seostele ja seaduspärasustele ei ole veel lõplikult lõppu tehtud, kuigi neid on õõnestatud, uued ei ole veel kindlaks kujunenud. Toimub äge võitlus juba tekkinud, kuid veel mitte kindlustunud (veel mitte valitsevaks saanud) uue ja õõnestatud, nõrgendatud, kuid veel eksisteeriva vana vahel.

Hüpe paneb seega aluse uuele, mis hüppe teostamise protsessis kasvab, kindlustub ja lõppude lõpuks valitsevaks ja määravaks muutub. Seejuures uus likvideerib ja tõrjub välja enam või vähem kiiresti vana jäänused.

Erilist tähelepanu tuleb pöörata vanalt uuele ülemineku dialektilise käsituse tähtsusele teaduslikus ja praktilises tegevuses. Siin on otstarbekas kasutada materjali, mida sisaldab V. Afanasjevi raamat «Algteadmisi filosoofiast», lk. 92—103.

Selle loenguosa kokkuvõttes võib peatuda kvantitatiiv-

sete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse ning vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse seosel. Siin tuleb näidata, et järkjärgulised kvantitatiivsed muutused põhjustavad «võitlevate» vastandite jõuvahekorra muutumise. Selle tulemusena saabub lõppkokkuvõttes hüpe, mille käigus toimub nähtuse seesmiste vastuolude lahendamine, mis tähendab ülemineku vanalt nähtuselt uuele, millel on uus kvalitatiivne määratletus, uued kvantitatiivsed karakteristikad, uus mõõt.

### 4. Eituse eitamise seadus

Selle seaduse sisu omandamine tekitab kuulajaile tavaliselt tõsist raskust, kuna juba vormel — «eituse eitamine» — on neile ebatavaline ja arusaamatu. Sellest aga ei tulene sugugi vajadus selgitada selle mõtet kohe alguses. Vastupidi, öelnud kuulajaile, et see saab neile selgeks hiljem, hakkab propagandist seaduse sisu süstemaatiliselt esitama, alustades küsimusest, mis on *dialektiline eitamine*.

«Eitamise» mõistet ei kasutata üksnes filosoofias, vaid ka teistes teadustes, samuti igapäevases elus. Mida see tähendab? Eitada tähendab midagi ümber lükata, kõrvale heita või, üldisemas mõttes, hävitada. Iga olemasolev asi, protsess, nähtus kuulub varem või hiljem hävitamisele, s. o. eitamisele. Seepärast tuleb tunnistada, et eitamisel on üldine iseloom. Eitamise üldisuse fakti ei sea keegi kahtluse alla, kuna see on silmanähtav. Kuid eitamise olemuse, temale arenemisprotsessis kuuluva osa ja koha käsitus võib olla erinev. Seoses sellega tuleb peatuda eitamise dialektilise ja metafüüsilise käsituse vastandlikkusel. Materjali selle küsimuse kohta leiab propagandist «Filosoofia algkursusest», lk. 92—94. Eitamise protsess on kahekülgne. Eitamine tähendab nii vana nähtuse hävitamist, likvideerimist kui ka samaaegselt uue sündi tema kohal. Selles mõttes esineb dialektiline eitamine materiaalse maailma *arenemise* momendina, küljena.

Edasi. Eitamine säilitabki kogu väärtusliku ja positiivse, mis nähtuses kogunes eelmistel arenemisastmetel, ja samal ajal hävitab kogu vananenu, kõik selle, mis arenemist takistas. Selles mõttes esineb dialektiline eitamine oleviku ja mineviku *seose* momendina, küljena. Just

eitamise dialektilise iseloomu tõttu on arenemises olemas järjekestvus, on olemas nii looduse kui ka inimühiskonna ajalugu.

Lõpuks peatub propagandist eitamise dialektilise käsituse tähtsusel inimeste praktilises tegevuses. Seoses sellega võib kuulajatele näidata, et eitamise olemuse dialektiline käsitus on aluseks partei poliitikale mineviku kultuuripärandi suhtes. (See käib nii vaimse kui ka materiaalse kultuuri kohta.) Siinsamas tuleks kritiseerida Proletkulti nihilistlikku suhtumist mineviku kultuurisaavutustesse. Otstarbekas on pöörata erilist tähelepanu praegu Hiinas nõndanimetatud kultuurirevolutsiooni läbiviimisel esineva marksismi-leninismi jämeda moonutamise kriitikale.

Edasi selgitab propagandist «eituse eitamise» mõistet. Kõigepealt tuleb märkida, et arenemises on lõputu ahel eitusi. Tõepoolest, uus nähtus, mis eitas vana, vananeb aja jooksul omakorda ja seda eitatakse jne. Esimesel pilgul võib näida, et arenemine toimub otse tõusujoones. See arvamus aga on ekslik. Tegelikult leiab arenemisprotsessis pidevalt aset otsekui tagasipöördumine vanale. Milles seisab ja millega on seletatav see tagasipöördumine?

Piltlikkuse mõttes võib kuulajatele näidata järgmist skeemi. Oletame, et keegi avaldas teatud väite. Tähistame seda «A»-ga. Eitame seda väidet. Niisuguseks eituseks on teine, vastupidine väide: «mitte A». Jätkame eituste ahelat. Teine eitamine ehk «eituse eitamine» väljendub mõnevõrra kohmakalt — «mitte — mitte A». Aga nagu loogikast teada, võrdub kahekordne eitus jaatusega, sellepärast «mitte — mitte A» võrdub «A»-ga. Mis välja tuli? Sooritanud üksteise järel kaks eitust, ei liikunud me edasi, vaid pöördusime tagasi lähtepunkti — «A» juurde.

Reaalses tegelikkuses aga ei leia mitte aset tagasipööردumine lihtsalt lähtepunkti, vaid üksnes näiliselt lähtepunkti. Kahekordne eitus ei möödu jäljetult. Nende eituste käigus säilitatakse kogu vana positiivne sisu, ja «eituse eitamise» tulemus kordab mõningaid lähtepunkti jooni, olles tervikuna kõrgem arenemisaste. Seda seisukohta tuleb kinnitada terve rea näidetega, mida võib õpikutest leida.

Tuues «eituse eitamise» toime näiteks omanduse arenemise ürgkogukondlikult eraomandusele ja seejärel sotsialistlikule omandusele, tuleb alla kriipsutada mitte üksnes

selle tsükli alg- ja lõpp-punkti ühtsust (omanduse ühetüübilisus), vaid ka nende olulisi erinevusi. (Erinevalt sotsialistlikust omandusest rajanes ürgkogukondlik omandus tootlike jõudude äärmiselt madalal tasemel, mis põhjustas võrdsustava jaotamise, ürgkogukondlik omandus ei hõlmanud mitte kogu ühiskonda, vaid ainult tema üksikuid gruppe — sugukondi, hõime jne.)

Vaadelnud näiteid, milles avaldub eituse eitamise seaduse toime, võib teha järelduse, et arenemises leiab aset nii edasiliikumine tõusujoones kui ka varem läbikäidud astmete erilist liiki kordamine, otsekui tagasipöördumine vanale. Arenemine ei toimu seega mitte sirgjoont pidi, vaid mööda spiraali. Spiraalikujulist arenemisvormi rõhutasid marksismi klassikud (vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 3; V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 38).

Nende keeruliste küsimuste selgitamisel võib abiks olla ka V. Stoljarovi brošüür «Arenemisõpetus» (Tallinn 1967).

Kõneldes eituse eitamise seaduse tähtsusest teoreetilises ja praktilises tegevuses tuleb alla kriipsutada, et see on mitmete väga tähtsate looduse ja ühiskonna progressi iseärasuste marksistliku käsituse aluseks. Seejuures peab propagandist koondama kuulajate tähelepanu järgmistele põhimomentidele.

Esiteks, eituse eitamise seadus selgitab, mispärast on üldse paratamatu progress arenemises, s. o. üleminek mateeria arenemise madalamatelt vormidelt kõrgematele, keerulisematele ja täiuslikumatele vormidele. Just selle seaduse alusel ongi marksismis tehtud järeldus, et uus on arenemises võitmatu.

Teiseks, eituse eitamise seaduse tundmine võimaldab mõista progressi vastuolulist iseloomu. Mingi nähtuse kui terviku progressiivse arenemisega võib kaasneda sellesama nähtuse üksikute külgede, momentide regress. Näiteks üleminek orjanduslikult korralt feodaalsele oli tervikuna kahtlemata progressiivne, kuigi seejuures oli märgata seoses kiriku võimuga teatud regressi vaimse kultuuri valdkonnas. Siin tuleb spetsiaalselt peatuda sellel, et kodanlikud ideoloogid kasutavad tänapäeval progressi komplitseeritust ja vastuolulisust selleks, et ühiskonna progressi ideed üldse eitada.

Sotsialismi tingimustes saabub progressi ja regressi vahekorras põhjalik murrang. Sotsialistliku ühiskonna vastuolude mitteantagonistliku iseloomu tõttu, samuti

ühiskondlike seaduste kogu töörahva huvides teadliku kasutamise tõttu tekib reaalne võimalus ühiskonna elu kõigi külgede üheaegseks progressiivseks arenemiseks. Sellele iseärasusele juhtis tähelepanu V. I. Lenin, kui ta kirjutas, et alles sotsialismiga algab kiire, tõeline, tegelikult massiline edasiliikumine kõigil ühiskondliku ja isikliku elu aladel elanikkonna enamiku, hiljem aga kogu elanikkonna osavõtul (vt. Teosed, 25. kd., lk. 440—441).

Kolmandaks, üheks väga tähtsaks progressi iseärasuseks on arenemistempo kiirenemine. Selle mõtte kinnituseks võib tuua terve rea fakte, mis iseloomustavad mitmesuguste objektide arenemise aega mitteorgaanilise looduse, orgaanilise maailma, ühiskondlike suhete ja teaduse valdkonnas. Õppekirjanduses neid fakte tavaliselt leidub.

## 5. Kokkuvõte

Loengu kokkuvõttes resümeerib propagandist kõik materialistliku dialektika põhiseaduste kohta öeldu. Seda on otstarbekas teha, peatudes järgmistel küsimustel:

1. Kõik kolm dialektika põhilist seadust on omavahel lahutamatult seotud ja avavad just kõik koos nähtuste üldise vastastikuse seose ja vastastikuse tingituse ning nende arenemise kõige olulisemad jooned. (Materjali selle küsimuse kohta leiab propagandist I. Andrejevi ettekandest «Dialektika seaduste vastastikusest seosest», mis on avaldatud raamatus «Teadusliku tunnetuse dialektika ja loogika», Moskva 1966.)
2. Dialektika on tunnetuse ja praktilise tegevuse meetod. Tõeliselt teaduslik meetod on üksnes materialistlik dialektika.

## Metoodilisi nõuandeid vestluse läbiviimiseks

Soovitame vestluse läbiviimiseks järgmist näitlikku plaani:

1. õppus:
1. Mis on seadus.
2. Vastandite võitlus kui arenemise allikas.

3. Vastuolude mitmekesisus ja nende põhiliigid.
4. Sotsialistliku ühiskonna vastuolude iseärasused.

2. õppus:

1. Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks kui arenemise üldine seadus. Hüppe dialektiline mõiste. Hüppevormide mitmekesisus.
2. Kvalitatiivsete muutuste iseloom sotsialismilt kommunismile üleminekul.
3. Dialektiline eitus ja selle osatähtsus arenemises. Arenemise spiraalikujuline vorm ja progressi iseärasused. Eituse eitamise seaduse toime iseärasused sotsialismi tingimustes.

Peatume mõnedel teema momentidel, mida kõik kuulajad tavaliselt otsekohe ei omanda ja millele on vaja spetsiaalselt tähelepanu juhtida.

Esimesel õppusel on otstarbekas enne küsimuste ulatuslikumale arutamisele asumist kontrollida, kui õigesti on kuulajad loengus ülestõstetud probleemidest aru saanud. Selleks esitada rida küsimusi: mida uurib materialistlik dialektika? Milles seisab dialektika põhjalik erinevus metafüüsikast? Mille poolest erineb materialistlik dialektika idealistlikust? Missugune on dialektika seaduste ja konkreetsete teaduste seaduste vahekord?

Tuleb taotleda, et kuulajad annaksid marksismi-leninismi klassikute teoste põhjal täpse ja lühikese vastuse.

Edasi tuleb kontrollida, kuidas on kuulajad aru saanud põhimõistetest, mille abil formuleeritakse vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, esitades järgmised küsimused: mis on vastand, vastuolu? Milles seisab vastandite ühtsus? Kuidas avaldab vastandite võitlus?

Alustades vestluse plaani võetud küsimuste ulatuslikku arutamist, tuleb silmas pidada, et sageli jääb kuulajaile arusaamatuks vastuolude üldisuse tees. See ilmneb katsetes avastada esimesele silmahakanud esemele omaseid seesmisi vastuolusid. Näiteks mõnikord esitatakse niisuguseid küsimusi: missugused on tindipotile, lauale jne. omased seesmised vastuolud?

Seoses sellega tuleb meenutada, et materiaalse maailma esemetele ja nähtustele omased vastuolud avastatakse, need tulevad ilmsiks teaduse pikaajalise arenemise käigus. Dialektika iseenesest, «iseseisvalt» ei suuda avastada

ühele või teisele konkreetsele esemele, nähtusele omaseid vastuolusid. Ta on vaid konkreetse teadusliku uurimise meetod, kuid mingil juhul ei asenda teda. Seepärast, kuni pole olemas teadust, mis uuriks laudu, toole, tindipotte jne., ei saa dialektikalt nõuda teadmisi nende seesmiste vastuolude kohta. Seejuures tuleb püüda, et seminarist osavõtjad jõuaksid ise järeldusele, et mainitud küsimused ei ole õiguspärased.

Alati ei saa kuulajad selgesti aru ka sellest, et just seesmised vastuolud on esemete ja nähtuste liikumise ja arenemise allikaks ning põhjuseks. Tihtilugu kalduvad kuulajad liialdama väliste vastuolude (arenemise väliste põhjuste) osatähtsust. Seoses sellega võivad nad esitada näiteks järgmise küsimuse: kas väliskeskkonna muutumine ei põhjusta organismide muutumist?

Vestlusest osavõtjad tuleb juhtida järeldusele, et kunagi ei esine niisuguseid juhtumeid, kus arenemine toimuks üksnes seesmiste vastuolude alusel, ilma väliste vastuolude igasuguse osavõtuta. Ent peaosa etendavad siiski seesmised vastuolud (mis määravad areneva eseme loomuse, olemuse). Väliskeskkond avaldab muidugi organismi arenemisele olulist mõju, kuid alati avaldab ta mõju antud organismile omaste seesmiste vastuolude kaudu, tema loomuse kaudu. See ilmneb kujukalt selles, et ühed ja needsamad keskkonna muutused avaldavad erinevatele organismidele erinevat mõju.

Samuti tuleb seesmiste vastuolude kui arenemise allika küsimuse arutamisel taotleda, et kuulajad mõistaksid, et vastandlike külgede vastastikune toime omandab igas nähtuses, esemes, protsessis spetsiifilise, erilise vormi, mille avastavad konkreetsed teadused, ja püüaksid seda põhjendada vastavate näidetega.

Läbi viies vestlust teemal «Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks» (2. õppus) pöörata erilist tähelepanu sellele, et kuulajad omandaksid õigesti kvaliteedi, kvantiteedi ja mõõdu mõiste. Kogemused näitavad, et kuulajad ei saa alati otsekohe aru, et iga ese, nähtus on paljukvaliteediline ja neil on vastavalt erinevad kvantitatiivsed karakteristikad.

Seminarist osavõtjaile võib anda analüüsimiseks mingi konkreetse näite. Näiteks, kas üleminek monopolismieelselt kapitalismilt imperialismile on kvalitatiivne või kvantitatiivne muutus? Tavaliselt ilmneb, et osa seminarist

osavõtjaid püüab tõestada, et see üleminek on kvantitatiivne muutus (kuivõrd kapitalismi kui ühiskonnakorra kvalitatiivne määratletus ei muutu: säilib tootmisriistade ja -vahendite erakapitalistlik omandus, kapitali poliitiline võim jne.). Teised kuulajad väidavad Lenini teosele «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» tuginedes, et see üleminek on kvalitatiivne (kuivõrd imperialismi staadiumil muutub rida monopolismieelse kapitalismi omadusi oma vastandiks, tekivad põhimõtteliselt uued arenemise seaduspärasused jne.).

Arutelu tulemusena juhib propagandist kuulajad järeldusele, selleks et vastata küsimusele, kas eseme üks või teine muutus on kvalitatiivne või kvantitatiivne, tuleb eelnevalt täpsustada, nimelt millisest eseme kvaliteedist on jutt. Antud juhul, kui jutt on kapitalismi kui ühiskonnakorra, ühiskondlik-majandusliku formatsiooni kvalitatiivsest määratletusest, siis on üleminek imperialismile kvantitatiivne muutus. Kui aga vaadelda kapitalismi arenemise üksikute astmete kvalitatiivset määratletust, siis on üleminek imperialismile (s. o. üleminek tema arenemise kõrgemale astmele) kvalitatiivne muutus. (Analoogiliselt sellele on vee muutumine auruks vee keemilise koosseisu suhtes puhtkvantitatiivne muutus, kuid samal ajal on see vee agregaatoleku kvalitatiivne muutus.)

Samuti ei saa kuulajad alati õigesti ja täielikult aru dialektilise hüppe mõistest. Hüpe on pidevuse katkemine, on protsess, mille käigus sünnib uus. Tuleb juhtida kuulajate tähelepanu sellele, et kui vaadelda üht või teist protsessi omaette, tulevad selles otsekohe ilmsiks nii pidevad kvantitatiivsed muutused kui ka hüpped, järkjärgulisuse katkemised. Võib näiteks esitada küsimuse: missugune protsess on hüpe üleminekul kapitalismilt sotsialismile? See on üleminekuperiood, mis hõlmas meie maal umbes kaht aastakümmet (1917-ndast aastast 30-ndate aastate keskpaigani). Üleminekuperioodi algul eksisteeris kapitalism, selle lõpus kindlustus ja sai valitsevaks sotsialistlik kord. Üleminekuperiood ise aga koosneb omakorda mitmest hüppest: poliitilise võimu kättevõitmine proletariaadi poolt, majanduse «juhtivate positsioonide» natsionaliseerimine, industrialiseerimine, kollektiviseerimine, kultuurirevolutsioon.

Selle küsimuse arutamise tulemusena peavad kuulajad jõudma järeldusele, et üks või teine protsess on hüpe vaid

täiesti kindla kvaliteedi suhtes. Sellepärast, täpsustamata küsimust, nimelt missuguse kvaliteedi muutumist käsitletakse, on võimatu vastata küsimusele, kas üks või teine protsess on hüpe või mitte.

Kvalitatiivsete muutuste iseärasus üleminekul sotsialismilt kommunismile saab kuulajaile tavaliselt hästi selgeks. Siin tuleb ainult juhtida tähelepanu vajadusele igakülgselt iseloomustada selle hüppe spetsiifikat, mille tagajärjel sünnib kommunistlik ühiskond. Tuleb silmas pidada nii arenemise tempot, mis kiireneb, kui ka hüppe «järkjärgulisust» ja seda, et see on hüpe ühe ja sellesama ühiskondlik-majandusliku formatsiooni raamides.

Eituse eitamise seaduse õppimisel omandavad kuulajad tavaliselt hästi eituse dialektilise mõiste olemuse. Raskem on eituse eitamise mõiste analüüsimine. Sellepärast pöörata vestluse käigus peatähelepanu just sellele küsimusele.

Tavaliselt on raskused seotud eituse eitamise seaduse üldisuse, «näiliselt vanale» tagasipöördumise üldisuse põhjendamisega. Mõnikord väidavad kuulajad, et teadus ei anna küllaldasel hulgal ilmekaid näiteid selle seaduse toime illustreerimiseks kõigis materiaalse maailma valdkondades. Eituse eitamise seaduse üldisuses kahtlevad ka mõned nõukogude filosoofid. Enamik neist aga peab eituse eitamise seadust üldiseks. Seejuures lähtuvad nad sellest, et see seadus (nagu muide ka teised materialistliku dialektika seadused) ei järeldu «näidete summast». Ta on arenemise vastuolulise iseloomu paratamatu tagajärg. Sellepärast, kui me tunnistame, et arenemise allikaks on vastandite «võitlus» (seda seisukohta aga sunnivad tunnistama kõik inimpraktika ja teaduse andmed), siis peame tunnistama ka eituse eitamise seaduse üldisust.

Alati ei saada õigesti aru ka eituse eitamise seaduse tähtsusest. Innustudes «näiliselt vanale tagasipöördumise» momendist, jätavad kuulajad sageli kahe silma vahele asjaolu, et eituse eitamise seadus põhjendab uue võitmatust, arenemise progressiivset iseloomu. Sellepärast tuleb pöörata progressi iseloomu ja iseärasuste küsimusele erilist tähelepanu.

Tuginedes sellele, et lõppude lõpuks saab arenemisprotsessis kõigele osaks eitamine, esitavad kuulajad sageli küsimuse: kas kommunistlikule korrale saab osaks eitamine? Või teisiti: mis tuleb pärast kommunismi?

Üleminek kommunismile, nagu marksismi klassikud on seda korduvalt märkinud, kujutab endast suurt hüpet inimkonna arenemises. Nad olid arvamisel, et inimühiskonna tõeline ajalugu algab alles alates kommunismist. Ühiskonna progressiivne arenemine ei väljendu enam omandivormide asendumises, nagu see oli minevikus, vaid hakkab toimuma uutes vormides ühiskondliku omanduse alusel. Tõsi küll, praegu ei ole võimalik nende vormide konkreetseid iseärasusi teaduslikult ette näha (jutt on ju väga kaugest tulevikust).

Propagandist juhib kuulajate tähelepanu sellele, et arenemise protsess sisaldab endas mitte üksnes hävimise momenti, vaid ka kõige väärtusliku ja positiivse säilimise momenti. Sellepärast võib täies vastavuses dialektikaga väita, et see kõige väärtuslikum, mis luuakse inimühiskonna arenemise protsessis, — materiaalsete ja vaimsete väärtuste küllus, kommunistlik ühiskondlik omandus, iga inimese isiksuse igakülgne arenemine jne. (s. o. kõik see, mida me nimetame kommunismiks) — säilib pidevalt, kuigi võtab järjest uue vormi.

## MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA KATEGOORIAD

Teemale «Materialistliku dialektika kategooriad» kuulub dialektilise materialismi kursuses tähtis koht. Mõnel määral valmistab see kuulajaid ette teise teema — «Kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma» — õppimiseks. Sellepärast sõltub sellest, kuidas kuulajad omandavad õpetuse kategooriatest, ka tunnetusprotsessi dialektika mõistmine.

Õppeplaan näeb selle teema õppimiseks ette 2 tundi loenguks ja niisama palju vestluseks. Ühes loengus ei jõua kõikidest kategooriatest rääkida. Seepärast soovitame käsitleda mõningaid kategooriaid loengus, ülejäänuid aga vestluses.

Õppuste peaeesmärgiks on teema põhiseisukohtade üksikasjaline selgitamine. Tuleb saavutada, et kuulajaile saaks hästi selgeks dialektilise materialismi kategooriate kui tegelikkuse esemete ja nähtuste üldisi ning olulisi seoseid peegeldavate mõistete olemus, et nad mõistaksid kategooriate kui tunnetuse «tugipunktide» suurt metodoloogilist tähtsust.

### Loengu ettevalmistamine

Meile näib otstarbekana koostada loeng järgmise plaani järgi:

1. Kategooriad kui kõige üldisemad mõisted.
2. Põhjuse ja tagajärje kategooriad.
3. Olemuse ja nähtumuse kategooriad.
4. Sisu ja vormi kategooriad.
5. Üksiku ja üldise kategooriad.

## 1. Kategooriad kui kõige üldisemad mõisted

Enne kui kategooriatest üksikasjalikult kõnelda, tuleb selgeks teha nende olemus, näidata kategooriate erinevust mõistetest üldse.

Võtame mingi mõiste, näiteks «puu». See väljendab niisuguseid kõigile puudele ühiseid ja olulisi tunnuseid, nagu tüve, juure ja okste olemasolu, võimet eksisteerida ja areneda teatud klimaatilistes tingimustes ja vastastikuses toimes ümbritseva keskkonnaga. Aga igal puul on ka teisejärgulised, mitteolulised tunnused, mida mõistes ei fikseerita.

Kategooriad on samuti mõisted, kuid nad erinevad siiski tavalistest mõistetest, nagu näiteks «puu», eeskätt hõlmatavate tegelikkuse nähtuste suurema kogusummaga. Seda näitavad kategooriad, millega opereerivad konkreetsed teadused: keemias — «valents», «element»; bioloogias — «elu», «valkaine», «taim» jt.

Ei ole raske mõista, et need kategooriad on rakendatavad vaid *üksikuis* tegelikkuse valdkondades ja nad peegeldavad neile valdkondadele iseloomulikke seoseid ning suhteid.

Ka filosoofial kui teadusel, mis uurib looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi, on omad kategooriad, kuid need erinevad konkreetsete teaduste kategooriatest. Milles see erinevus seisab? Eeskätt selles, et filosoofia kategooriad on rakendatavad *eranditult kõigile tegelikkuse esemetele ja nähtustele*. Järelikult on nad veel *üldisemad* kui konkreetsete teaduste kategooriad. Nad abstraheeruvad sellest spetsiifilisest, mida sisaldavad objektid, mida konkreetsed teadused uurivad, ja vaatlevad vaid neile kõigile ühist. Just niisugune iseloom on kategooriatel: «mateeria», «aeg», «ruum», «liikumine», «kvantiteet», «kvaliteet» jne.

Filosoofilisi kategooriaid on väga palju ja kuulajad puutuvad nendega kokku kõigil õppustel. Siin aga käsitleme spetsiaalselt vaid nõndanimetatud paarseid kategooriaid: põhjus ja tagajärg, olemus ja nähtumus, juhuslikkus ja paratamatus, võimalikkus ja tegelikkus jt.

Filosoofilistel kategooriatel on *objektiivne sisu*. See tähendab, et nad peegeldavad niisuguseid seoseid ja suhteid meid ümbritsevates nähtustes ja protsessides,

mille eksisteerimine ei sõltu inimeste tahtest ja teadvusest.

Kategooriad töötatakse välja ühiskondlik-ajaloolise praktika protsessis. Lenin tähendas, et «inimese praktika, miljardeid kordi kordudes, kinnitub inimese teadvuses loogika figuuridena» (Teosed, 38. kd., lk. 205). See käib ka kategooriate tekkimise kohta.

Pärast seda on otstarbekas käsitleda kategooriate muutlikkuse küsimust. Nagu kõik mõisted, nii ei jää ka kategooriad tardunuiks, muutumatuiks. Nad muutuvad, arenevad, rikastuvad uue sisuga. See toimub esiteks sellepärast, et tegelikkus muutub, teiseks aga sellepärast, et arenevad meie teadmised tegelikkusest. Peale selle kujundavad teaduse progress, inimtunnetuse edusammud uusi, varem tundmatuid kategooriaid (näiteks füüsika ei tundnud kaua aega kategooriaid «väli», «energia», «spin», mis kujunesid välja alles XIX—XX sajandil).

Huvitavaid ütlusi kategooriate muutlikkuse kohta leiab propagandist K. Marxi kirjas P. Annenkovile (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 372—373). Marx kritiseeris Proudhoni sellepärast, et see pidas majandusteaduslikke kategooriaid igavesteks, alatiseks antuiks. Kapitalistlike suhete analüüsimisel andis Marx terve rea esmajärgulise tähtsusega mõisteid, kategooriaid (raha, kapital, lisaväärtus, suhteline lisaväärtus, rent, kooperatsioon jne.), millest igaüks vastab täiesti konkreetsetele ajaloolistele suhetele. Marx näitas väga hästi, kuidas lihtsa kaubatootmise kapitalistlikuks tootmiseks muutumise protsessis muutub ka majandusteaduslike kategooriate sisu.

Loengus tuleb juhtida tähelepanu ka kategooriate ja materialistliku dialektika seaduste (need on kuulajaile teada juba eelmisest teemast) seosele.

Propagandist võib kategooriate loomuse, nende vastastikuse seose ja arenemise küsimustega põhjalikumalt tutvuda õpikute vastavais peatükkides.

## 2. Põhjus ja tagajärg

Põhjuse ja tagajärje kategooria käsitlemist alustades avab propagandist kõigepealt nende sisu.

Põhjus on niisugune nähtus, mis paratamatult kut-

sub esile teise nähtuse. Tagajärg on see, mis tekib põhjuse toimel.

Põhjuslikud suhted eksisteerivad objektiivselt, inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. Neid tunnetatakse praktilise tegevuse protsessis, inimese ja ümbritseva looduse vastastikuse toime käigus. Engels kirjutas: «... Just *inimese tegevusel* põhinebki kujutlus *põhjuslikkusest,* kujutlus, et üks liikumine on teise liikumise *põhjus.*» (F. Engels, Looduse dialektika, lk. 173.)

Põhjuslikkuse küsimuse ümber käib filosoofias ammust ajast võitlus materialismi ja idealismi vahel. Siin võib lektor kuulajatele jutustada, kuidas Lenin kritiseeris põhjuslikkuse mahhistlikku tõlgendust oma raamatus «Materialism ja empiriokrititsism» (vt. Teosed, 14. kd., lk. 136—151).

Maailmas ei ole ühtki nähtust, millel ei oleks oma põhjust. Teine asi, et teaduse igal konkreetsel arenguetapil jäävad paljude nähtuste põhjused teadmatuks ning rida probleeme mitmesugustes teadmiste valdkondades jääb lõpuni läbi uurimata. Niisuguseid «valgeid laike» on praegu näiteks bioloogias, arstiteaduses, kvantmehhaanikas (kaasaegne arstiteadus ei tea näiteks täielikult pahaloomuliste kasvajate tekkimise põhjust). Idealistlik filosoofia aga püüab spekuleerida nende raskustega, mis on teaduse arengus täiesti loomulikud.

Idealistlikud filosoofid (näiteks inglise XVIII sajandi filosoof Hume), tuginedes sellele, et teadus ei ole mõningaid probleeme lahendanud, loovad mitmesuguseid teooriaid, milles seatakse kahtluse alla põhjuslikkuse printsiip või siis antakse sellele väär, subjektivistlik tõlgendus. V. I. Lenini raamatust leiabki propagandist põhjuslikkuse materialistliku käsituse kaitsmise idealistlike moonutuste eest.

Siit on loogiline üle minna indeterminismi, s. o. põhjuslikkuse printsiipi eitava õpetuse kriitikale. Võib alustada järgmisest näitest. Viimasel ajal luuakse paljudes kodanlikes maades mitmesuguseid teooriaid, mis eitavad ühiskondlike nähtuste põhjuslikku seost ja teevad sel alusel järelduse, et pole üldse mingeid sotsiaalseid seaduspärasusi. Objektiivselt on sääraste teooriate eesmärgiks varjata kaasaegse kapitalistliku ühiskonna sotsiaalsete vastuolude tõelisi põhjusi, õigustada olemasolevaid suhteid.

Lektor võib märkida, et loodus- või ühiskonnanähtustes põhjusliku seose eitamine sisuliselt ühtib religioosse seisukohaga, mis püüab kõike seletada loomulike põhjuste asemel üleloomulike, jumalike jõudude vahelesegamisega. Niisugune seisukoht halvab inimeste tahet, teeb nad passiivseks, aheldab teaduslikke otsinguid.

Kuidas indeterminismi ümber lükata? Kuulajad peavad mõistma, et indeterminismi paikapidamatuse praktiliseks tõestuseks on edu, mida saavutab teadus, avastades järjest uusi looduse saladusi, leides nende nähtuste loomulikke põhjusi, mis varem näisid salapärastena, seletamatutena. Siin võib tuua rohkesti näiteid. Näiteks võib lektor viidata avastustele, mida tegi I. Pavlov, kes selgitas inimese ja loomade kõrgema närvitalitluse olemust, füüsika, keemia ja teiste teaduste edusammudele — elektriliste ja aatomisiseste nähtuste põhjuste avastamisele, mis olid varem teadmata, jne. Lõpuks, rahvusvahelise töölisliikumise edusammud, sotsialismi ja kommunismi ehitamine terves reas maades on parimaks tõestuseks, et marksismi-leninismi teooria, mis mainitud protsessidele teed valgustab, avastab õigesti ühiskondlike nähtuste põhjuslikud seosed.

Pärast seda võib lektor üle minna põhjus-tagajärjesuhete mitmekesisuse küsimusele. Põhjuslikud seosed võivad oma iseloomult olla seesmised ja välised, peamised ja teisejärgulised, objektiivsed ja subjektiivsed. Näiteks kapitalismi hukkumise paratamatuse seesmine põhjus peitub tootmise ühiskondliku vormi ja omastamise erakapitalistliku vormi vastuolus, mis avaldub selle ühiskonna põhiklasside antagonismis. Peale seesmiste põhjuste on olemas ka v ä l i s e d põhjused, mis võivad kapitalismi saatust mõjutada: tänapäeval on selleks esmajärjekorras sotsialistliku maailmasüsteemi olemasolu ja revolutsioneeriv mõju.

P e a m i s e ja m i t t e p e a m i s e põhjuse vahel vahetegemiseks võib kasutada järgmist näidet. Mis viib ühiskonna arenemist edasi, mis tingib ühe ühiskonnakorra asendumise teisega? Marksism tõestas, et peamiseks põhjuseks on materiaalsete hüvede tootmisviisi arenemine. Ent ei saa eitada ka teiste, mittepeamiste põhjuste — geograafilise keskkonna (kliima, pinnas, maapõuevarade olemasolu jne.), rahvastiku kasvu jt. mõju ühiskonna arenemisele.

Ühiskondlikus elus toimivad peale nimetatute ka objektiivsed ja subjektiivsed põhjused.[1] Objektiivsete põhjuste hulka kuuluvad need, mille tekkimine ja arenemine ei sõltu inimeste tahtest ja teadvusest. Niisugused on näiteks tootmissuhted, millesse inimesed astuvad materiaalsete hüvede tootmise protsessis. Objektiivsete põhjuste hulka loetakse ka kuuluvust mingisse ühiskonnaklassi, mis paljus määrab ära inimeste mõtted ja käitumise. Subjektiivsed põhjused on aga näiteks ühiskondlikud teooriad ja ideed, poliitiliste parteide olemasolu, ajalooliste isiksuste, juhtide tegevus. Ka need põhjused mõjutavad ühiskondlikke protsesse, nad võivad neid kiirendada või aeglustada. Üksnes arenemise objektiivsete ja subjektiivsete tegurite igakülgne arvestamine aitab kaasa ühe või teise ühiskondliku liikumise edule. Seda tuleb eriti silmas pidada kommunistliku ühiskonna ehitamise perioodil, kui ühiskondlike protsesside juhtimine rajatakse teaduslikule alusele.

Väga tähtis on rõhutada ka järgmist seisukohta: põhjus-tagajärjesuhted avalduvad elusas ja eluta looduses ning inimühiskonnas erinevalt. Eluta looduses võtab põhjuslik sõltuvus toime ja vastutoime vormi. Atmosfääri (tuul, päike, vesi) pidev mõju metallile põhjustab metalli muutumise. Ent muutumise aste sõltub ka metalli loomusest: raud oksüdeerub ja rikneb kiiremini kui alumiinium, alumiinium aga kiiremini kui kuld jne. Järelikult kohtab keskkonna toime metallile teatud vastutoimet. See on põhjuslike seoste kõige lihtsam avaldus. Elusas looduses avalduvad nad ühelt poolt organismide aktiivse suhtumisena väliskeskkonnasse ja teiselt poolt väliskeskkonnaga kohandumisena. Ümbritseva keskkonna mõjul omandavad organismid niisuguseid omadusi, mis aitavad kõige paremini kohaneda selle keskkonnaga, kasvada ja paljuneda. Aga ka elutingimused ja ümbritsev keskkond muutuvad elusorganismide mõjul. Siin on olemas vastastikune toime.

Ühiskonna elus võivad põhjuslikud seosed väliselt esineda inimeste või sotsiaalsete kihtide soovide, huvide,

[1] See ei ole vastuolus ülalmainitud seisukohaga, et põhjuslikud seosed on objektiivsed. Asi seisab selles, et ühiskonnas on subjektiivsed põhjused subjektiivsed üksnes majanduslike suhete, tootmissuhete suhtes. Üksiku inimese teadvuse suhtes on nad aga kahtlemata objektiivsed.

teadlike eesmärkide vastastikuse toimena. Need eesmärgid aga on erinevatel ajaloojärkudel ja erinevatel ühiskonnagruppidel erinevad. Klassiühiskonnas näeme vastuolusid erinevate klasside eesmärkide vahel, isiksuse ja ühiskonna huvide vahel, vastuolusid seatud eesmärkide ja tegude tagajärgede vahel jne.

Oma töös «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» rõhutas Engels mõtet, et loodus areneb teisiti kui ühiskond. Looduses avaldavad üksteisele mõju teadvusetud jõud, ühiskonnas aga — inimesed, kellel on teadvus, kes talitavad kaalutluste järgi või seavad endale eesmärke kire mõjul (vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 321—322).

Sotsialistlikus ühiskonnas need vastuolud üksikute inimeste eesmärkide ja kogu ühiskonna arenemise vahel järkjärgult kaovad. Indiviidide tegevuse, nende isiklikud soovid ja eesmärgid määrab suures osas kommunistliku ühiskonna ehitamise ühine eesmärk. Soovitame lektorii selle küsimusega üksikasjalikumalt tutvuda õpikus «Marksistlik-leninlik filosoofia» (lk. 186—187).

Üheks loengu keskseks küsimuseks on põhjuse ja tagajärje kategooria vastastikuse seose ja vastuolulise ühtsuse küsimus.

Põhjuse ja tagajärje vastastikune toime avaldub eeskätt selles, et tagajärg ei ole oma põhjuse suhtes ükskõikne, vaid mõjutab teda omamoodi. Niisugust tagajärje mõju põhjusele võib tähele panna looduses ja inimühiskonnas. Näiteks elusorganismide ilmumisel (tagajärg anorgaanilise looduse suhtes) hakkas nende mõjul muutuma ka keskkond, milles nad elavad. Elusorganismid eksisteerivad ja saavad eksisteerida üksnes vastastikuses toimes neid ümbritseva keskkonnaga, ainevahetuse alusel. Selle vastastikuse toime protsessis neelab enamik taimi süsinikku ja eritab hapnikku. Hapniku eritamine muudab juba mingil määral atmosfääri, puhastab seda kahjulikest aineist. Seal, kus on taimkate — metsad ja põllud — on õhk puhas. Elusorganismide mõjul muutub ka pinnase koostis.

Tagajärje tagasimõju põhjusele võib näha ka ühiskondlikes nähtustes. Koos uut tüüpi majanduslike suhete kehtestamisega (põhjus) muutub ka ühiskondlike ideede, vaadete, asutuste iseloom, sisu (tagajärg). Olles tekkinud, mõjutavad need vaated ja asutused omakorda aktiivselt

majanduslikke suhteid. Nad aitavad kaasa nende kindlustamisele või purustamisele. Näiteks proletaarne sotsialistlik ideoloogia, mis tekib kapitalistliku ühiskonna tingimustes, aitab kaasa töölisklassi ühtekoondamisele, tema revolutsioonilise teadlikkuse kasvule ja valmistab seega ette vanade ühiskondlike suhete asendamist uutega sotsialistliku revolutsiooni kaudu.

Põhjuse ja tagajärje vastastikune toime avaldub ka selles, et nad otsekui vahetavad kohad: põhjus muutub tagajärjeks ja tagajärg põhjuseks. Selle tõestamiseks võib propagandist tuua näiteid ühiskondlikust elust. Näiteks klasside tekkimine oli tootmisvahendite eraomanduse tekkimise tagajärg. Klasside olemasolu aga sai klassivõitluse põhjuseks. Järelikult esinevad klassid kui ajaloo arenemise produkt ühes suhtes tagajärjena, teises aga põhjusena. Ühiskonna arenemises tingib põhjus tagajärje ja see tagajärg saab omakorda põhjuseks uuele tagajärjele jne.

Lõpuks peab propagandist rääkima põhjuse ja tagajärje kategooria tähtsusest tunnetusprotsessis. Iga teaduslik teooria, sõltumata sellest, mida ta uurib, eeldab tingimata uuritava nähtuse põhjuste väljaselgitamist. Kui teooria sellest küsimusest mööda läheb, ei saa ta olla teaduslik. Miks on põhjuse väljaselgitamine nii tähtis? Sellepärast, et antud nähtuse tekkimise põhjuste teadmine aitab seda nähtust ennustada ning võimaldab paljudel juhtudel ka ühe või teise protsessi käiku aktiivselt mõjutada.

Tunnetamises läheme me tagajärjelt põhjusele, lihtsatelt ja mitteolulistelt seostelt sügavamatele ja olulisematele. Sellepärast on dialektika kategooriad tunnetuse lülid, astmed.

Põhjuse ja tagajärje kategooria on tähtis ka inimeste praktilises tegevuses. Teadmata näiteks haigestumise põhjust on võimatu selle vastu edukalt võidelda. Et vabaneda mitmesugustest ebasoovitavatest, negatiivsetest ühiskonna elu nähtustest, on vaja põhjalikult ja igakülgselt uurida nende tekkimise põhjusi. Selle küsimuse kohta võib propagandist leida materjali V. Afanasjevi raamatust «Algteadmisi filosoofiast» ja A. Šeptulini õpikust «Dialektiline materialism («Võššaja Škola», 1965).

## 3. Olemus ja nähtumus

Siin on propagandistil otstarbekas koondada tähelepanu kahele põhiküsimusele: 1) olemuse ja nähtumuse vahekord objektiivses maailmas ja 2) nende osa tunnetusprotsessis.

Olemus on eseme seesmine, suhteliselt püsiv külg; nähtumus aga tema väline, muutlikum ja liikuvam külg. Samal ajal kui seesmine külg (olemus) on meie pilgu, vaatluse eest varjatud, on väline külg (nähtumus) tajule, meeleorganitele kättesaadav.

Olemus on tihedalt seotud nähtumusega. See seos seisab eeskätt selles, et olemus avaldub üksnes nähtumustes. Looduses on näiteks tohutu hulk taimi, mis erinevad oma väliste tunnuste poolest. Nende olemus on aga üks — nad kõik teostavad ainevahetust ümbritseva keskkonnaga: pinnasega juuresüsteemi kaudu ja atmosfääriga fotosünteesi teel:

Loengus tuleb alla kriipsutada, et olemus ja nähtumus vahetult ühte ei lange. Kuigi nähtumuse kaudu tuleb ilmsiks olemus, ei avane see täielikult. Kui nähtumus ja olemus ühte langeksid, võiks piirduda esemete väliskülje tajumisega ja langeks ära vajadus teaduse järele. Kõneldes olemuse ja nähtumuse vastastikusest seosest, kirjutas K. Marx: «... Igasugune teadus oleks ju üleliigne kui asjade avaldumise vorm ja nende olemus vahetult ühte langeksid.» (K. Marx, Kapital, III kd., lk. 784.) Nähtumused on rikkamad kui nende olemus, sest nad on mitmekesisemad ja mitmekülgsemad, hõlmavad eseme kõiki külgi, samal ajal kui olemus väljendab vaid kõige tähtsamat, püsivat, paratamatut temas. Ent olemus on nähtumusest rikkam selles mõttes, et ainult olemus võimaldab avastada asja tõelise loomuse, jättes kõrvale kõik, mis on juhuslik, teisejärguline, ebaoluline.

Propagandistil on tähtis rõhutada olemuse primaarsust, selle otsustavat osa nähtumuse suhtes. Kui rikkad nähtumused ka oleksid, moodustab olemus asja seesmise aluse, ja seepärast tuleb iga uue objekti uurimisel püüda avastada tema olemust. Siis on võimalik mõista objekti kohta ja tähtsust teiste objektide ja protsesside seas, olgu kõne all loodus või ühiskond.

Olemuse ja nähtumuse kategooria etendavad tähtsat osa tunnetusprotsessis. Seepärast tuleb loengus pea-

tähelepanu pöörata nende kategooriate gnoseoloogilisele (tunnetusteoreetilisele) aspektile.

Tunnetustegevuse kõige lihtsamaks liigiks on eseme väliste külgede tajumine meeleorganite abil. Selle tunnetusvormi kaudu tutvubki inimene nähtumustega, tungimata nende olemusse. Aistingute, tajude, kujutluste abil saab inimene esialgsed andmed välismaailma kohta, milleta kõrgemad tunnetustegevuse vormid on võimatud. Järelikult, tunnetuse süvenemine meeleliselt tajumiselt üldistustele, teooriatele, seadustele saab kulgeda üksnes nähtumuste tundmiselt olemuse avastamisele.

Kuidas siis tunnetatakse eseme olemust?

Selle tunnetamise vahendiks on abstraktne mõtlemine, mis toimub mõistete vormis. Üksnes abstraktne mõtlemine võimaldab abstraheeruda kõigest juhuslikust, välisest esemes ja temas esile tõsta seaduspärase, püsiva, korduva, s. o. tema olemuse. Kuulajaile tuleb öelda, et mõtlemise probleemidega tutvuvad nad üksikasjalikult, õppides teemat «Kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma».

Majanduselu nähtuste olemuse avastamise suurepäraseid näiteid võime leida Marxi «Kapitalist». Kauba loomust uurides leiab Marx kõigepealt selle aluse, tänu millele täiesti erinevaid esemeid üksteise vastu vahetatakse. See alus seisab selles, et igas kaubas on kehastatud inimtöö kui niisugune, abstraktne töö. Marx kirjutab: «Rätsepatöö ja kangrutöö, kuigi nad on kvalitatiivselt erinevad tootliku tegevuse liigid, on mõlemad inimese aju, lihaste, närvide, käte jne. tootlik kulutus, ja selles mõttes on nad mõlemad inimtöö.»[2]

Kauba tootmiseks kulutatud abstraktne töö moodustabki tema olemuse. Siin tuleb rõhutada, et seda olemust ei saa avastada tavalise, meelelise tajumisega, sest abstraktset tööd kui niisugust ei eksisteeri, ta avaldub vaid mitmesugustes konkreetsetes tööliikides. Ent tunnetus ei peatu olemuse avastamisel. Ta läheb edasi, esimest järku olemuselt sügavama olemuse juurde, sealt veelgi sügavama olemuse juurde jne. Marx ei piirdunud kauba olemuse avastamisega, vaid läks kaugemale: uuris väärtuse vorme, raha olemust, lihtsa kaubatootmise kapitalistlikuks tootmiseks ning raha kapitaliks muutumise protsessi, kapitalistliku tootmise seadusi, selle seesmisi vastuolusid, mis põhjusta-

[2] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 46.

vad paratamatult vajaduse asendada kapitalistlikud ühiskondlikud suhted sotsialistlikega.

Edasi on lektoril otstarbekas kritiseerida olemuse metafüüsilist lahutamist nähtumusest, mis on iseloomulik idealistlikule filosoofiale ja agnostitsismile. Olemuse nähtumusest lahutamise katset kritiseeritakse teravalt V. I. Lenini raamatus «Materialism ja empiriokritiitsism». Öeldes, et nähtumuse ja olemuse vahel ei saa olla ületamatut piiri, Lenin kirjutab: «Vahe on lihtsalt selle vahel, mis on tunnetatud, ja selle vahel, mis veel ei ole tunnetatud, aga filosoofilised väljamõeldised erilistest piiridest nii ühe kui teise vahel, sellest, et... tohib ja tuleb mingi filosoofilise vaheseinaga eralduda ühes või teises osas veel mitte tunnetatud, aga väljaspool meid eksisteeriva maailma küsimusest... — see kõik on tühi loba, ... veiderdus, väljamõeldis.» (Teosed, 14. kd., lk. 87—88.)

Agnostitsismi lükkab praktiliselt ümber teaduse tormiline areng, tema saavutuste edukas kasutamine. Näiteks aatomisiseste protsesside avastamine, aatomi lõhestamine ja edasised avastused selles valdkonnas, samuti kosmose uurimises tõestavad, et teadus tungib ikka sügavamale asjade olemusse ja seab need teadmised inimkonna teenistusse.

Nähtumuse ja olemuse kategooria etendavad teaduslikus tunnetuses määratu suurt osa. Igasugune uurimine algab nähtumustega tutvumisest ja läheb, nagu ülalpool oli juba öeldud, olemuse tunnetamise poole. Kuna aga nähtumustes peegelduvad mingisugused olemuse küljed, ei tohi nende uurimist, kirjeldamist, süstematiseerimist alahinnata. Kui aga piirduda ainult sellega, võib langeda teise äärmusse — pealiskaudsusesse, faktoloogiasse, lamedasse empirismi. Selle kohta näide teaduse ajaloost. XVII—XVIII sajandi keemikud olid arvamisel, et kõik põlevad ained sisaldavad teatavat ainet, mis neist põlemisel eraldub (flogistoni). Metallid näiteks kaotavad vastavalt sellele teooriale põlemisel flogistoni. Seejuures tekkivaid oksiide pidasid keemikud lihtkehadeks, metalle aga liitkehadeks. Seega pidasid nad oksiidide tekkimist metalli lagunemiseks. Tegelikult aga ei leia selles protsessis aset mitte metalli lagunemine, vaid, vastupidi, tema ühinemine hapnikuga. Selles on antud protsessi olemus, mis on lihtsa vaatluse eest varjatud. Nähtumuse puhtvälist külge (põlemist, aine kaalu näilist vähenemist) peeti tema olemuseks.

Säärane ekslik seisukoht püsis seni, kuni A. Lavoisier õigesti seletas põlemist kui aine sünteesi hapnikuga.

Dialektiline materialism peab ebaõigeks nähtumuse eraldamist olemusest, emma-kumma külje ignoreerimist teaduslikus uurimistöös. Nende kategooriate abil tungime üha sügavamale looduse saladustesse ja loome tervikliku pildi maailmast kui keerulisest ühtsest tervikust.

## 4. Sisu ja vorm

Ka sisu ja vormi kategooria käsitlemist tuleb alustada nende definitsioonist. Sisu on kõigi antud eset moodustavate elementide ja protsesside kogum. Vorm aga on sisu eksisteerimise viis, organisatsioon, struktuur. Kuulajaid tuleb hoiatada sisu ja vormi väära, lihtsustatud käsituse eest, et nad ei kujutaks ette, nagu oleks vorm esemes midagi välist, sisu aga seesmist. Vorm peegeldab nii eseme või nähtuse välist kui ka seesmist struktuuri. Sisu aga hõlmab mitte ainult eseme koostisosade kogumit, vaid ka tema liikumist, arenemist.

Tehakse vahet seesmise ja välise vormi vahel. Propagandist võib seda erinevust näidata näidetega kunstivallast.

Kunsti sisuks on objektiivne tegelikkus, mis on kehastatud kunstilises kujus. Kunsti vormiks aga on teatud kindel sisu organisatsioon, kunstilisi kujusid loovate väljendusvahendite ja -võtete süsteem. Igal kunstiliigil on omad erilised sisu väljendamise vormid. Kirjanduses — kompositsioon, stiil, keel, rütm (luules); maalikunstis, skulptuuris ja graafikas — joon, värv, valgus-vari, kompositsioon; muusikas — meloodia, harmoonia, rütm.

Milline on sisu ja vormi vastastikune seos kunstis, näiteks maalikunstis? Kujude ja esemete asetus pildil, selle koloriit (s. o. värvilahendus), üldine kompositsioon — see kõik kokku moodustab maali seesmise vormi. Ilma selle vormita lakkaks pilt olemast pilt, kunstnik ei saaks väljendada oma ideed. Järelikult on seesmine vorm väga tihedalt seotud sisuga, moodustab sellega orgaanilise terviku.

Ent pildil on ka puht väline vorm. See on suurus, materjal, millele pilt on maalitud (lõuend või paber), pildiraami suurus ja iseloom, kunstniku poolt kasutatud vär-

vide kvaliteet jne. See väline vorm avaldab muidugi mingil määral mõju pilti vaatleva isiku nägemistajule. See ei ole aga *orgaaniliselt* seotud pildi sisuga, on selle suhtes ükskõikne, ja sisu omakorda on enam-vähem ükskõikne teose välise vormi suhtes. Pilt säilitab näiteks oma ideelis-kujundliku sisu, ükskõik, kas ta on tehtud õlivärvidega või on reproduktsioon. Välist vormi võib muuta, seesmine vorm aga ei luba niisugust omavoli, sest seoses sellega muutuks sisu. Seepärast, kõneldes vormi ja sisu dialektilisest vastastikusest toimest, nende lahutamatusest, tuleb silmas pidada seesmist vormi.

Sisu ja vormi *dialektiline vastastikune* toime on nende kategooriate tundmaõppimisel kõige tähtsam küsimus. See dialektika avaldub selles, et nad ei saa teineteiseta eksisteerida. Kui on olemas sisu, on tal tingimata ka oma vorm. Ja vastupidi, igale vormile vastab konkreetne sisu. Vormi ja sisu ühtsust rõhutades kirjutas Engels: «Kogu orgaaniline loodus tõestab lakkamatult vormi ja sisu identsust või lahutamatust. Morfoloogilised ja füsioloogilised nähtused, vorm ja funktsioon tingivad teineteist vastastikku.»[3]

Vormi ja sisu dialektiline vastastikune seos avaldub nende vastastikuses teineteiseks üleminekus. See, mis ühtedes tingimustes on sisu, võib teistes tingimustes saada vormiks. Näiteks püramiid, trapets, kera ja koonus kujutavad endast objektiivse maailma esemete teatud vormi. Need vormid ise aga muutuvad geomeetria uurimisobjektiks, selle sisuks.

Lektoril tuleb eraldi peatuda sisu määraval osal vormi suhtes. Muutused esemetes algavad sisu muutustest. Kui seoses keskkonna muutumisega taimede organismi satub uus aine, muutub vahetuse iseloom, ta omandab ühed funktsioonid ja kaotab teised. Niisugune sisu muutus avaldub ka vormis, s. o. muutuvad üksikud organid. Austraalias on näiteks puu, mis vormilt meenutab pudelit. Vihma ajal kogub tüve laienenud osa palju vett ja puu kasutab seda kuival aastaajal. Nagu näeme, on puu omamoodi kohanenud perioodiliste põudadega. Puu vormi muutumine toimus muidugi järk-järgult loomuliku valiku käigus.

Teine näide. Antiikajal, oma sünni perioodil, ei olnud

[3] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 235.

filosoofia teistest teadustest eraldunud, vaid liitus kõigi tolleaegsete teadmistega. Vastavalt niisugusele sisule kirjutati filosoofilisi teoseid algul sageli muinaseepost ja mütoloogiat jäljendades. Ent aja jooksul, kui filosoofia teistest teadustest eraldus ja hakkas tegelema oma probleemidega, muutus järk-järgult ka filosoofiliste teoste vorm: nad omandasid ikka rohkem rangelt teaduslike traktaatide iseloomu.

Samuti on tähtis kuulajaile õppekirjandust kasutades selgitada *vormi suhtelise iseseisvuse* küsimust.

Teine oluline moment, millele on tarvis kuulajate tähelepanu juhtida, on vormi ja sisu *vastuolu*. Lektori ülesandeks on seda vastuolu selgitada. See esineb eeskätt siis, kui uus sisu ei mahu vanasse vormi ja viimane hakkab sisu arenemist takistama. Nõnda oli näiteks klassitsismist pärineva draamateoste kolme ühtsuse (aja, koha ja tegevuse ühtsuse) nõudega, mis hakkas aja jooksul realistliku dramaturgia arenemist pidurdama.

Aga kuidas vorm ka sisust maha ei jääks, peab ta varem või hiljem jõudma sisuga vastavusse. Uus sisu lammutab ja heidab kõrvale vana vormi ning loob uue. Vormi ja sisu võitluses kuulub peamine, otsustav osa sisule. Lenin iseloomustas seda vormi ja sisu dialektikat järgmiselt: «Sisu võitlus vormiga ja vastupidi. Vormi kõrvaldamine, sisu ümberkujundamine.»[4]

Tuleb alla kriipsutada, et sisu ja vormi vastuoludel on seaduspärane iseloom. Nad peegeldavad ühtse arenemisprotsessi erinevaid astmeid, momente. See arenemine seisab kord ühe, kord teise vastuolu pidevas tekkimises ja lahendamises. Sisu ja vormi vastuolude ületamise viisid, vormi uuele sisule kohandamise kestus võivad olla erinevad. Need sõltuvad uuritava objekti iseloomust ja iseärasustest. Soovitame selle kohta üksikasjalikumalt lugeda A. Šeptulini õpikust «Dialektiline materialism» (lk. 163—166).

Lõpuks tuleb kuulajaile selgitada, et nagu vorm ei saa eksisteerida ilma sisuta, nii ei saa ka sisu ilma vormita eksisteerida. Katsed vormi sisust lahutada ja talle täiesti iseseisvat osa omistada viivad *formalismi*. Siin avaneb propagandistile võimalus illustreerida seda ulatuslikult näidetega kunsti valdkonnast, näidata formalismi negatiivset mõju kunstiloomingule.

[4] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 211.

## 5. Üksik ja üldine

Nagu kõik teised kategooriad, nii on ka üksiku ja üldise kategooria tegelikkuse objektiivsete seoste ja suhete peegeldus.

Üksik on konkreetne ese, nähtus, sündmus või fakt. Üldine on see, mis on omane paljudele üksikutele esemetele, tervele nähtuste klassile. Üksiku kategooria alla langevad näiteks «see tuba», «see laud», «1812. aasta sõda» jne., üldise kategooriaks nende suhtes aga on «tuba», «laud», «sõda» jne.

Kuulajad võivad kergesti aru saada, et üksik ei eksisteeri omaette, teistest nähtustest ja esemetest isoleeritult, ta on nendega seotud ühiste tunnustega ja on sellepärast üldise avaldus. Seda seisukohta võib illustreerida järgmise näitega: «Roos on taim.» «Roos» on üksik, konkreetne ese. «Taim» on üldine mõiste. Antud aias kasvaval roosil on omad erilised, kordumatud omadused. Samal ajal aga on tal jooni, mis on sellele taimeliigile, roosidele, üldse ühised. Järelikult on roos nii üksik, konkreetne kui ka üldine.

Otsekui vaheastmeks üksiku ja üldise vahel on eriline. Eriline on see, mis on ühtede objektiivse maailma esemete suhtes üldine ja teiste esemete suhtes üksik. «Lill «roos» on taim.» Nende mõistete vahekord on järgmine: «roos» on üksik, «lill» on eriline, «taim» on üldine. Mõiste «lill» on «roosi» suhtes üldine ja «taime» suhtes üksik.

Öeldust järeldub, et üldise, erilise ja üksiku erinevus on suhteline. Ainult sel juhul, kui me käsitleme mõistet tema seostes teistega, võib kindlaks määrata, kas ta on eriline, üksik või üldine. Iga ese kujutab endast üksiku, erilise ja üldise ühtsust, seejuures dialektilist ühtsust.

Selle seisukoha selgitamisele tuleb pöörata erilist tähelepanu. Kui vaatleme meid ümbritsevaid esemeid, näib esimesel pilgul, nagu eksisteeriks igaüks neist teistest isoleeritult, kujutaks endast midagi iseseisvat. Näiteks selles aias kasvaval roosil on omad erilised tunnused ja omadused, mis on ainult temale omased: kindla pikkusega vars, erilise suurusega õielehed, spetsiifiline valge ja roosa värvi vahekord, kindel vanus jne. See tekitab illusiooni, et ta on kordumatu. Ent see on ainult esimene mulje. Piisab, kui võrrelda seda roosi teiste samas aias kasvavatega, ja me leiame nende vahel sarnasust: neil kõigil on ühesugune

õielehtede ja varre ehitus, nad on kõik kasvanud seemnest, teevad kasvu- ja arenemisprotsessis läbi ühesugused etapid.

Järelikult näeme me esiteks antud roosi sarnasust teiste roosidega ja teiseks ühist taimedega üldse (rohuga, põõsastega, puuga jne.). Need mitmekesised lõputud seosed on omased ka teistele üksikutele asjadele. Seega on üksik erilise ja üldisega seotud. Seda dialektilist vastastikust seost märkis ära V. I. Lenin: «Alustada tuleb kõige lihtsamast, tavalisemast, massilisemast... **ükskõik millisest** *lausest:* puu lehed on rohelised; Ivan on inimene; Muri on koer jne. Juba siin... on *dialektika*: **üksik on** *üldine.*»[5]

Üksiku ja üldise dialektiline vastastikune seos avaldub selles, et iga konkreetne, üksik on üldise külg, moment, avaldus.

Tähtsal kohal loengus peab olema üksiku ja üldise kategooria kui tunnetuse astmete küsimus. Uurimine algab tavaliselt mingi üksiku nähtuse uurimisest. Tutvunud selle omadustega, hakkab teadlane seda võrdlema teiste nähtustega, leides nendes ühise. Niisuguses uurimises kasutatakse laialt võrdlusi, mis võimaldavad hiljem üldistusi teha, analoogiat tõmmata. Formuleeritakse üldisi mõisteid, mis ühendavad paljusid esemeid mingisuguste ühesuguste omaduste järgi.

Näiteks märkasid inimesed juba kaugel vanal ajal, et tuli kiirgab soojust, ja sidusid seda nähtust üksnes põlemisprotsessiga. Hiljem näitas praktika, et soojust võivad kiirata ka soojendatud kehad. Seejärel, teaduslike teadmiste arenedes, võttis see seisukoht veelgi üldisema iseloomu: tõestati, et iga keha kiirgab teatud hulga soojust. Seega tehti kindlaks kehade üldine omadus — nende võime kiirata soojust. Tunnetusprotsess kulgeb sel juhul üksikult üldisele, vähem üldiselt rohkem üldisele.

Aga see on ainult tunnetusprotsessi üks külg.

Tema teiseks küljeks on liikumine üldiselt üksikule, mis võimaldab tungida objekti konkreetsesse, seesmisse loomusesse, tema olemusse. Üldise mõiste tekkimine ei tähenda iseenesest veel olemuse täielikku ilmsikstulekut. Ta fikseerib vaid kõigi antud klassi esemete ühise, korduva omaduse. See ei ole aga küllaldane.

---

[5] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 355.

Keemilisi elemente kõrvutades, võrreldes leidis näiteks D. Mendelejev neis ühise omaduse — aatommassi, ja paigutas kõik elemendid nende aatommassi suuruse järjekorras. Seejärel, sellest ühisest omadusest lähtudes tegi Mendelejev kindlaks keemiliste elementide kõigi teiste omaduste sõltumise sellest. Kui ta tegi kindlaks elementide omaduste sõltumise nende aatommassist, kulges uurimisprotsess üldiselt üksikule, s. o. iga elemendi konkreetsele loomusele. Just üldise teadmine sai üksiku tundmaõppimise võtmeks. Seoses sellega kirjutas Lenin: *«Üldise* tähendus on vastuoluline: ta on elutu, ta pole puhas, pole täielik... kuid ta ainult ongi *aste konkreetse* tunnetamise poole.»[6]

Nüüd võib lektor teha kokkuvõtte. Tunnetus kulgeb üksikult üldisele, vähem üldiselt rohkem üldisele ja üleüldisele. Sellel astmel formuleeritakse üldised mõisted. Järgmisel astmel aga kasutatakse seda üldist konkreetse uurimiseks, mis võimaldab tungida nähtuste sisemusse ja avastada nende konkreetse loomuse. Seega, «üldiste mõistete, seaduste etc. *lõputu* summa annab *konkreetse* tema sisurikkuses»[7].

Järelikult tuleb teaduslikus tunnetuses arvestada nii üksikut, spetsiifilist kui ka üldist. Nende momentide hulgast ühe momendi igasugune ühekülgne liialdamine viib teoorias ja praktikas ekslikele järeldustele. Üksikasjalikumalt selle kohta ja ka üksiku ja üldise kategooria osatähtsuse kohta tunnetuses üldse võib lugeda A. Šeptulini õpikust «Dialektiline materialism» (lk. 138—147).

Loenguks teeb propagandist lühikese kokkuvõtte, tutvustab kuulajaid küsimustega, mis tulevad arutusele vestluses, ja soovitab neile vajalikku kirjandust.

## Vestlus

Vestluses soovitame analüüsida kaht kategooriate paari, mida loengus ei ole valgustatud: paratamatust ja juhuslikkust ning võimalikkust ja tegelikkust.

Sissejuhatavas sõnavõtus meenutab propagandist üsna

---

[6] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 271.
[7] Sealsamas.

lühidalt teema põhiseisukohti, mis võimaldab vestlusest osavõtjail läbivõetut meelde tuletada ja seda uue materjaliga siduda. Pärast seda võib alustada nimetatud kategooriate arutamist.

## 1. Paratamatus ja juhuslikkus

Kõigepealt tuleb kuulajaile esitada küsimus: «Mis on juhuslikkus ja paratamatus?» Nende sõnavõtud näitavad, kui õigesti ja selgesti on nad soovitatud kirjanduse omandanud. Eriti tähtis on, et nad mõistaksid, et paratamatuse ja juhuslikkuse kategoorial on niisamuti nagu kõigil teistelgi kategooriatel objektiivne sisu.

Dialektiline materialism mõistab paratamatuse all seda, mis on esemete ja nähtuste seesmise loomusega seotud, mis nende olemusest paratamatult tuleneb ja mille põhjus on neis endis. Paratamatus on see, mis peab kindlasti aset leidma või on juba aset leidnud. Juhuslikkus aga on see, mis ei sõltu seesmistest, olulistest põhjustest, vaid välistest asjaoludest, mis ei tulene antud nähtuse olemusest. Sellepärast võib ta aset leida, aga võib ka mitte aset leida. Paratamatus määrab peasuuna antud objekti arenemises, juhuslikkus aga väljendab kõrvalekaldumisi sellest suunast.

Selles küsimuses sõnavõtjat võib paluda tuua paratamatuse ja juhuslikkuse kohta mingi näite. Kui kuulajal on niisuguse näite valikuga raskusi, tuleb teda aidata, kasutades soovitatud kirjandust.

Paratamatuse ja juhuslikkuse objektiivsest iseloomust saavad kuulajad tavaliselt üsna hõlpsasti aru, sellepärast on otstarbekas koondada põhitähelepanu nende kategooriate vastastikusele seosele kui keerulisemale küsimusele. Selle arutamist on kõige parem alustada mingist huvitavast küsimusest, näiteks: «Kes võiks öelda, mis suhtes oli J. Gagarini lend kosmosesse paratamatu nähtus ja mis suhtes juhuslik?» Niisugune küsimuse asetus köidab otsekohe kuulajate tähelepanu ja annab nende mõtetele õige suuna. On tarvis saavutada, et nad seoksid selle lennu paratamatust kogu meie teaduse, tehnika, tootlike jõudude arenemise käiguga, sotsialistliku ühiskonnakorra iseloomuga.

Paratamatus ja juhuslikkus eksisteerivad üheaegselt sel-

les mõttes, et iga tegelikkuse nähtuse kohta võib öelda, et see on nii paratamatu kui ka juhuslik, s. o. tema loomuse teeb keeruliseks rida juhuslikkusi, mis ei tulene selle nähtuse olemusest, vaid teisejärgulistest ehk välistest põhjustest. Orjandusliku riigi tekkimine on paratamatult seotud eraomanduse ja klasside ilmumisega. Juhuslik on aga see vorm, milles see riik eksisteeris: vabariik (Vana-Kreekas) või despootlik monarhia (näiteks Vana-Egiptuses).

Kuulajad peavad mõistma, et üksnes igakülgselt arvesse võttes uuritava nähtuse seoseid teiste nähtustega, samuti ümbritseva keskkonnaga on võimalik kindlaks määrata, mis on temas paratamatu ja mis juhuslik. Juhuslikkus on paratamatuse avaldumise vorm ja täiendus, paratamatus aga rajab endale tee juhuslikkuste massi kaudu. Paratamatus ei esine kunagi puhtal kujul. Ta väljendab vaid *üldist tendentsi,* arengusuunda, mis võtab iga kord selle suuna suhtes juhusliku vormi. Juhuslikkus täiendab paratamatust, toob temasse midagi uut, mitmekesistab tema avaldumist. Mõelgu kuulajad Engelsi järgmise mõtteavalduse üle: «... Juhuslikkus on ainult üheks pooluseks vastastikuses seoses, mille teist poolust nimetatakse paratamatuseks. Looduses, kus samuti näib valitsevat juhuslikkus, oleme ammugi igal üksikul alal kindlaks teinud sisemise paratamatuse ja seaduspärasuse, mis selles juhuslikkuses end maksma paneb.» (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 265.)

Peale selle avaldub paratamatuse ja juhuslikkuse kategooria vastastikune seos nende teineteiseks üleminekus. Kuidas näiteks saab juhuslikkus muutuda paratamatuseks? Esitanud selle küsimuse, võib propagandist seda algul ise illustreerida, seejärel aga paluda kuulajaid tuua analoogilisi näiteid. Võib näiteks näidata, et elusorganismid omandavad ümbritseva keskkonna mõjul uusi omadusi, mis kuhjudes viivad järk-järgult olulistele muutustele pärilikkuses. Nii võib maismaaloom endale madalas vees, seejärel aga jõgedest ja järvedest toitu hankides muutuda veeloomaks ja elada avameres (tingimusel, et see esialgu juhuslik nähtus kordub põlvest põlve, miljonite aastate jooksul). Sellest kirjutas omal ajal Darwin. Ka ühiskonna elus võib märgata niisugust muutumist. Näiteks maapõuevarade avastamisel mingi-

suguses paikkonnas võib olla juhuslik iseloom. Selle alusel aga areneb siin paratamatult vastav tööstusharu. Järelikult muutub juhuslikkus neil juhtudel paratamatuseks. Pärast seda võivad kuulajad ka ise taolisi näiteid tuua.

Tähtis on saavutada, et kuulajad mõistaksid, et paratamatuse ja juhuslikkuse vastastikuse seose küsimuse lahendas esmakordselt teaduslikult marksistlik-leninlik filosoofia. Kas sellest järeldub, et marksismieelsed filosoofid ei näinud nähtustes juhuslikke ja paratamatuid seoseid? Ei, ei järeldu. Et looduses ja ühiskonnas esineb nii juhuslikke kui ka paratamatuid suhteid, seda mõistsid filosoofid ka enne Marxi, kuid nad ei suutnud õigesti seletada juhuslikkuse ja paratamatuse suhet, vastandasid neid teineteisele. Ühed filosoofid tunnistasid *ainult* paratamatust, teised — *ainult* juhuslikkust. Vestluses tuleb käsitleda nende väärade vaadete olemust. Siin on propagandisti käsutuses juba talle tuntud kirjandus.

Õppusel tuleb taotleda, et kuulajaile saaks selgeks kõigi paratamatust juhuslikkusest lahutavate teooriate põhiline metodoloogiline viga. See seisab selles, et ignoreeritakse reaalset dialektilist vastastikust seost, mistõttu nähtus esineb ühes suhtes paratamatusena ja teises suhtes juhuslikkusena.

Pärast seda võib kuulajatele esitada järgmise küsimuse: «Kuidas on paratamatuse kategooria seotud teiste, neile juba tuntud kategooriatega?»

Tavaliselt tabavad kuulajad üsna hõlpsasti paratamatuse ja põhjuslikkuse seose, mis avaldub selles, et teatud põhjuse olemas olles saabub paratamatult ka tagajärg. Võib paluda üht vestlusest osavõtjat esineda sellel teemal pikema sõnavõtuga, milles rõhutada põhjus- ja tagajärjesuhete paratamatut iseloomu ka ühiskondlikes nähtustes.

Raskem on mõista paratamatuse ja juhuslikkuse seost materialistliku dialektika teiste kategooriatega, näiteks olemuse ja nähtumusega, vormi ja sisuga, üksiku ja üldisega. Vestluses on otstarbekas piirduda selle vaatlemisega, kuidas käsitletav kategooria on seotud olemuse ja nähtumuse kategooriaga. Nähtuste paratamatu seos on nende seaduspärane seos, igasugune seadus aga väljendab objekti olemust. Ent tuleb alla kriipsutada, et olemus ja paratamatus ei ole identsed. Erinevalt esimesest seletab

viimane mingit protsessi või kvaliteeti tema antud tingimustes ilmnemise seisukohalt; olemus aga hõlmab seda nähtuse seesmist loomust, mis määrab kõik tema küljed ja omadused.

Lõpuks peab vestluse tähtsaks osaks kujunema paratamatuse ja juhuslikkuse kategooria osatähtsus tunnetusprotsessis. Teatavasti on teaduse ülesandeks uurida reaalse tegelikkuse paratamatuid seaduspäraseid seoseid, et saaks võimalikuks tegelikkuse teadlik mõjutamine. Raskus aga siin just selles seisabki, et paratamatus ei avaldu puhtal kujul, et olulised, paratamatud (ehk seaduspärased) seosed avalduvad juhuslikena. Võib näiteks näida, et ajaloos juhivad kõike silmapaistvad isiksused, kelle soovidest, meeleoludest ja iseloomujoontest sõltuvad paljud ühiskonnaelu sündmused. Tegelikult aga on nende juhuslike tunnuste (soovid, iseloomujooned jne.) taga paratamatud seosed, ajaloo seaduspärasused, mis lõppkokkuvõttes määravadki ühe või teise ajaloolise isiksuse tegevuse suuna. Teaduse ülesanne selles seisabki, et seda ajaloolist paratamatust ja seaduspärasust avastada.

Järelikult ei saa teadus piirduda juhuslike nähtuste uurimisega. Oleks hea, kui propagandist soovitaks kuulajail juba varem läbi lugeda ja süveneda Engelsi huvitavasse mõttesse (vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 163—164). Selle mõtte tuum seisab selles, et igasugune uurimus, mis haarab kinni juhuslikust ja hakkab seda pedantselt analüüsima, ei jõua oluliste, paratamatute seoste tunnetamises põrmugi edasi. Selleks tuleb lähtuda neist objekti omadustest või külgedest, milles tema tõeline loomus kõige täielikumalt peegeldub.

Kuulajad võivad mitmesugustest teaduse valdkondadest tuua näiteid, mis annavad tunnistust sellest, kuidas juhuslike nähtuste tagant tuleb ilmsiks objektiivne paratamatus, seaduspärasus. Propagandistil tuleb vaid nende mõttekäiku suunata, meenutada näiteks Darwini avastust. Vestluse elavamaks muutmiseks võib küsida, kuidas nad saavad aru teesist «Teadus on juhuslikkuste vaenlane». Vastused näitavad esiteks, kuidas kuulajad on teema omandanud, ja teiseks, kas nad oskavad iseseisvalt konkreetseid fakte ja teaduse andmeid filosoofiliselt lahti mõtestada.

Ent paratamatuse avastamine reaalse maailma konkreetsetes valdkondades on vaid üks tunnetuse, teaduse

ülesandeid. Teiseks ülesandeks on seletada, mispärast antud paratamatus avaldub just n e n d e, a g a m i t t e t e i s t e juhuslikkuste kaudu, kuidas ja millega need või teised juhuslikkused paratamatust täiendavad. Seda mõtet peab propagandist põhjendama ja illustreerima.

Tähtis on märkida, et tunnetusprotsess võib kulgeda mitte ainult juhuslikkuselt paratamatusele, vaid ka paratamatuselt juhuslikkusele. Näiteks marksistlik-leninlik ühiskonna arenemise teooria õpetab, et kapitalistliku ühiskonna asemele tuleb sotsialism. Aga kuidas nimelt see üleminek erinevates maades toimub, see sõltub paljudest spetsiifilistest teguritest, milles avaldub arenemise üldine tendents. Sotsialismile ülemineku protsessile avaldavad teatud mõju riigi majanduse arenemise tase, klasside vastastikused suhted, rahvuslikud iseärasused, naabermaade mõju ja palju muud. Sellepärast tuleb niisuguste juhuslike (üldtendentsi suhtes) spetsiifiliste iseärasuste uurimisele pöörata erilist tähelepanu ja võidelda dogmaatiliste, abstraktsete ettekujutustega sotsialistlikust revolutsioonist «üldse».

## 2. Võimalikkus ja tegelikkus

Nende kategooriate analüüsimist tuleb nagu ikka alustada nende definitsioonist. Kuulajad võivad selle kerge vaevaga omandada soovitatud kirjandusest. V õ i m a l i k k u s on see, mis veel ei eksisteeri, kuid võib tekkida antud nähtuse arenemise objektiivse tendentsi mõjul. T e g e l i k k u s aga on realiseerunud võimalikkus, see, mis on eelneva arenemise tulemusena tekkinud.

Võimalikkuse ja tegelikkuse kategooria peegeldavad väga tähtsaid arenemisprotsessi külgi, mis on seotud uue tekkimisega. Enne tegelikkuses nähtavale tulekut eksisteerib see uus vana rüpes võimalikkusena. Arenemisprotsess ongi võimalikkuse muutumine tegelikkuseks. See muutumine aga toimub vaid teatud kindlates tingimustes; iga võimalikkus ei muutu ilmtingimata tegelikkuseks.

Tegelikkuseks muutumise tõenäosuse seisukohalt on a b s t r a k t s e i d (ehk formaalseid) ja r e a a l s e i d võimalikkusi. Propagandist selgitab, et abstraktne võimalikkus on niisugune, mis põhimõtteliselt on olemas, kuid mida ei saa antud konkreetsetes tingimustes realiseerida.

Abstraktne võimalikkus võib tingimuste muutudes muutuda reaalseks võimalikkuseks ja seejärel tegelikkuseks.[1]

Reaalne võimalikkus aga erineb abstraktsest võimalikkusest sellega, et arenemise käik ise on teda ette valmistanud ja ta võib antud tingimustes täielikult tegelikkuseks muutuda. Võib kuulajaid paluda tuua näiteid abstraktse ja reaalse võimalikkuse kohta. Sellest pole midagi, kui mõned nende näited ei ole päriselt õnnestunud. Propagandist võib sõnavõtjaid parandada, Peaasi, et vestlus ärataks osavõtjais huvi iseseisva mõtlemise ja järelduste tegemise vastu.

Otse vastandlik võimalikkusele on võimatuse mõiste. Võimatuseks filosoofilises mõttes nimetatakse seda, mis on vastuolus looduse ja ühiskonna arenemise seadustega, objektiivsete tendentsidega. Võimatu on minevikku tagasi tuua, sundida aega tagurpidi voolama. Esimene oleks vastuolus gravitatsiooniseadusega, teine aga — aja pöördumatuse seadusega, millele vastavalt aeg kulgeb ainult ühes suunas. On võimatu, et kapitalistlik riik kaitseks ühtviisi nii kapitalistide kui ka töörahva õigusi, sest see on vastuolus kapitalistliku riigi tekkimise ja arenemise objektiivse loogikaga, tema sotsiaalse olemusega.

Vestluse järgmiseks küsimuseks on võimalikkuse ja tegelikkuse vastastikune vahekord, nende teineteiseks muutumine. See muutumine leiab ühtviisi aset nii looduses kui ka ühiskonnas. Looduses toimub see enamasti inimesest sõltumatult, stiihiliselt. Aga ka siin on muutumine võimatu ilma teatud kindlate tingimuste olemasoluta. Näiteks odraterast võib ilmuda võrse ja see taimeks areneda ainult teatud niiskuse, valguse ja temperatuuri olemasolul.

Teisiti on lood ühiskonnas. Siin võib võimalikkus muutuda tegelikkuseks vaid inimeste tegevuse kaudu, mis toimub teatud kindlates sotsiaalsetes tingimustes. Selle näiteks võib tuua revolutsioonid. Nende objektiivsed põhjused, nende võimalikkus kujuneb inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. Ent selle võimalikkuse muudab tegelikkuseks

[1] Mõnikord võib tähele panna vastupidist protsessi: reaalne võimalikkus muutub abstraktseks võimalikkuseks. See juhtub siis, kui üks või mitu tingimust, mis teevad võimalikkuse reaalseks, mingisugusel põhjusel kaovad. Propagandist võib selle küsimuse iseseisvalt läbi mõelda ja seda olemasolevat kirjandust kasutades näidete toomisega selgitada.

üksnes klasside aktiivne, organiseeritud tegevus parteide juhtimisel. Seoses sellega võib paluda kuulajaid analüüsida 1905. ja 1917. aasta Vene revolutsiooni kogemusi, kuna see materjal on neile NSV Liidu ajaloo kursusest teada.

Vestlusest osavõtjad peavad oma sõnavõttudes alla kriipsutama, et võimalikkuse tegelikkuseks muutumise protsess on vastuoluline. Seda tuleb siduda vastandite ühtsuse ja võitluse seadusega. Iga protsess on mitmesuguste, sealhulgas ka vastandlike võimalikkuste, arenemistendentside ühtsus. Näiteks lihtne odratera sisaldab endas erinevaid võimalikkusi. Teda võidakse kasutada õlle valmistamiseks ja odratera kui niisugune lakkab olemast, aga ta võib ka areneda, kasvada, kui ta maha külvata kasvamiseks soodsates tingimustes. Mitmesugused, aga vahel ka vastandlikud võimalikkused peituvad igas loodusnähtuses.

Missugused neist võimalikkustest realiseeruvad, see sõltub antud objekti suhtes seesmiste ja väliste tegurite toimest. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus ilmneb ka mitmesuguste võimalikkuste, objekti arenemistendentside võitluses.

Ühiskonna elus esinevad vastandlikud võimalikkused uue ja vana, progressiivse ja reaktsioonilise, oma aja äraelanud ja sündiva vahelise vastuoluna. Missugune neist võimalikkustest võidab — selle küsimuse otsustamine sõltub subjektiivse teguri toimest, klasside, sotsiaalsete gruppide, parteide aktiivsusest. Järelikult on ühiskonna elus suur tähtsus inimeste teadlikul, sihikindlal tegevusel. Selles küsimuses astub marksism resoluutselt välja mitmesuguste töölisliikumise stiihilisuse ja «isevoolu» teooriate vastu, rõhutades ühiskonna arenemise seaduste tundmisele tugineva töölisklassi organiseerituse, aktiivsuse määratu suurt osa.

Subjektiivse teguri osa võimalikkuste realiseerimises kasvab eriti sotsialismi tingimustes, kui partei ja riigi kogu tegevus tugineb teadusele. Sel perioodil tuleb õigeaegselt tabada uusi progressiivseid tendentse ühiskonna elus ja luua kõik tingimused nende täiuslikuks avaldumiseks. Meie rahvamajanduse arendamise viie aasta plaan, mis võeti vastu NLKP XXIII kongressil, on koostatud sellise arvestusega, et ära kasutada kõik sotsialistliku korra võimalused tootlike jõudude alal, tehnikas ja tea-

duses. Ent üksnes meil olemasolevate võimaluste teadlikust väljaselgitamisest ei piisa. Viie aasta plaani täitmiseks, s. o. nende võimaluste tegelikkuseks muutmiseks on vaja kogu rahva pingelist tööd, ühiskonna elu majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise sfääri teaduslikult põhjendatud organisatsiooni. Sõnavõtjad võivad konkreetselt näidata, milles seisavad uute võimaluste realiseerimise tingimused nende ettevõtte, asutuse või kolhoosi tegevuses.

Õppuse lõpus tuleb arutada võimalikkuse ja tegelikkuse kategooria osatähtsust *tunnetuses.* Osaliselt on sellest kõneldud juba ülalpool. Siin tuleb lisada, et nende kategooriate õige käsitus aitab paljastada mitmesuguseid ebateaduslikke, idealistlikke ja reformistlikke teooriaid — fatalistlikke vaateid, töölisliikumise «isevoolu» ja stiihilisuse teooriat, samuti subjektivismi ja voluntarismi, seda, et püütakse ignoreerida arenemise objektiivset loogikat. Üldse on vaid range teaduslikkuse alusel võimalik õigesti, kainelt arvestada abstraktseid ja reaalseid võimalikkusi, tingimusi nende tegelikkuseks muutumiseks. Niisugusele järeldusele tuleb kuulajad viia. Marksistlik dialektika just aitabki loodus- ja ühiskonnateadustel õigesti avada ja hinnata arengutendentse mitmesugustes tegelikkuse valdkondades. Vestluse lõpus annab propagandist hinnangu sõnavõttudele, näitab nende head küljed ja puudused ning teeb lühidalt järeldused.

# KUIDAS INIMENE TUNNETAB ÜMBRITSEVAT MAAILMA

See teema tutvustab kuulajaid marksistlik-leninliku tunnetusteooria (gnoseoloogia) põhiseisukohtadega. Ta süvendab ja konkretiseerib materjali, mis on osaliselt esitatud juba teemades «Mateeria ja teadvus» ning «Materialistliku dialektika kategooriad».

Tunnetusteooriat õppides puutuvad kuulajad kõige lähemalt kokku filosoofia metodoloogilise tähtsusega konkreetsete teaduste arenemises, saavad ettekujutuse tõe tunnetamise teedest, mitmesugustest tunnetamise vahenditest ja võtetest, teadmiste tõesuse kontrollimise meetoditest. Need küsimused nõuavad propagandistilt mitte ainult filosoofia head tundmist, vaid ka mingisuguse loodus- või ühiskonnateaduse haru tundmist. Võib kindlalt öelda, et ei ole ühtki teadust, mis poleks tundnud vajadust teadlikult kasutada filosoofiat kui teadusliku uurimistöö metodoloogiat. Dialektilis-materialistlik tunnetusteooria on võimas tööriist ka praktilises tegevuses. Kõigest sellest on tingitud õpitava teema tähtsus.

## Loengu ettevalmistamine

Võib soovitada järgmist loengu plaani:

1. Materialismi ja idealismi vastandlikkus tunnetusteoorias. Marksismieelse materialismi tunnetusteooria piiratus.
2. Praktiline tegevus kui tunnetuse alus ja eesmärk.
3. Meeleline ja ratsionaalne tunnetuses.
4. Marksistlik õpetus tõest ja praktikast kui tõe kriteeriumist.

## 1. Materialismi ja idealismi vastandlikkus tunnetusteoorias. Marksismieelse materialismi tunnetusteooria piiratus

Juba teemas «Mateeria ja teadvus» said kuulajad üldise ettekujutuse teadvusest, selle eeldustest looduses ja arenemistingimustest ühiskonnas. Käesolevas teemas antakse tunnetuse konkreetne iseloomustus, selgitatakse välja tunnetuse arenemise alus, käsitletakse tunnetuse astmeid ja vorme, loogilisi seaduspärasusi jne.

Loengut alustades võib propagandist meenutada filosoofia põhiküsimuse olemust ja kaht külge. Filosoofia põhiküsimuse teise külje lahendus ongi sisuliselt vastus küsimusele, kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma.

Väga tähtis on näidata materialistliku tunnetusteooria erinevust idealismist. Peamiseks toeks selles küsimuses on V. I. Lenini raamat «Materialism ja empiriokrititsism» («Sissejuhatuse asemel» ja 1. ptk.), kus on antud ühe subjektiivse idealismi suuna — mahhismi teaduslik kriitika. Mahhismi tunnetusteooria kriitika põhiprintsiipidel on võitluses kaasaegse idealismi vastu oluline tähtsus.

Idealistliku tunnetusteooria ebateaduslikkuse määravad tema lähteprintsiibid, ümbritseva maailma objektiivse reaalsuse eitamine. Ei saa rääkida tegelikkuse tunnetamisest, kui ei tunnistata tema objektiivset eksisteerimist. Tunnetus muutub niisugusel juhul ühtede ideede uurimiseks teiste abil, mingisuguse absoluutse vaimu enesetunnetuseks jne.

Idealismiga on tihedalt seotud *agnostitsism,* mis maailma tunnetatavust otseselt eitab. Näiteks inglise agnostik D. Hume ütles, et inimesele on vahetult antud tajud ja ta ei saa väljuda nende piiridest, sellepärast ei saa ka mitte midagi öelda neid tajusid tekitava põhjuse kohta. Teine silmapaistev agnostik I. Kant oli arvamisel, et väljaspool inimest eksisteerib objektiivselt loodus, mis inimese meeleorganeile toimet avaldades tekitab temas aistingud. Ent inimene ei suuda tegelikkust tunnetada ei meeleliste kujutluste ega mõistete abil. Kanti järgi on ese tunnetamatu «asi iseeneses». Kuulajaile tuleb selgitada, et hoolimata D. Hume'i ja I. Kanti seisukohtade teatud erinevusest on põhiline — agnostitsism ja subjektiivne idealism — neil ühine.

Siin agnostikute teooriate kriitikal üksikasjalikumalt

peatumata tuleb alla kriipsutada, et marksism eitab agnostitsismi, mis sisuliselt avab tee religioonile. Samuti võib märkida, et kõige otsustavamalt lükkab agnostitsismi ümber inimeste praktiline tegevus.

Teema käesolevas osas on tähtis kritiseerida marksismieelse materialismi piiratust tunnetusprotsessi käsituses. Marksismieelne materialism oli metafüüsiline. See määras juba ette ära ka marksismieelse materialismi tunnetusteooria antidialektilise iseloomu.

Marksistlik teooria käsitleb tunnetust keerulise dialektilise protsessina. Meelelise ja ratsionaalse teadmise, praktika ja teooria, absoluutse ja suhtelise tõe jne. vahekord on vastuoluline ja muutlik. Juhime propagandisti tähelepanu vajadusele selgitada tunnetuse dialektilist iseloomu kõigi küsimuste käsitlemisel.

Samuti tuleb kuulajaile selgitada, et dialektika ei ole lihtsalt paljude tunnetusteoreetiliste probleemide lahendamise metodoloogiline printsiip, vaid ta on ise tunnetusõpetus. Objektiivse maailma ja tunnetuse seaduste ühtsus on selle aluseks, et dialektika, mis uurib neid kahte seaduste rida, on nii õpetus objektiivsest tegelikkusest kui ka tunnetusteooria. Need kaks külge on ühte liitunud ja pole õige neid teineteisest lahutada.

Marksismieelse materialismi piiratus seisis põhiliselt praktika osatähtsuse mittemõistmises. Dialektiline materialism sai sellest vana materialismi puudusest üle, näitas inimtunnetuse praktilist tingitust, tõi praktika gnoseoloogiasse. Seega tekkis võimalus tunnetustegevuse aktiivset osa avastada, tema seaduspärasusi seletada, meie teadmiste tõesuse kriteeriumi kindlaks määrata. Tunnetuses praktikale kuuluva osatähtsuse iseloomustamine on üheks loengu tähtsamaks ülesandeks. Algul tuleb käsitleda praktika kui tunnetuse aluse ja eesmärgi osatähtsust. Hiljem, kui tuleb jutt tõest, on otstarbekas praktika iseloomustamise juurde uuesti tagasi tulla.

## 2. Praktiline tegevus kui tunnetuse alus ja eesmärk

Loengu selles osas tuleb kõigepealt välja selgitada see sisu, mille dialektiline materialism praktika mõistesse paneb. Soovitame propagandistil uurida V. I. Lenini raamatu «Materialism ja empiriokrititsism» II ptk. § 6,

samuti K. Marxi 1. ja 2. teesi Feuerbachi kohta. Samuti on kasulik kasutada V. Afanasjevi raamatut «Algteadmisi filosoofiast».

Mis on praktika? Marksism mõistab praktika all inimeste materiaalse tegevuse mitmekesiseid vorme (eluhüvede — toiduainete ja rõivaste tootmist, elamuehitust jne., klassivõitlust, revolutsioone, eksperimenti jne.), mille käigus tegelikkuse esemeid ja nähtusi muudetakse. Praktikaprotsessis muutub ka inimene ise, omandab uusi kogemusi, teadmisi asjade kohta. Tunnetus on aga vaimne tegevus, mis, olles küll seotud praktikaga, viimasest siiski erineb. Sellele erinevusele tuleb juhtida kuulajate tähelepanu, sest esineb juhtumeid, kus praktika samastatakse tegevusega üldse, mistõttu sisuliselt kaob materiaalse ja vaimse tegevuse erinevus.

Praktika kui tunnetuse aluse osatähtsust võib näidata rea teaduse arengust võetud näidetega. Näiteks astronoomia tekkimise tingisid meresõidu vajadused, füüsika tekkimise — tehnika täiustamise ülesanded. Isegi niisugune näiliselt abstraktne teadus nagu matemaatika tekib ja areneb lõppkokkuvõttes seoses praktiliste vajadustega. Kõik öeldu käib ka ühiskonnateaduste kohta. Proletariaadi klassivõitlus tingis marksismi teooria tekkimise. Praktika otsustavat osa tunnetuse arenemises näitavate näidete arvu võib veelgi suurendada, kuid asi ei seisa nende hulgas. Propagandisti peaeesmärgiks on kuulajaile selgeks teha mõte, et enne maailma tunnetamist mõjutab inimene teda sihikindlalt.

Maailma saab ümber kujundada üksnes objektiivsetele seadustele tuginedes, sellepärast on vaja neid seadusi tunnetada. Pärast selle seisukoha esitamist saab kuulajaile arusaadavaks vanade materialistide vaadete piiratus. Inimene ei tunneta maailma mitte üksnes sellepärast, et nähtused ja asjad tema meeleorganeile toimet avaldavad, vaid eeskätt sellepärast, et ta ise looduse arengu protsessi aktiivselt vahele segab. Sellest võib teha järelduse: et teada, kuidas inimene ümbritsevat maailma tunnetab, on vaja mõista, kuidas ta seda maailma muudab.

### 3. Meeleline ja ratsionaalne tunnetuses

See osa näib meile olevat loengus kõige ulatuslikum. Materjali selleks võib propagandist leida õpiku «Marksistlik-leninlik filosoofia» VIII peatükist. Samuti soovitame läbi lugeda E. Judini artikli «Teadusliku tunnetuse astmed ja vormid» («Polititšeskoje Samoobrazovanije», 1966, nr. 1) ja A. Spirkini artikli «Mõtte loomusest» («Polititšeskoje Samoobrazovanije», 1964, nr. 5).

Loengu selles osas tuleb kõigepealt selgitada meelelise ja ratsionaalse tunnetuse tähtsust. Alustada tuleb sellest, et antud küsimuses on filosoofide hulgas olnud erinevaid arvamusi. Mõned filosoofid — nende hulgas oli nii materialiste (F. Bacon, J. Locke) kui ka idealiste (G. Berkeley) — väitsid, et otsustav osa tunnetuses kuulub meelelisele kogemusele. Nad ei eitanud mõtlemise kasulikkust, kuid ütlesid, et mõistus ei anna tunnetuses mitte midagi uut. Neid filosoofe nimetatakse empiirikuteks, kuna nad liialdasid empiirilise, meelelise kogemuse osa tunnetuses. Teised filosoofid, vastupidi, olid arvamisel, et tunnetuse aluseks ei ole mitte meeleline kogemus, vaid loogiline mõtlemine, mõistus. Neid nimetatakse ratsionalistideks. Ka ratsionalistide hulgas oli nii materialiste kui ka idealiste. Esimeste hulka kuulus näiteks B. Spinoza, teiste hulka G. Leibniz.

Kellel oli selles vaidluses õigus: empiirikutel või ratsionalistidel? Kuulajaile tuleb selgitada, et nii ühed kui teised eksisid. Tõsi küll, esimesel pilgul võib näida, et ratsionalistid on tõele lähemal. Seisab ju tunnetus seaduspärasuste peegeldamises, see aga on ilma mõtlemiseta võimatu. Ei tohi aga unustada, et inimese mõtted kujunevad meelelise kogemuse alusel. See on õige isegi siis, kui jutt on selliste nähtuste tunnetamisest, mis ei ole meeleorganite abil tajutavad (aatomid, elementaarosakesed jne.).

Niisiis, meeleline ja ratsionaalne on tegelikkuse peegeldamise vormid.

Pärast ülalöeldut võib propagandist hakata meelelist ja ratsionaalset konkreetselt iseloomustama. Materjali käsitlemise käigus on tähtis näidata mitte lihtsalt nende seost, vaid vastastikust teineteisesse tungimist. Tuleb meeles pidada, et inimese meelelistel kujunditel on mõtestatud iseloom, nad on seotud loogilise mõtlemisega.

Meeleline tunnetus kujutab endast aistinguid, tajusid, kujutlusi. Aistingud on meelelised kujundid, mis peegeldavad esemete üksikuid omadusi (näiteks punane, hapu, soe jne). Tajud on esemete terviklikud meelelised kujundid. Asja terviklikkus on taju objektiivseks aluseks. Ent siin tuleb alla kriipsutada, et terviklikud kujundid tekivad inimesel praktilise tegevuse protsessis, mille käigus subjekt on vastastikuses toimes mitte ainult asjade üksikute omadustega, vaid esemetega tervikuna.

Nüüd pöörab propagandist peatähelepanu Lenini tuntud mõttele, et aistingud ja tajud on objektiivse maailma subjektiivsed kujundid. Sellel teesil on maailma tunnetatavuse põhjendamise seisukohalt määratu suur tähtsus. Kuidas tõestada, et meie aistingud ja tajud õigesti peegeldavad ümbritsevat maailma, on selle maailma kujundid? Tähtsat osa etendavad siin andmed, mis näitavad, et inimeste meeleorganid on kohandunud välismaailma reprodutseerimisele. Inimese meeleorganid on pikaajalise arengu resultaat. Nad on, nagu tähendas K. Marx, kogu maailma ajaloo produkt.

Propagandist võib rohket faktilist materjali kasutades näidata, et maailma peegeldamise adekvaatsus sõltub elutegevusest. Huvitavat materjali võib leida S. Vavilovi raamatust «Silm ja päike» (NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1956).

Praktilise tegevuse tähtsust rõhutades märgime, et selle protsessis saadakse üle meeleorganite suhtelisest piiratusest. Inimese tegevus kutsub esile nende tundlikkuse suurenemise nende omaduste suhtes, mis etendavad tähtsat osa. On teada rohkearvulised analüsaatorite tundlikkuse järsu suurenemise juhtumid tegevuse mõjul (näiteks muusikul muusikahelide suhtes, degustaatoril maitseliste omaduste suhtes jne.). Tähtsat osa etendavad tegelikkuse peegeldamise protsessis aparaadid. Nende abil tajub inimene nähtusi, mis on meeleorganeile vahetult kättesaamatud.

Meeleorganite funktsioneerimise käsitlemisel võib tähelepanu juhtida peaaju koore osatähtsusele adekvaatsete aistingute ja tajude kujunemises. Taju kujuneb peaaju koore teatud osades paiknevate analüsaatorite tsentraalsete osade tegevuse arvel. Inimese peaaju koor on organ, mis on spetsialiseerunud kõige keerulisemale tegevusele. Siin asuvad meeleorganite tsentraalsed osad. Just nende oma-

vahel seotud osade analüütiline ja sünteetiline tegevus võimaldab maailma õigesti tajuda. Seejuures tuleb arvesse võtta kõigi meeleorganite ühtsust maailma peegeldamises. Välisobjektide peegeldamise käigus, neist jäljendite võtmises etendavad suurt osa käe, silma ja teiste meeleorganite liigutusaktid.

Seoses käsitletava küsimusega tuleb peatuda sümbolite, hieroglüüfide teooria kriitikal. See teooria samastab tajud märkidega, mis sisuliselt tähendab, et eitatakse nende sarnasust välismaailma esemetega. Märkide kontseptsiooni kriitika leiab propagandist V. I. Lenini raamatust «Materialism ja empiriokritiitsism» (§ 6, IV ptk.).

Märkide kontseptsiooni põhjenduseks aistingute olemuse hinnangus sai omal ajal J. Mülleri meeleorganite «spetsiifilise energia» teooria. Vastavalt sellele teooriale ei peegelda meie aistingud mitte objektide väliseid omadusi, vaid meeleorganite närvienergia kvaliteeti. Tuleb öelda, et kaasaegne teadus lükkab selle teooria ümber. Kõrgema närvitalitluse füsioloogia näitas, et meeleorganid ei sisalda mingit erilist energiat, mis peegelduks aistinguis. Aistingud ja tajud on välismaailma asjade koopiad, kujundid.

Meelelise tunnetuse järgmiseks vormiks on k u j u t l u s. Tavaliselt mõeldakse selle all meelelist kujundit esemeist, mis antud momendil inimese meeleorganeile toimet ei avalda. Selles mõttes käsitletakse kujutlust mälu funktsioonina reprodutseerida varem tajutud esemeid. See on aga lihtsustatud käsitus ja loengus tuleb seda vältida. Kujutluses avalduvad inimese tegevuse iseloom, tema kogemused ja teadmised. Kujutluste iseärasus seisab selles, et need on kujundid, milles toimub elementaarne üldistus. Muidugi ei saa eitada üldistatuse algeid juba aistinguis ja tajudes. Näiteks õunu tajudes võib märgata nende teatud sarnasust kujus, värvis, maitses jne. Kuid tajus on üldjooned antud koos nende tunnustega, mille poolest üks objekt teisest erineb.

Kujutluses toimub teatud üldiste tunnuste liigitamine, mistõttu individuaalsed tunnused siin justkui jäetakse kujundist välja, välistatakse. Järelikult peegeldab kujutlus välismaailma sügavamalt kui taju. Hiljem kujunevad kujutluse alusel mõtted, mõisted.

Kujutluste iseloomulikuks jooneks on ka veel see, et

nad mitte üksnes ei eelne mõtlemisele, vaid on ka mõtlemise produkt. Seda inimkujutluste iseärasust, mis illustreerib kujukalt meelelise ja ratsionaalse vastastikust teineteisesse tungimist, ei tohi jätta tähele panemata. Mõnikord see unustatakse. Muidugi, kujutlus peab tuginema tajule, sest temas on fikseeritud tunnused, mida inimene nii või teisiti on tajunud. Näiteks tekkis inimese teadvuses planetaarne aatomimudel. Viimane on võimalik sellepärast, et selle tunnused on omased neile esemetele, millega inimene on oma praktikas kokku puutunud. Ent niisugune kujund ei ole lihtsalt mälu reprodutseeriva tegevuse produkt. Aatomi planetaarsed karakteristikad ei ole olnud taju objektiks. Niisugune kujund — mudel — luuakse teadmiste ja selle näitliku materjali abil, mida inimene saab universumit tajudes. Säärased kujundid etendavad kaasaja teaduses määratu suurt osa.

Kuulajail tekib sageli küsimusi, mis puudutavad mitteadekvaatsete tajude ja kujutluste seost välismaailmaga. Sageli seotakse tajude ja kujutluste adekvaatsuse eitamist nende subjektiivsusega, sellega, et tunnistatakse nende sõltuvust inimesest. Propagandist peab alla kriipsutama ja selgitama, et aistingute, tajude ja kujutluste subjektiivne iseloom ei eita, vaid, vastupidi, eeldab meie teadmiste vastavust tegelikkusele. Selle küsimuse arutamine võib kujuneda huvitavaks vestluseks. Loengus sellel üksikasjalikumalt peatumata võib propagandist teha ettepaneku arutada seda probleemi seminaril ning soovitada kuulajail mõelda järgmiste küsimuste üle: missugused on termini «subjektiivne» erinevad tähendused? Kas subjektiivset ja subjektivismi saab samastada? Materjali nendele küsimustele vastamiseks võib leida õpikust «Marksistlik-leninlik filosoofia» (VIII ptk.).

Pärast tunnetuse meelelise aluse iseloomustamist tuleb analüüsida m õ t l e m i s e olemust. Kui suurt osa meelelised kujundid ka ei etendaks, ei ole nad asjade olemuse tundmaõppimiseks siiski piisavad.

Siinkohal tuleb kindlasti juhtida tähelepanu meeleliselt ratsionaalsele ülemineku iseloomule. Sageli käsitletakse seda üleminekut hüppena «puhtal kujul» meeleliselt peegelduselt mõtlemisele. Niisugune ettekujutus on väär, sest inimesel ei ole puhtmeelelist tunnetust, see on vahendatud mõtlemisega. Inimmõtlemine teaduse valdkonnas, rääkimata juba tavalisest teadvusest, on omakorda alati seotud

näitlike kujunditega, mudelitega, mis aitavad seadusi avastada.

Mõtete objektiks on need suhted, mis ei ole meeleorganeile kättesaadavad ei otseselt ega aparaatide vahendusel. Mõtlemises toimub tegelikkuse peegeldamine abstraktsioonide ja loogilise järelduse kujul, mis on võimalik meelelise kogemuse baasil. Näitena võib jutustada vee molekulide liikumise avastamisest. Nägemata vedelikus ja gaasis vahetult molekule endid, avastab inimene siiski nende ümberasetumise. Järeldus selle kohta on võimalik vee pinnal veetolmukübemekeste vibreerimise fikseerimise alusel.

Mõtlemine, mille tähtsaimaks vormiks on mõiste, kannab erinevalt konkreetsest meelelisest teadmisest abstraktset iseloomu. Üldistamisprotsess toimub konkreetsete tunnuste kõrvalejätmise ning seesmiste suhete esiletoomise teel. Võtame näiteks mõiste «tootmine». Tootmisel on alati konkreetne iseloom — tootmine orjanduslikus ühiskonnas, feodaalne, kapitalistlik, sotsialistlik tootmine. Ei ole olemas tootmist üldse. Ja ometi me opereerime mõtlemises tootmise kui inimeste teatud, tööriistade abil sooritatava materiaalse tegevuse üldise mõistega. Antud juhul fikseerib see mõiste vaid midagi üldist, mis on omane inimeste tootmistegevuse kõikidele liikidele.

Üldmõisted ei ole lihtsalt asjade nimed, vaid objektiivses reaalsuses olemasoleva üldise peegeldus. Näiteks mateeria kategooria väljendab kõigile esemetele ja nähtustele omast üldist. Nad kõik eksisteerivad sõltumatult inimese teadvusest. Üldine on niisama objektiivne kui üksikki. Tunnetus ei seisa üksnes selles, et peegeldada üksikuid nähtusi, vaid ka selles, et selgitada üksikus üldisi, seesmisi tunnuseid.

Tuleb märkida, et mõistes jätab inimene kõrvale individuaalsed tunnused, see aga ei tähenda sugugi, et ta ei arvesta peegeldatava nähtuse iseärasusi. Esemete ja nähtuste olemuse tunnetamiseks on vaja üldise, erilise ja üksiku peegeldust.

Rööbiti mõistega on väga tähtsateks mõtlemise vormideks o t s u s t u s j a j ä r e l d u s. Otsustus kujutab endast lauset, milles esemete või nähtuste juures mingeid tunnuseid jaatatakse või eitatakse. «Roos on lill», «Kõik metallid on elektrijuhid», «Mateeria on objektiivne reaalsus, mis

eksisteerib sõltumatult inimese teadvusest» jne. — need kõik on otsustused.

Mõiste ja otsustus on lahutamatult seotud. Tunnetuses kasutatakse mõisteid otsustuste vahendusel. Otsustused omakorda koosnevad mõistetest. Otsustustele kuulub tunnetuse arenemises tähtis osa. Näiteks mateeria liikumise vormide vastastikuse seose mõiste arenes otsustuste kujunemise protsessis. Algul tegid inimesed tule hankimiseks teatud viisil tegutsemise põhjal oma teadvuses kindlaks hõõrumise ja soojuse seose. See seos väljenduski otsustuses: «Hõõrdumine võib muutuda soojuseks.» Hiljem fikseeriti, et mitte ainult hõõrdumine, vaid ka teised mehhaanilise vastastikuse toime liigid põhjustavad kehade soojenemist. Kujunes otsustus: «Mehhaaniline energia võib muutuda soojusenergiaks.» Ja lõpuks ilmnes, et vastastikune seos ei hõlma mitte üksnes mehhaanilist ja soojusenergiat, vaid kõiki mateeria liikumise vorme. See väljenduski otsustuses: «Liikumine ei kao, vaid muudab ainult vormi.»

Suur tähtsus on tunnetuses järeldusel. Järeldus võib olla induktiivne või deduktiivne. Induktiivne järeldus tekib, kui mõte liigub üksikult üldisele. Näiteks üksikute organismide eluprotsesse uurides jõudis teadus järk-järgult järeldusele, et elu on valkkehade eksisteerimise viis, mis seisneb ainevahetuses. See on näide induktsioonist. Omades üldist teesi selle kohta, et elu on valkkehade eksisteerimise viis, võib seda omakorda laiendada eluavalduste konkreetsetele vormidele ja niiviisi neid seletada. Niisugune järeldus üldiselt konkreetsele on deduktsioon.

Loengus on tähtis juhtida kuulajate tähelepanu induktsiooni ja deduktsiooni lahutamatule seosele. Teaduslik teooria rajatakse alati nii induktiivse kui ka deduktiivse järeldamisviisi kasutamise teel.

Ratsionaalse tunnetuse analüüs hõlmab paljusid teisi probleeme, mõningaid neist on otstarbekas loengus iseloomustada. Näiteks võib peatuda h ü p o t e e s i osal tunnetuses, tema vahekorral teooriaga. Materjali selle küsimuse kohta leiab propagandist igast filosoofia õpikust.

Tõsist tähelepanu väärib mõtlemisseaduste küsimus. Selle küsimuse arutamisel tuleb taotleda, et kuulajad mõistaksid: mõtlemisseadustest kinnipidamine tagab meie mõtete järjekindluse, arutluste loogilisuse ja seega ümbritseva maailma õige tunnetamise. Ei saa tunnistada

õigeks selle inimese arutlusi, kes ühe ja sellesama eseme kohta avaldab vasturääkivaid otsustusi. Hinnates näiteks inimese mingisugust teguviisi, võidakse öelda, et see inimene talitas kõlbeliselt ja ühtlasi käitus ta ebamoraalselt. Kui on jutt ühest ja sellestsamast inimesest, ühest ja sellestsamast teguviisist, siis ilmselt see teguviis on kas kõlbeline või kõlvatu. Öelda üheaegselt nii üht kui teist tähendab rikkuda nõndanimetatud vasturääkivuse seadust, üht mõtlemise põhiseadust. See seadus keelab vasturääkivad avaldused ühe ja sellesama eseme kohta ühel ja sellelsamal ajal. Kui ma aga väidan: «Mehhanitsism filosoofias on progressiivne nähtus» ja «Mehhanitsism filosoofias ei ole progressiivne nähtus», siis ei ole minu arutluses viga, kui esimesel juhul on jutt XVII—XVIII sajandi mehhanitsismist, teisel juhul aga kaasaegsest mehhanitsismist.

Ent propagandist ei tohi unustada, et vasturääkivuste keeld mõtlemises sugugi ei tähenda objektiivsete vastuolude eitamist. Vasturääkivust mõtetes, mis annab tunnistust mõtlemise järjekindlusetusest, ei tule segi ajada objektiivsete dialektiliste vastuoludega ja nende peegeldusega tunnetuses. Vasturääkivuse seadus ei luba meie mõtlemises niisuguseid vastuolusid, millele ei vasta objektiivsed vastuolud. Kui aga avaldatakse mõte objektiivsete vastuolude kohta, siis me ei tagane õigest ja loogilisest mõtlemisest.

Pärast mõtlemise seaduste küsimuse kokkuvõtlikku käsitlemist tuleb propagandistil rõhutada tunnetusseaduste teadliku valdamise vajaduse mõtet. Seni kui inimesel on tegemist harjunud asjadega, piisab talle tavalisest mõtlemisest, mis kujuneb tal tema elu protsessis. Ent teaduslikus tegevuses nõutakse uurijalt mõtlemisseaduste teadlikku kasutamist.

Tunnetusprotsessi iseloomustamisel on tähtis ka tutvustada kuulajaid k e e l e osatähtsusega tunnetuses. Seda küsimust puudutati teatud määral teemas «Mateeria ja teadvus». Siin käsitleb propagandist keele funktsioone konkreetsemalt. Esimene, mida tuleb alla kriipsutada, on mõtlemise ja keele lahutamatus. K. Marx märgib, et keel on teadvuse vahetu tegelikkus. Ka keelt ilma mõtlemiseta ei ole olemas. Heli või graafiline kujund on sõna siis, kui ta väljendab mingeid mõtteid.

V. I. Lenin ütles, et igasugune sõna (kõne) juba üldis-

tab. Kõne kui suhtlemisvahendi tähtsuse määrab see, et sõna on signaalide signaal. Kõik väliskeskkonna signaalid võib jagada esmasteks ja teisesteks. Esmasteks signaalideks on esemete konkreetsed omadused — kuju, värv, lõhn jne. Teisesed signaalid on signaalid, mis väljendavad terveid omaduste gruppe. Näiteks kui konkreetsed õunad on esmased signaalid, siis sõna «õun» ei hõlma enam üht, vaid kõiki õunu. Kuivõrd teisene signaal hõlmab suurt nähtuste gruppi, võimaldabki ta üldistuste tegemist.

Sõna on meelelise ja ratsionaalse teadmise ühtsuse tingimus, samuti esimeselt teisele ülemineku tingimus. Tajutavaid esemeid nimetades seome me seega meelelist kogemust loogilise teadmisega. Selle alusel on võimalik keeruline analüütiline ja sünteetiline töö ning uute teadmiste kujunemine.

Seoses tunnetuses keele osatähtsuse küsimuse käsitlemisega võib propagandistile, aga mõningatel juhtudel ka kuulajaile soovitada F. Mihhailovi raamatut «Inimese «mina» mõistatus», Tallinn 1967.

## 4. Marksistlik õpetus tõest ja praktikast kui tõe kriteeriumist

Loengu lõpus tuleb selgitada, mis on tõde. Tõe küsimuse käsitus sõltub otseselt sellest, kuidas üks või teine filosoof lahendab filosoofia põhiküsimuse.

Paljud idealistid (mahhistid kaasa arvatud) peavad tõeks seda, mida on üldiselt tunnustatud. Ent üldiselt tunnustatute hulka võivad sattuda ka väärad kujutlused. Näiteks religioossed õpetused ei ole vähem tunnustust leidnud kui mõned teaduslikud teooriad. Muidugi, teaduslikud teesid, isegi need, mis algul tagasi lükati, võidavad järk-järgult tunnustuse. Ent mitte ühtede või teiste teeside tunnustamine või eitamine ei määra iseenesest nende tõesust, vaid nende vastavus tegelikkusele.

Mahhistlikule tõesuse printsiibile on väga lähedane pragmatistlik tõesuse käsitlus: tõde on see, mis on inimesele kasulik. Muidugi, tõesed teadmised toovad kasu, niipea kui neid kasutada praktikas. Ent ekspluataatoreile võivad kasulikud olla ka väärõpetused ja -teooriad, mida kasutatakse töörahva petmiseks. Tänapäeva kodanlikus filosoofias on üsna levinud tõe käsitamine inimestevahe-

lise kokkuleppe tulemusena. Mõistagi, et sel juhul ei saa juttugi olla mingisugusest objektiivsest tõest.

Mis on *objektiivne tõde*? Objektiivne tõde on objektiivse tegelikkuse adekvaatne peegeldus inimese teadvuses, tema kujutlustes ja mõistetes. Seega lahendab materialism, erinevalt idealismist, tõesuse küsimuse, kindlaks määrates meie teadmiste vahekorra objektiivse tegelikkusega. Teisiti ei saagi olla, sest inimese teadvus, tema mõtlemine on maailma peegeldus. V. I. Lenin kirjutas, et objektiivne tõde on meie teadmiste niisugune sisu, mis ei sõltu inimesest ega inimkonnast. Tõe sisu määrab välismaailm. Kuid objektiivne tõde tekib tunnetusprotsessis, mille aluseks on praktiline tegevus. Selles mõttes ei saa kõnelda tõest kui millestki inimesest sõltumatust, väljaspool tema mõistust eksisteerivast. Pole raske märgata, et objektiivse tõe subjektist sõltumise niisugusel käsitusel ei ole midagi ühist tõe subjektivistliku tõlgendusega.

Tõe seos inimese tegevusega tähendab järelikult tõe aktiivsust. Seda seisukohta tuleb selgitada, et vältida ühelt poolt tõe lihtsustatud käsitamist objektiivse reaalsuse peegelpildina ja teiselt poolt rõhutada erinevust idealistlikust subjektivistlikust vaatest tõele.

Soovitame propagandistil tuua loengu käigus mitmeid objektiivse tõe näiteid teadusalaste teadmiste sfäärist. Näiteks kuulub objektiivsete tõdede hulka energia jäävuse ja muutumise seadus, organismide muutlikkuse ja pärilikkuse ühtsuse seadus jne. Objektiivseks tõeks on marksismi õpetus sotsiaalsest revolutsioonist, riigist jne.

Edasi eeldab tõe küsimus *absoluutse ja suhtelise tõe* vastastikuse vahekorra selgitamist. Erilist tähelepanu tuleb siin pöörata tõe dialektilisele iseloomule. Soovitame propagandistil tutvuda N. Nikolajevi artikliga «Tunnetusteooria peaprobleem» («Polititšeskoje Samoobrazovanije», 1965, nr. 11).

Nagu praktika näitab, lahutavad kuulajad sageli suhtelise ja absoluutse tõe objektiivsest tõest. Seepärast peab propagandist rõhutama, et absoluutne ja suhteline tõde kujutavad endast objektiivse tõe erinevaid momente. Seoses sellega on kasulik tähelepanelikult uurida F. Engelsi raamatu «Anti-Dühring» 1. osa IX peatükki ja V. I. Lenini raamatu «Materialism ja empiriokritiitsism» II peatüki 4., 5. ja 6. paragrahvi.

Objektiivse tõe saavutamine on teadusliku tunnetuse põhiülesanne. Objektiivset tõde aga ei omanda inimene ühekorraga kogu ulatuses, vaid järk-järgult. See on ka arusaadav: ümbritsev maailm on piiritu ja lõputu nii laiuti kui sügavuti. Inimkonna võimalused objektiivse maailma tunnetamiseks on igal arenguetapil piiratud. Sellest piiratusest saadakse üle ühiskonna arenedes.

Seisukoht, et inimkonna teadmised ei ole lõplikud, on võitluses dogmatismi vastu äärmiselt tähtis. Dogmaatikud väidavad, et teadus koosneb igavestest valmistõdedest. Tegelikult näitab kogu tunnetuse ajalugu, et inimene opereerib teadmistega, mida ei saa pidada igavesteks, lõplikeks. F. Engels ütleb, et igavesed tõed on, tõsi küll, olemas, kuid need on tavalised triviaalsed teesid, mis konstateerivad lihtsaid fakte. Teaduslik tunnetus ei saa piirduda sääraste tõdedega.

Loengus iseloomustab propagandist suhtelist ja absoluutset tõde lühidalt, üksikasjalikumalt aga võib neil küsimustel peatuda vestluse käigus.

Tõe suhtelisus tähendab, et objektiivne tõde ei peegelda tegelikkust täielikult. Näiteks meie teadmine aatomist, tema omadustest, kui sügav see ka ei oleks, on suhteline tõde, ta ei peegelda täielikult kõiki aatomi omadusi, mida tal on lõputu hulk. Teadus ise kinnitab, et meie teadmised aatomist on piiratud, kuna ta avastab järk-järgult uusi mikroosakesi, aatomi, elementaarosakeste uusi iseärasusi. Sageli peetakse tõe suhtelisuse põhjuseks seda, et ta peegeldab tegelikkust ligikaudu õigesti, sisaldab eksituste elemente. Muidugi, inimeste teadmised sisaldavad palju ebaõiget. Eksitus aga ei kuulu tõesse. Propagandistil tuleb juhtida tähelepanu sellele, et suhteline tõde on objektiivne tõde, sellepärast ei ole loogiline arvata temasse eksitust.

Objektiivne tõde ei ole aga mitte üksnes suhteline, vaid tal on ka absoluutne iseloom. Tõe absoluutne iseloom seisab selles, et meie teadmised peegeldavad ruumis ja ajas lõputut maailma. Hoolimata tunnetuse piiratusest on temas absoluutse moment.

Propagandist märgib, et tunnetuse dialektika seisab selles, et absoluutne ja suhteline on objektiivse tõe kaks momenti. Objektiivne tõde on suhteline, kuid ühtlasi sisaldab ta endas absoluutse tõe momenti. Propagandist peab loengul rõhutama seda absoluutse ja suhtelise vahekorra külge objektiivses tões.

V. I. Lenin kirjutas, et olla materialist tähendab tunnustada objektiivset tõde ja järelikult nii või teisiti tunnustada absoluutset tõde. Sageli ei suuda kuulajad aru saada, mispärast üksnes meie teadmiste suhtelisuse ehk relatiivsuse kinnitamine tähendab objektiivse tõe eitamist. Sellepärast tuleb sellel küsimusel õppekirjandust kasutades üksikasjalikumalt peatuda.

Tuleb märkida, et relativismi printsiibi absolutiseerimine on tihtilugu tingitud teadusalaste teadmiste progressist, sellest, et ühed teooriad kiiresti asenduvad teistega, mis on eriti iseloomulik tänapäevale. Siit on selge, et marksistlikul õpetusel absoluutse ja suhtelise tõe vahekorrast on tohutu metodoloogiline tähtsus.

Tähtsaks seisukohaks marksistlikus õpetuses tõest on tõe konkreetsuse tunnustamine. Tõe konkreetsus tähendab seda, et ta peegeldab esemeid ja nähtusi koha ja aja kindlates tingimustes. Näiteks väide: «Vihm on põllumajandusele kasulik» on õige, kui võtta arvesse konkreetseid tingimusi, aastaaegu. Vihm on tõepoolest kasulik pärast teravilja külvi, kuid ta on kahjulik viljakoristamise ajal. Sellepärast, kui me ei märgi tingimusi, mille kohta meie väide käib, siis võime teha vea.

Tuleb rõhutada, et tõe konkreetsuse printsiibil on filosoofias ja teistes teadustes suur tähtsus. Ka meie teadmised dialektika üldistest seadustest peavad olema konkreetsed. Sellepärast, kui jutt on näiteks vastandite ühtsuse ja võitluse seadusest, siis tuleb tingimata rõhutada selle seaduse avaldumise spetsiifilisust tegelikkuse erinevates valdkondades. Eriti tähtis on seda printsiipi silmas pidada näiteks sotsialismi vastuolude analüüsimisel, kuna neil on, erinevalt kapitalismist, mitteantagonistlik iseloom. Tõe konkreetsuse printsiip on tähtis ka kommunistlike parteide praktilises tegevuses strateegia ja taktika väljatöötamisel.

Loengu lõpus räägib propagandist praktika osatähtsusest tõe kriteeriumina. (Siin võib ta kasutada N. Nikolajevi varem mainitud artiklit.)

Praktika ei ole üksnes tunnetuse alus ja eesmärk, vaid ka tõe kriteerium. Tõe kriteeriumina võimaldab praktika eraldada tõest teadmist väärast. Seoses sellega juhime kuulajate tähelepanu K. Marxi mõtteavaldu-

sele: «Küsimus, kas inimese mõtlemine on esemeliselt tõene, pole üldse teooria küsimus, vaid *praktika* küsimus.»[1]

Praktika on tõesuse kriteerium niivõrd, kuivõrd inimesed tegutsevad vastavalt oma teadmistele. Tegevuse tulemus sõltub otseselt sellest, kas teadmised vastavad objektile, millele inimese tegevus on suunatud, või ei vasta. Juhul kui meie tegevus õigesti peegeldab tegelikkust, on tulemus positiivne. Ja vastupidi, väärad teadmised ei võimalda edu saavutada. Võtke näiteks marksistide ja narodnikute vaheline vaidlus Venemaal XIX sajandi lõpus. Marksistid olid arvamisel, et põhiliseks revolutsiooniliseks klassiks on proletariaat, kuna proletariaat ei ole omandit valdav klass, ta on seotud eesrindliku tootmisharuga jne. Narodnikud aga väitsid, et põhiliseks revolutsiooniliseks jõuks on Venemaal talurahvas. Ühiskonna arenemise praktika näitas, et otsustavaks jõuks Vene revolutsioonis oli just proletariaat. Seega leidsid marksistide vaated praktikas kinnitust, nende tõesus oli tõestatud. Praktika kui tõe kriteeriumi suhtelise ja absoluutse iseloomu ning teaduslike teeside tõesuse praktilise kontrollimise viiside küsimust on parem arutada vestlusel.

## Kuidas viia läbi vestlust

Vestlusel on soovitav üksikasjalikumalt käsitleda teema kõige raskemini mõistetavaid küsimusi.

Väga huvitav on arutada vestluses kuulajatega praktika osatähtsust tunnetusprotsessis. Kõigepealt tuleb käsitleda praktika mõistet. Siin tuleb silmas pidada, et kirjanduses esineb sageli selle mõiste mitmesuguseid definitsioone. Mõnikord mõeldakse praktika all tegevust üldse. Kui mõned kuulajad sääraseid vaateid jagavad, tuleb püüda organiseerida nende vaadete arutamist. Oletame, et püüti argumenteerida vaimse tegevuse arvamist praktika hulka. Sel juhul on tarvis saavutada, et kuulajad mõistaksid, et selle tagajärjeks on tegevuse materiaalse ja vaimse liigi segiajamine. Kui vaimne tegevus arvatakse praktilise tegevuse hulka, siis kaotab mõtte praktika ja tunnetuse vahekorra küsimus, sest vaimset tegevust mõistetakse sel juhul praktika liigina. Teiste sõnadega, kui tunnetust hakata käsitlema praktilise tege-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 332.

vuse elemendina, siis on võimatu mõista tema spetsiifikat, käsitada teda tegelikkuse ideaalse peegeldusena. Materiaalse ja vaimse tegevuse erinevus ei tähenda aga nende täielikku lahutamist. Teooria ja praktika tungivad vastastikku teineteisesse. Seda võib näidata kaasaegse teadusliku eksperimendi najal.

Praktika osatähtsust tunnetusprotsessis arutades on otstarbekas selgitada marksistliku tõlgenduse kvalitatiivset erinevust metafüüsilisest materialismist. Võib näiteks esitada küsimuse: kas tunnetusprotsessi olemuse mõistmiseks piisab selle tunnistamisest, et meie teadmised on üksnes tegelikkuse peegeldus? Propagandist näitab kuulajaile, kui piiratud on niisugune seisukoht, mis sisuliselt ignoreerib tunnetuse aktiivsust. Tõepoolest, mispärast inimesed näiteks ei tundnud paljude sajandite vältel energia jäävuse ja muutumise seadust, kuigi nad kasutasid seda praktilises tegevuses hõõrumise teel tule saamiseks? Kui niisugune küsimus esitada metafüüsilise materialismi esindajale, siis arutleks viimane ilmselt järgmiselt: inimene tunnetab ainult neid nähtusi, mis avaldavad toimet tema meeleorganeile. Ja kui inimestel ei ole mingisuguste nähtuste kohta teadmisi, siis on see nähtavasti seletatav sellega, et need ei ole nende taju sfääris. Taolised arutlused on üsnagi tüüpilised XVIII sajandi materialistidele.

Niisugune seisukoht ei saa meid rahuldada. See ei võta arvesse vajaduste osa ühtede või teiste nähtuste tunnetamises ja lõppkokkuvõttes inimeste tunnetuslikke vajadusi tingiva praktilise tegevuse osatähtsust.

Mitmeid huvitavaid küsimusi võib kuulajaile esitada praktika kui tõe kriteeriumi osa käsitlemisel. Kõigepealt tuleb analüüsida F. Engelsi tuntud teesi «Nii nende kui ka kõigi muude filosoofiliste veidruste kõige otsustavama ümberlükkamise annab praktika, nimelt eksperiment ja tööstus. Kui me suudame oma õiget arusaamist teatavast loodusnähtusest tõestada sel teel, et me seda loodusnähtust ise esile kutsume, et me tekitame ta tema tingimustest ja sunnime teda pealegi teenima meie eesmärke, siis on lõpp Kanti tabamatul «asjal iseeneses».»[2] Seda F. Engelsi mõtet kommenteerides tuleb rõhutada, et hoolimata idealismi ja agnostitsismi näilikust absurdsusest

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 305.

ei saa neid puhtteoreetiliselt ümber lükata. Meenutame tuntud prantsuse materialisti D. Diderot' sõnu idealismi kohta: «Ekstravagantne süsteem, mille minu arvates oleksid võinud luua ainult pimedad! Aga inimmõistuse ja filosoofia häbiks on seda süsteemi kõige raskem ümber lükata, kuigi ta on kõigist absurdsem.»[3]

Ümbritseva maailma objektiivne reaalsus, samuti meie teadmiste tõesus, nagu muide ka ekslikkus, tehakse kindlaks praktika abil. Seoses sellega kasutame F. Engelsi tuntud näidet alisariiniga, punavärviku värvainega (teosest «Ludwig Feuerbach...»). Võib tuua näiteid ka kaasaegsest teadusest. Aatomituuma lõhestamine ja aatomienergia kasutamine, inimese tungimine kosmosesse — see kõik on kaasaegse füüsika, matemaatika ja teiste teaduste õpetuse tõesuse veenvaks tõestuseks.

Siinkohal on soovitav analüüsida ka «asja iseeneses» kantiaanliku ja marksistliku käsituse vastandlikkust. Tuleb selgitada, et marksism tunnustab «asja iseeneses», mõistes selle all tunnetamatut tegelikkust. Ent erinevalt Kantist, kes arvab, et «asi iseeneses» on tunnetamatu, ei tõmba marksism ületamatut piiri tunnetatu — «asja meie jaoks» — ja antud etapil veel tunnetamatu — «asja iseeneses» — vahele.

Huvi võib äratada ka praktika kui tõe kriteeriumi suhtelise ja absoluutse iseloomu küsimuse arutamine.

Praktika ei kinnita alati täielikult ega lükka ümber üht või teist teooriat. Selles seisab praktika suhtelisus, millest saadakse üle praktika arenemise protsessis. Praktika kui tõe kriteeriumi suhtelist iseloomu võib näidata, märkides, et kaasaja teaduses on suur hulk hüpoteese, tõestamata seisukohti. Nendest paljude lõplik kontrollimine on tuleviku küsimus. Samal ajal on praktika absoluutne tõe kriteerium, kuivõrd üksnes praktika kinnitab või lükkab ümber mingite teeside tõesuse. Tõsi küll, teaduslike teeside kontrollimiseks pole alati tarvis pöörduda vahetult praktika poole. Kui teatud otsustus ei ole vastuolus teise teesiga, mida praktika on kinnitanud, siis võib see tees olla aluseks otsustuse tõesuse kindlaksmääramisel. Kontroll toimub sel juhul teoreetilisel ehk loogilisel teel. Aga ka siin on lõppkokkuvõttes aluseks praktiline tegevus:

[3] Tsiteeritud V. I. Lenini raamatu «Materialism ja empiriokrititsism» järgi (Teosed, 14. kd., lk. 23).

lähteseisukohad, mille poole me oma mõtteavalduste kontrollimiseks pöördume, on praktika juba kinnitanud. Selles avaldub selgesti praktika kui tõe kriteeriumi absoluutne iseloom.

Väga laialdasi arutlusvõimalusi annab küsimus, *kuidas tunnetusprotsess toimub*. Siin võib valida terve rea aspekte, millele tuleb tähelepanu juhtida isegi sel juhul, kui neist on loengus juba juttu olnud. Kogemused näitavad, et paljud küsimused on kuulajaile üsnagi raskesti arusaadavad, seepärast on kasulik nende juurde korduvalt tagasi pöörduda.

Võtke näiteks aistingute ja tajude kui objektiivse maailma subjektiivsete kujundite iseloomustus. Pange arutlusele küsimus, mis on kujund ning milles seisab tema sarnasus peegeldatava esemega ja milles seisab kujundi ideaalsus. Otseselt tähendab ideaalne, et eseme kujundid, näiteks laua, puu või maja taju, kuigi nad peegeldavad materiaalseid objekte, ei sisalda teragi nende objektide ainet, mitte ühtki füüsilist omadust. Oleks väär kujutleda kujundite tekkimist kui esemete loomist inimese peas, mis eviksid neidsamu omadusi kui peegeldatavad nähtused. Kui ma tajun puud, siis ei tähenda see, et samasugune väike puu eksisteeriks minu peas. Eseme taju on selle peegeldus, kujund, mitte aga ese ise. Kuivõrd kujundid on ideaalne peegeldus, ei saa neid näha või kuulda, kompida ega haista.

Tavaliselt on just seda teesi teadvuse ideaalsusest väga raske omandada, see tekitab kuulajais arusaamatust, kutsub esile küsimusi ja vastuväiteid. Nende olemus seisab järgmises. Teatavasti on maailm materiaalne, maailmas ei ole mitte midagi peale liikuva mateeria. Sellepärast, öeldakse, on absurdne mõelda, et eksisteerivad tajumatud nähtused, pealegi veel mittemateriaalsed. Ja säärased arutlused lõpevad sageli avaldusega, et vaimseid nähtusi tunnetada tähendab tegelikult oletada millegi müstilise, tunnetamatu olemasolu jne.

Tõepoolest, ütleb kuulaja, kas siis ei saa aparaatide abil, mida praegu võib-olla ei ole veel loodud, avastada vahetult mõtet ennast? Kas ei ole võimalik tabada mõtet, kui avada koljukaas ja kasutada registreerimiseks väga täpseid uurimismeetodeid? Sest kuipalju kordi inimkond ka ei ole kaotanud lootust mingisuguste nähtuste saladust avastada, kuid aja möödudes on teadus arenenud ja varem

inimmõistusele kättesaamatu on muutunud tema omandiks. Niisuguseid vastuväiteid kuulajate poolt tuleb ette näha.

Probleemi selgitades juhib propagandist kõigepealt tähelepanu sellele, et mõte avaldub nii inimese kõnes kui ka käitumises. Mõtte avaldumine ja mõte ise aga ei ole üks ja seesama. Inimese kõne, tema sõnad on materiaalsed protsessid õhu võnkumise, graafiliste kujundite näol. Mõte aga on objektide kujund.

Mõtlemist ei saa samastada ka meie peaajus toimuvate närviprotsessidega. Seda teesi soovitame propagandistil eriti rõhutada, pidades silmas seda, et on olemas tendents samastada mõtlemist just närvitalitlusega, mis sisuliselt viib vulgaarsesse materialismi. Siin on huvitav meenutada kuulajaile F. Engelsi kriitikat vulgaarsete materialistide aadressil. Idealismi vastu võideldes püüdsid vulgaarsed materialistid tõestada psüühiliste nähtuste materiaalsust. Nende seisukohalt eritab peaaju mõtteid, niisamuti nagu maks eritab sappi või kusepõis uriini. Mõtet tõlgendati sel juhul mateeria liigina. Näis, nagu õõnestaks niisugune mõtlemise käsitus idealismi positsioone. Aga nagu F. Engels näitab, valas just see materialismi äärmus, mis seisis mõtlemise samastamises materiaalsete protsessidega, vett idealistide veskile. Järeldus, et mõtlemisel on materiaalne loomus, sai aluseks spiritistlikele katsetele, mille käigus püüti sidet luua surnud inimeste hingedega. Psüühika materiaalsuse tunnustamisest ei olnud palju maad hinge surematuse väitmiseni.

Teadvuse spetsiifika seisab selles, et ta on välismaailma ideaalne peegeldus. Sellepärast ei seisa teadvuse funktsioneerimine mitte närviprotsesside vastastikuses toimes, vaid see on opereerimine peegeldatud esemete kujunditega.

Illustreerimiseks võib propagandist kasutada elementaarset näidet. Kujutagu kuulajad ette kuuma suvepäeva. Paljudel tekib sageli soov minna jõe äärde ja, õng käes, kaldale istuda. Te võtate õnged, õngenööri, ka ämbri, juhuks kui õnnestub kala kätte saada, ja, seadnud end vaikses nurgas sisse, hakkate õngitsema. Ja siis üks kala näkib, seejärel teine jne. Pöörame tähelepanu ühele iseärasusele, mis huvitab meid arutatava küsimuse seisukohalt. Kalapüüdmine ja püügiks valmistumine on inimese konkreetne tegevus, ja seejuures materiaalne tegevus. Ent sellele eelneb alati teine tegevus, mis kulgeb inimese peas, tema teadvuses. Enne kui kalapüügiriistu

ette valmistada ja hakata kokri välja tõmbama, opereerib inimene kujunditega. Esialgu ilmub tal jõe ja selles ujuvate kalade kujund, seejärel, sedamööda kuidas tärkab soov kala püüda, tekib õnge kujund. Ja inimene kujutabki ette, kuidas ta istub jõekaldal ja tõmbab veest välja ühe kala teise järel. Seejuures ei tee inimene midagi muud, kui opereerib meeleliste ja mõtteliste kujunditega. See ongi ideaalne tegevus, sest tegemist pole tõeliste esemetega, vaid nende kujunditega.

Kuidas aga suhtuda sellesse, et tänapäeval loob inimene mõtlemisoperatsioone modelleerivaid elektronarvutusmasinaid? Kas see ei ole vastuolus teadvuse ideaalsuse väitmisega? Need küsimused tekivad üsna sageli. Soovitame propagandistil neist mitte mööda minna. Tuleb ainult rõhutada, et küberneetika edusammud kutsuvad sageli esile mõtlemise modelleerimise mõningate resultaatide absolutiseerimise ja viivad seega inimese mõtlemise ja masinate tegevuse samastamisele. Rõhutades nende tegevusliikide sarnasust, samuti modelleerimise tähtsust mõtlemise uurimisel, tuleb ära märkida ka nende kvalitatiivne erinevus. Materjali selle küsimuse kohta võib leida raamatust «Võimalik ja võimatu küberneetikas» (Moskva, 1963).

Seejärel soovitame arutada kujundi subjektiivsuse küsimust.

Aistingute ja tajude subjektiivsust tõlgendatakse sageli nende mitteadekvaatsuse mõttes. Öeldakse, et kuivõrd aistingud ja tajud on subjektiivsed, on nad ebaõiged, ei peegelda välismaailma esemeid õigesti. Kuulajad viitavad mõnikord teatud faktidele, mis näitavad, et meie aistingud ja tajud sõltuvad inimese seisundist, tema vajadustest, emotsioonidest. Tõepoolest, on näiteks teada, et üht ja sedasama toitu tajutakse erinevalt, sõltuvalt sellest, kas inimese kõht on täis või mitte. Haigele inimesele võib mesi tunduda kibedana, samal ajal kui terve inimene peab mett magusaks. See kõik näitab tunnetuse komplitseeritust. Inimtajud peegeldavad tegelikkust adekvaatselt, kuid sõltuvalt inimese seisundist võib neis olla ka mitteadekvaatsuse momente. Ühtlasi väljendub tajus subjekti suhtumine välisobjektisse. Sõltuvalt erinevatest vajadustest, emotsioonidest, mille määrab lõppkokkuvõttes praktiline tegevus, võivad inimesed objektis näha erinevaid külgi, omadusi. Kunstnik näeb metsas midagi muud kui näiteks

metsaraiuja või botaanik. Ent tegevuse ja kujunevate vajaduste iseloom tingib vaid taju erineva suunitluse, erineva hinnangu peegeldatud nähtusele, mis ei põhjusta sugugi tingimata selle moonutamist.

Tavaliselt tekib elav arutelu seoses absoluutse ja suhtelise tõe vahekorra dialektilise iseloomu selgitamisega. Tuleb taotleda, et kuulajad mõistaksid, et absoluutne ja suhteline tõde on objektiivse tõe momendid. On tähtis alla kriipsutada, et igasugune objektiivne tõde, olles suhteline, sisaldab endas absoluutse tõe momente.

# MIDA UURIB AJALOOLINE MATERIALISM. ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIK FORMATSIOON

Ajalooline materialism on marksistlik-leninliku filosoofia tähtis komponent. Materialistliku ajalookäsituse väljatöötamisega viisid Marx ja Engels materialismi rajamise lõpuni, muutsid materialismi terviklikuks ja igakülgseks filosoofiliseks õpetuseks. Ajaloolise materialismi tundmaõppimine võimaldab meil õigesti mõista ajaloo käiku, tunda ühiskonna arenemise seadusi Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi poolt seatud ülesannete edukaks lahendamiseks.

## Loeng teemal

## «Mida uurib ajalooline materialism»

Kõige parem on loengut alustada dialektilise ja ajaloolise materialismi vastastikuse seose kindlakstegemisest, rajades niiviisi silla varasemate loengute ja vestluste juurde.

Ajaloolise materialismi ja dialektilise materialismi ühtsust on hästi näidanud marksismi-leninismi rajajad. Artiklis «Karl Marx» kriipsutab V. I. Lenin alla, et Marx laiendas materialismi sotsioloogia valdkonnale (vt. Teosed, 21. kd., lk. 38—40). Kasutades seda Lenini näpunäidet, defineerime ajaloolist materialismi kui teooriat, mis seletab ühiskonna elu nähtusi materialistlikult. Kõige üldisemad seadused, mis dialektiline materialism avastab, toimivad nii looduses kui ka inimühiskonnas, kuid nad avalduvad ühiskonnas teisiti kui looduses. Seetõttu on tarvilik nii üldiste kui ka eriliste ühiskonna arenemise seaduste konkreetne uurimine, on tarvilik teadus, mis sellega spetsiaalselt tegeleb. Ajalooline materialism ongi niisugune teadus.

Teema põhiküsimuste käsitlemiseks soovitame järgmist plaani:

1. Materialistliku ajalookäsituse loomine.
2. Ajaloolise materialismi aine.
3. Materialistliku ajalookäsituse olemus.
4. Ajaloolise materialismi parteilisus ja loov iseloom.

## 1. Materialistliku ajalookäsituse loomine

Selles revolutsioonilises pöördes, mille marksismi rajajad filosoofias läbi viisid, on ajaloolise materialismi loomine kõige tähtsam, otsustav samm.

Mispärast see oli otsustav samm? Sellepärast, et dialektilist materialismi luues said Marx ja Engels üht-teist kasutada eelnevast filosoofiast. Marksistliku filosoofilise materialismi loomisel võis lähtuda Feuerbachi filosoofia materialistlikest põhiprintsiipidest: filosoofia põhiküsimuse materialistlikust lahendusest, maailma tunnetatavuse õpetusest. Marksistliku dialektilise meetodi loomisel tuginesid nad Hegelile, mõtestasid ümber tema idealistliku dialektika, eriti tema õpetuse arenemisest kui vastandite võitluse tulemusest. Muidugi, nii ühel kui teisel juhul oli vaja Marxi tohutut kriitilist tööd, kuid mõningane filosoofiline materjal oli siiski olemas. Ajaloolise materialismi loomisel olid aga raskused võrratult suuremad. Kõik filosoofid enne Marxi olid ajaloo käsituses olnud idealistid. Isegi Marxi-eelsed materialistid, rääkimata juba idealistidest, olid oma vaadetes ühiskonnale idealismi positsioonidel.

Mis on idealistlik ajalookäsitus?

Lühidalt võib seda kujutada väitena: teadvus valitseb maailma. Teadvusel on ühiskonna elus otsustav, määrav tähtsus. Inimesel, erinevalt taimedest ja loomadest, on teadvus, tahe, ja ta võib teha kõike, mida tema mõistus, tahe, fantaasia talle sisendavad.

Et kuulajail ei tekiks liialt lihtsustatud ettekujutust idealistlikest vaadetest ajaloole, on loengus kasulik jutustada üksikasjalikumalt, kuidas mineviku väljapaistvad filosoofid käsitlesid ajalooprotsessi. Lektor võib siin kasutada materjali õpikutest, näiteks D. Tšesnokovi raamatust «Ajalooline materialism».

Filosoofiliste, majandusteaduslike, ajalooliste ja poliiti-

liste teooriate põhjalik uurimine võimaldas Marxil ja Engelsil asuda oma aja ühiskonnateaduste avangardi. Aktiivne osavõtt poliitilistest lahingutest viis nad kõige eesrindlikuma, revolutsioonilisema klassi — proletariaadi positsioonidele, ja neilt positsioonidelt sai võimalikuks ajaloo seaduste avastamine.

Loengu selle osa lõpetamiseks tuleks esitada küsimus: milles seisab Marxi ja Engelsi poolt teostatud pöörde olemus vaadetes ajaloole? Vastates sellele küsimusele tuleb veel kord rõhutada, et olemus seisneb selles, et enne Marxi valitses ühiskonnanähtuste ja ajaloosündmuste i d e a l i s t l i k käsitus, Marx ja Engels aga lõid ühiskonna ja selle ajaloo m a r k s i s t l i k u käsituse.

Ajaloolise materialismi ja kogu Marxi-eelse sotsioloogia põhjaliku erinevuse detailsemaks analüüsimiseks võib kasutada V. I. Lenini juba mainitud teost «Karl Marx», kus need erinevused on väga selgesti formuleeritud.

## 2. Ajaloolise materialismi aine

Ajaloolise materialismi uurimisobjektiks on inimühiskond, ühiskondlikud nähtused ja sündmused, inimühiskonna ajalugu.

Ühiskonda aga ei uuri mitte üksnes ajalooline materialism, vaid ka terve rida teisi teadusi: poliitiline ökonoomia, õigusteadus, eetika, esteetika, ajalugu, pedagoogika jne.

Teaduse aine kindlaksmääramiseks tuleb kõigepealt selgeks teha põhiküsimus: mille poolest antud teadus erineb teistest teadustest? Vaatleme, mida uurivad spetsiaalsed ühiskonnateadused ja mille poolest ajalooline materialism neist erineb.

Igal teadusel on tegemist faktidega, ta kogub ja kirjeldab neid. Aga seal, kus on ainuüksi faktid, ei ole veel teadust. Teadus algab alles seal, kus on jutt seadustest. Teadlane ei kogu fakte faktide pärast, vaid analüüsib neid: märkab üldist, püsivat, korduvat, püüab teha üldistusi, avastada seadusi.

Iga ühiskonnateadus käsitleb ühiskonna arenemise seadusi. Poliitökonoomia uurib tootmissuhete arenemise seadusi. Õigusteadus — riigi ja õiguse arenemise seadusi. Eetika — moraali arenemise seadusi. Ajalugu — vana-

aja, keskaja, uusaja ajalugu, NSV Liidu ajalugu ja teiste maade ajalugu, kui sellega tegeleb marksistlik ajaloolane, ei piirdu samuti faktide kirjeldamisega, vaid teeb kindlasti ka üldistusi, uurib ajalooseadusi ja nende konkreetset avaldumist antud maal, antud perioodil.

Paljud kuulajad on õppinud NLKP ajalugu. Lenini partei ajalugu on rikas ja õpetlik. Ja igaüks, kes on seda õppinud, teab, et NLKP ajaloo kursuses ei kõnelda üksnes faktidest ja sündmustest, partei kongresside tegevusest ja parteisisese võitluse keerdkäikudest, vaid avastatakse ka seaduspärasusi partei võitluses sotsialismi ja kommunismi eest.

Siin aga võib kuulajail tekkida küsimus: kas ajaloolist materialismi on üldse vaja, uurivad ju kõik ühiskonnateadused ühiskonna arenemise seadusi.

Seda küsimust ennetades näitab propagandist, et ajaloolisel materialismil on oma uurimisobjekt. Veel enam, ajalooline materialism on tarvilik kõigile konkreetsetele ühiskonnateadustele, igaühele neist.

Igaüks neist teadustest avastab mingi ühiskonnaelu valdkonnas sfääri seadusi: üks uurib näiteks majanduslikke suhteid, teine — poliitilisi jne. Missugune konkreetne teadus aga avastab ajalooprotsessi üldisi seadusi, ühiskonna elu mitmesuguste valdkondade omavahelisi suhteid, näiteks majanduse ja poliitika vastastikust vahekorda? Just siin ongi ajaloolise materialismi uurimisala. Ta uurib ühiskonna elu mitmesuguste valdkondade vastastikuseid suhteid. Iga ühiskonnateadus avastab vaid mõned ajalooprotsessi küljed ning ühiskondlik-ajaloolise tegelikkuse üksikute sfääride seaduspärasused. Ajalooline materialism aga avastab ajalooprotsessi *üldised* seaduspärasused, üldised resultaadid ja perspektiivid.

Niisiis, mis on ajalooline materialism?

Ajalooline materialism on *teadus ajaloo arenemise kõige üldisematest seadustest ja liikumapanevatest jõududest.*

Missugune on ajaloolise materialismi ja teiste konkreetsete ühiskonnateaduste vastastikune suhe? See on vastastikuse liidu suhe, pealegi püsiva ja vastastikku kasuliku liidu suhe. Mida annab ajalooline materialism konkreetsetele ühiskonnateadustele? Ajalooline materialism on konkreetsetele ühiskonnateadustele üheaegselt nii teooria kui ka meetod. Iga teadlane — majandusteadlane,

kunstiteadlane, jurist, ajaloolane — peab juhinduma ajaloolise materialismi printsiipidest. Ajaloolise materialismi ignoreerimine põhjustab jämedaid vigu ja segadust.

Võtame näiteks juristi. Kui ta hakkab käsitlema ühe või teise riigi seadusi, siis aitab marksistlik õpetus riigi ja õiguse tekkimisest ja klassiolemusest teda neid seadusi õigesti seletada. Kas saab kunstiteadlane mingisugust suunda kunstis uurides tähele panemata jätta nende kunstiteoste loomise ajaloolisi tingimusi, kunstiloomingu ja sotsiaalmajanduslike protsesside vastastikust seost, mille avastab ajalooline materialism? Kunstinähtuste analüüs on kahtlemata sügavam, kui kunstiteadlane ei eita ajaloolist järjekestvust kunsti arenemises, pöörab peatähelepanu ajastu ja maa ajaloolistele tingimustele.

Ajaloolise materialismi tohutust metodoloogilisest tähtsusest kõigile ühiskonnateadustele kirjutab F. Engels järgmist:

«Mitte üksnes poliitilisele ökonoomiale, vaid kõigile ajalooteadustele (ajalooteadused aga on kõik need teadused, mis ei ole loodusteadused) oli revolutsiooniliseks avastuseks see tees, et «materiaalse elu tootmise viis tingib sotsiaalse, poliitilise ja vaimse elu protsessi üldse», et kõik ühiskondlikud ja riiklikud suhted, kõik usulised ja õiguslikud süsteemid, kõik teoreetilised vaated, mis tekivad ajaloos, võivad olla mõistetavad üksnes siis, kui on aru saadud iga vastava epohhi materiaalseist elutingimusist ja neist materiaalseist tingimusist tuletatud kõik muu.»[1]

Neis Engelsi sõnades on juba formuleeritud materialistliku ajalookäsituse põhisisu, ja nende tsiteerimine või nende sisu ümberjutustamine võimaldab lektoril üle minna teema järgmise osa käsitlemisele.

### 3. Materialistliku ajalookäsituse olemus

Ajaloolise materialismi olemust väljendas tema looja Karl Marx eessõnas teosele «Poliitilise ökonoomia kriitikast»[2]. Sellele K. Marxi teosele soovitame propagandistil kuulajate tähelepanu eriti juhtida nii loengus kui ka hiljem vestluses.

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn 1957, lk 285—286.

[2] Sealsamas, lk. 281—282.

Kui me räägime ajaloolise materialismi teaduslikust, teoreetilisest sisust, kerkib kõigepealt üles küsimus: mida kujutab endast ajalooprotsess — kas korratust, kaost, juhuslikkuste kuhjumist või võib siin leida ajaloolist paratamatust, üldist seost ja korduvust, s. o. leida ajaloo seadusi?

Marksism kinnitab, et on olemas objektiivsed, inimese tahtest ja teadvusest sõltumatud ajalooprotsessi seaduspärasused. Lenin rõhutas, et Marx käsitles ajalugu *loomuliku, ajaloolise protsessina*. Lektor peab seda väga tähtsat mõistet — loomuliku ajaloolise protsessi mõistet — hoolikalt selgitama.

Loodusseadustel ja ajalooseadustel on ühiseid jooni: objektiivsus, üldisus, paratamatus ja korduvus. Aga on ka erinevusi: loodusseadused on suhteliselt kestvamad, neid on suhteliselt kergem avastada. Peamine aga on seaduste avaldumise vorm: inimene toodab materiaalseid hüvesid, tal on teadvus, ja ajaloo objektiivsed seadused ei avaldu inimeste teadlikust tegevusest mööda minnes, vaid selle tegevuse kaudu. Seejuures on jutt eeskätt inimeste suurte hulkade — rahvaste, klasside, parteide tegevusest.

Muide, just seda ei mõista kodanlikud sotsioloogid, filosoofid-idealistid. Nad tahavad tingimata ajalooseadusi täielikult samastada loodusseadustega, kuna aga niisugune samastamine on võimatu, siis nad lihtsalt eitavad ajalooseadusi. Näiteks neokantiaan Rickert kirjutas XX sajandi algul: «... Ajalooteaduse mõiste ja seadusi formuleeriva teaduse mõiste välistavad teineteist.»

Kuidas ta seda resoluutset väidet argumenteeris? Nii kummaline kui see ka ei ole, kuid ta viitas sellele, et ühiskonnaelu areneb, et ajaloos tekib alatasa midagi uut. «Ajaloos tähendab arenemine ju alati millegi uue, seni-olematu tekkimist. Kuna aga seaduse mõistesse kuulub ainult see, mida võib alati käsitleda selliselt, nagu korduks ta mis tahes kordi, siis sellepärast ajaloo arenemise ja seaduse mõiste välistavad teineteist.»

Selles argumentatsioonis torkab kõigepealt silma uue, tekkiva ja seaduspärase metafüüsiline vastandamine. Need, kes on õppinud dialektilist materialismi, teavad, et niisugune vastandamine on väär. Tekib ju uus toimivate seaduspärasuste alusel, tema ilmumine ei ole vastuolus seaduse mõistega, pealegi ei teki uus üksnes ajaloos, vaid ka looduses. Hegeli seisukoht looduse suhtes, vastavalt

millele loodus tegelikult ei arene, vaid areneb üksnes vaim, on nüüd, kus loodusteadused seletavad meile detailselt nii looduse ajalugu kui ka temas tänapäeval toimuvaid muutusi, juba anakronism. Selles mõttes ühiskonna ja looduse vastandamise paikapidamatus on täiesti silmanähtav. Korduvuse küsimusega aga on lugu mõnevõrra keerulisem.

Kodanliku sotsioloogi, marksismi vastase tavaline argument on järgmine: keemik, füüsik ja bioloog võivad korrata katset ja saada ikka needsamad tulemused. Looduses on korduvus, looduses võib kõnelda seadustest, inimajaloos aga mitte. Makedoonia Aleksander elas ainult üks kord. Napoleon elas üks kord, ajaloo faktid ei ole kunagi kordunud. Niiviisi ajalugu individuaalsete nähtustega, üksikute, kuigi väljapaistvate inimeste eluga samastada püüdes sõdivad kodanlikud sotsioloogid ajalooseaduste vastu.

Selle küsimuse kohta võib lektor huvitavat konkreetset materjali leida inglise marksistliku filosoofi John Lewisi artiklist «Lääne filosoofiline mõte marksismi epohhil» («Voprossõ Filossofii», 1966, nr. 6).

Kuidas marksism-leninism kodanlikke sotsiolooge kritiseerib, paljastab ja ümber lükkab? Kõigepealt juhib ta tähelepanu peamisele põhjusele, millest on tingitud kodanlike filosoofide asjatud ja edutud katsed ajalooseadusi eitada: siin avaldavad toimet sotsiaalne tellimus, monopolistliku kodanluse omakasupüüdlikud huvid, tema hirm ajalooseaduste ees, sest need seadused kõnelevad kapitalismi hukkumise paratamatusest, sellest, et kapitalism on oma aja ära elanud ja loovutab koha kõrgemale korrale — sotsialismile.

Mis puutub korduvusse, siis marksism-leninism väidab, et ajaloosündmuste korduvus on olemas, kuid seda on vaja õigesti, dialektiliselt mõista. Marksism-leninism õpetab, et seaduse kohustuslikeks tunnusteks on üldisus, paratamatus ja korduvus. See käib ühtviisi nii loodusseaduste kui ka ajalooseaduste kohta. Just korduvusest räägibki V. I. Lenin oma teoses «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?». V. I. Lenin juhib tähelepanu sellele, et omaaegset ühiskonda uurides tõstis Marx ühiskondlike suhete kogusummast esile tootmissuhted, ja selle tulemusena sai võimalikuks märgata ühiskondlike nähtuste korduvust ja avastada nende seadused. Kapita-

lismi seadused ei käi ühe, vaid paljude maade kohta. Seejuures näitab enamarenenud maa mahajäänud maale tema homset päeva.

Mis puutub absoluutsesse korduvusse, siis pole seda ei looduses ega ühiskonnas. Juba Leibniz ütles, et ühel puul ei ole kaht absoluutselt ühesugust lehte. See on õige. Kas võib siis nõuda ühiskonna ajaloolt absoluutset korduvust kõigis pisiasjades! Kui aga võtta mitte pisifaktid, vaid ajaloosündmuste peajooned, siis siin on korduvus kahtlemata olemas.

Korduvuse kujukaks näiteks on sotsiaalsed revolutsioonid. Esimene kodanlik revolutsioon toimus Madalmaades XVI sajandil. XVII sajandil said tingimused küpseks Inglismaal ja seal toimus revolutsioon. Seejärel XVIII sajandil Prantsusmaal, XIX sajandil Saksamaal, Jaapanis jne., 1905. aastal ja 1917. aasta veebruaris — Venemaal.

Täpselt samuti on lugu sotsialistliku revolutsiooniga. Kuidas kodanlikud sotsioloogid ka ei püüdnud Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni kujutada erandina, puhtvene nähtusena, näitas ta teistele rahvastele nende sotsialistlikku tulevikku, ja tema põhijooned kordusid ja korduvad edaspidi teiste maade revolutsioonilises liikumises. Pärast Teist maailmasõda astusid sotsialismiteele uued riigid, ja seda teed lähevad kõik rahvad.

Mis siis ikkagi määrab ajaloo seadused? Ühiskonna elu on ju mitmekesine. On olemas majanduslikud, poliitilised ning ideoloogilised nähtused ja sündmused. Millised neist on peamised? Kaua otsis inimmõte kõigi ajaloosündmuste alust. Mineviku filosoofid ei suutnud anda sellele küsimusele õiget vastust. Alles kaasaja kõige eesrindlikuma ja kõige revolutsioonilisema klassi — proletariaadi ideoloogid Marx ja Engels suutsid anda ühiskonna elu aluse küsimusele õige vastuse.

Laiendades marksistlikku vaadet ühiskonnakäsitusele, formuleerisid nad ajaloolise materialismi tähtsaima, põhilise teesi: ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse.

Sellel teesil on ühiskonnateadusele nii suur tähtsus sellepärast, et see võimaldab ajaloosündmuste keerulisest vastastikusest seosest esile tõsta põhilised — materiaalsed, majanduslikud suhted ja on seega selleks Ariadne lõngaks, mis aitab teed leida ajaloo labürindis.

F. Engels iseloomustab materialistlikku ajalookäsitust järgmiselt: «Seega tuleb igasuguste ühiskondlike muutuste ja poliitiliste pöörete lõpp-põhjusi otsida mitte inimeste peast, mitte sellest, et neis kasvab arusaamine igavesest tõest ja õiglusest, vaid tootmis- ja vahetusviisi muutustest; neid tuleb otsida mitte vastava epohhi *filosoofiast*, vaid *majandusest*.»[3]

Üksikasjalikumalt analüüsib lektor materialistliku ajalookäsituse põhiteesi ühiskondlik-majandusliku formatsiooni küsimuse käsitlemisel. Siin aga tuleb tähelepanu koondada eeskätt selle näitamisele, kui tähtis on ühiskonnateadusele ajaloolise materialismi põhitees ühiskondliku olemise määravast osast, primaarsusest ja ühiskondliku teadvuse sekundaarsusest, tulenevusest. Siin võib jällegi viidata V. I. Lenini teosele «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?». Kõneldes pöördest, mille marksism teostas vaadetes ühiskonnale, kriipsutas V. I. Lenin alla, et alles siis, kui Marx ja Engels jagasid kõik ühiskondlikud suhted majanduslikeks ja ideoloogilisteks ning tegid kindlaks, et tootmissuhted on ideoloogiliste suhete suhtes primaarsed ja määravad, alles siis avastati ajaloo seadused. Nüüd võis juba loodusteadusliku täpsusega uurida ühiskondlike nähtuste olemust ja korduvust, s. t. nende seaduspärasust.

Ajaloolist materialismi iseloomustades märgib lektor, et sotsiaalsete nähtuste materialistlik seletus põrmugi ei eita ühiskondliku teadvuse aktiivset osa. Vastupidi, marksism lähtub sellest, et ühiskondlik teadvus mitte ainult ei peegelda maailma, vaid avaldab ka ühiskondlikule olemisele suurt tagasimõju. (Üksikasjalikumalt käsitletakse seda probleemi teemas «Ühiskondlik teadvus».)

Üldse tuleb loengus, selleks et vältida lihtsustatud ettekujutust ajaloolisest materialismist, rõhutada, et ta ei uuri üksnes ühiskonna arenemise majanduslikke põhjusi. Tegeldes sotsiaalse protsessi liikumapanevate jõudude probleemiga, avastab ajalooline materialism ühiskonna arenemise majanduslikud, poliitilised ja ideoloogilised liikumapanevad jõud.

Näiteks klassivõitlus ei ole üksnes majanduslik nähtus. Proletariaadi klassivõitlusel kodanluse vastu, mis on tingitud majanduslikest põhjustest ja areneb esialgu majan-

[3] F. Engels, Anti-Dühring, lk., 234—235.

duse valdkonnas, on teatavasti kolm vormi: majanduslik, poliitiline ja ideoloogiline. Seejuures on poliitilisel võitlusel esmajärguline tähtsus, sest ainult see võib tuua proletariaadi võimule.

Tähtis koht materialistlikus ajalookäsituses kuulub revolutsioonide probleemile. Ajalooline materialism avastab ühelt ühiskonnakorralt teisele ülemineku seadused, sotsiaalse revolutsiooni seadused.

Palju tähelepanu pööratakse ajaloolises materialismis ka inimeste teadliku tegevuse probleemile. Ajaloosündmustest võtavad osa laiad rahvahulgad, klassid, poliitilised parteid ja silmapaistvad poliitikategelased. Kes otsustab ajaloo saatuse? Ajalooline materialism näitab, et määravat osa etendavad rahvahulgad. Samal ajal ei eita ta isiksuse aktiivset osa.

Lõpuks, suur tähtsus on ka ühiskonna progressi probleemil, mis on võitluses tänapäeva kodanliku sotsioloogia vastu väga aktuaalne.

Loetlenud ajaloolise materialismi põhiprobleemid, võib lektor asuda järgmise osa juurde.

## 4. Ajaloolise materialismi parteilisus ja loov iseloom

Loengu selles osas tehakse kõigepealt selgeks küsimus: milles seisab ajaloolise materialismi parteilisus ja mispärast see ei ole vastuolus uurimise objektiivsuse, teadusliikusega?

Tavaliselt kritiseerivad kodanlikud sotsioloogid ajaloolist materialismi just selles plaanis. Nad väidavad, et kui ajalooline materialism on parteiline teadus, mis väljendab töölisklassi huve, siis ei saavat rääkida tema objektiivsusest. Tõde on ju üks, ta on üldinimlik.

Parteilisuse ja objektiivsuse niisuguse ühenduse võimalus peitub juba proletariaadi olukorras. Asi seisab selles, et ajaloo arenemise käik ja proletariaadi põhihuvid ühtivad. Materiaalse tootmise arenemine nõuab tungivalt iganenud kapitalistliku korra asendamist uue, kommunistliku korraga. Sellele on suunatud ka proletariaadi jõupingutused ja ta on rohkem kui ükski teine klass huvitatud kapitalismi asendamisest sotsialismiga.

Edasi peatub lektor ajaloolise materialismi loova iseloomu küsimusel.

Selle teaduse rajajad Marx ja Engels arendasid teda pidevalt, süvendasid, konkretiseerisid üksikuid teese. Uuel ajalooepohhil tegi V. I. Lenin kõigi maade proletaarlaste revolutsioonilisest praktikast lähtudes üldistusi ja arendas selle alusel marksismi teooriat üldse, eriti aga ajaloolist materialismi. Selle küsimuse kohta leiab propagandist väärtuslikku materjali raamatust «Lenin kui suur teoreetik» (Politizdat, 1966).

Tänapäeval näeme revolutsioonilise teooria arendamist partei kongresside ja NLKP Keskkomitee pleenumite otsustes ja materjalides, vennalike kommunistlike ja töölisparteide dokumentides ning marksistlike filosoofide ja ajaloolaste töödes.

Mispärast ajalooline materialism pidevalt areneb, mispärast on teda vaja arendada ka edaspidi.

Siin võib juhtida tähelepanu näiteks kolmele põhjusele:

1. Pidevalt kasvavad revolutsioonilised kogemused: sotsialistliku ja kommunistliku ülesehitustöö kogemused, kapitalimaade klassilahingute ja rahvusliku vabadusliikumise kogemused.

2. Arenevad ühiskonnateadused — poliitiline ökonoomia, ajalugu, arheoloogia, demograafia, keeleteadus, eetika, esteetika jt. Teadused ei arene üksnes nende diferentseerumise, vaid ka nende sünteesi teel. Seda süntees ivat tööd teeb marksistlik-leninlik filosoofia. Nende teaduste andmeid üldistades rikastub ja areneb ajalooline materialism ka ise.

3. Muutub ajalooline olukord. Marksismi-leninismi rajajate üksikud seisukohad, millele on asutud vastavalt konkreetsetele ajaloolistele tingimustele, vananevad ja nõuavad nende asendamist uutega, niisugustega, mis vastavad uutele ajaloolistele tingimustele.

Selle teema lõpus käsitleb lektor ajaloolise materialismi tähtsust praktilises tegevuses.

Siin on eriti tähtis alla kriipsutada järgmist asjaolu. Kommunistliku Partei poliitika jõud peitub tema teaduslikkuses. Poliitika aga on teaduslik sel juhul, kui tema aluseks on ühiskonna arenemise seaduste, ajaloo seaduste tundmine. Selle aga annab meile ajalooline materialism.

## Loeng teemal
## «Ühiskondlik-majanduslik formatsioon»

Teema «Ühiskondlik-majanduslik formatsioon» käsitlemisel soovitame esile tõsta neli küsimust:

1. Ühiskonna elu looduslikud tingimused (geograafilise keskkonna ja rahvastuse osa).
2. Materiaalsete hüvede tootmisviis kui ühiskonna arenemise alus. Tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika.
3. Baas ja pealisehitus.
4. Ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste. Formatsioonide arenemine ja vahetumine.

### 1. Ühiskonna elu looduslikud tingimused

Ajaloo käigule avaldavad muidugi alati mõju inimeste elu looduslikud, materiaalsed tingimused: geograafiline keskkond ja rahvastus.

Inimese ja looduse vastastikune seos avaldub eeskätt selles, et inimene sõltub alati loodusseadustest ja geograafilisest keskkonnast. Kuid (see on eriti tähtis!) ka inimene on mõjutanud geograafilist keskkonda, ja mida lähemale tänapäevale, seda rohkem. Juba sada aastat tagasi tähendasid Marx ja Engels, et inimene on jätnud meie planeedile niisuguse jälje, mis kaob üksnes koos planeedi kadumisega. Tänapäeval on inimese mõju loodusele veelgi kasvanud.

Geograafilise keskkonna arenemise ja ümberkujunemise küsimuses võib propagandist leida huvitavat materjali V. Stepanovi artiklist «Energia ja aine ringkäik ning maakera looduse muutumine» («Voprossõ Filossofii», 1965. nr. 6).

Teiseks ajalooprotsessi alatiseks ja paratamatuks tingimuseks on rahvastus, rahvaarvu kasvutempo. Selle probleemi käsitlemisel soovitame kas või lühidalt valgustada selle kaht külge.

1) rahvastiku juurdekasvu tempo,
2) rahvastiku tihedus.

Rahvastiku juurdekasvu tempost kõneldes on tähtis näidata, et rahvastiku juurdekasv ei ole mitte bioloogiline, vaid sotsiaalne probleem. Juurdekasvu tempo sõltub sotsiaalsetest tingimustest ja muutub järelikult koos inimeste

elutingimuste muutumisega. Peale selle nad ise mõjutavad nii või teisiti muutusi ühiskonna elus. Rahvastuse küsimuste põhjalikumaks käsitlemiseks võib lektor kasutada teatmikke «Maakera rahvastik», 1965 ja «Maailma rahvastik», Tallinn 1966. Kasulik on tutvuda ka rahvastuse küsimustes toimunud teise ülemaailmse konverentsi materjalidega (näiteks järgmiste artiklitega: D. V a l e n t e i, Teine ülemaailmne konverents rahvastuse küsimustes, «Ekonomitšeskije Nauki», 1966, nr. 1; J. G u z e v a t õ i, Ülemaailmne konverents rahvastuse küsimustes, «Mirovaja Ekonomika i Meždunarodnõje Otnošenija», 1965, nr. 12; V. P o k š i š e v s k i, Maailma rahvastik ja tulevik, «Novõi Mir», 1966, nr. 1).

Rahvastiku arvul ja tihedusel riigis on suur tähtsus. Nad mõjutavad teatud viisil tootmise struktuuri ja arengutempot. Ent rahvastus, rahvastiku tihedus ei etenda ühiskonna arenemises otsustavat osa. Otsustavat osa etendab materiaalsete hüvede t o o t m i s v i i s. Tootmisviisist sõltub inimeste varustamine hädavajalike eluhüvedega: toidu, rõivaste, korteri, kütuse, tööriistadega. Ta määrab kogu ühiskonna sotsiaalse, poliitilise ja vaimse korra, tema klassid, rahvuse ja riigi iseloomu, poliitika ja ideoloogia. Missugune on tootmisviis — niisugune on ka ühiskond. Tootmisviisi osa ühiskonna elus selgitab propagandist loengu järgmises osas.

## 2. Tootmisviis kui ühiskonna arenemise alus

Mis on tootmisviis?

Selle küsimuse selgitamine ei tee suuri raskusi, ja selle osa materjali omandavad kuulajad tavaliselt hästi.

Igal tootmisviisil on kaks külge: t o o t l i k u d j õ u d ja t o o t m i s s u h t e d. Tootlike jõudude ja tootmissuhete ühtsus, nende vastastikune toime moodustabki tootmisviisi. Õelnud seda, iseloomustab lektor tootlikke jõude ja tootmissuhteid. Seejuures võib kasutada mis tahes dialektilise ja ajaloolise materialismi või poliitökonoomia õpikut.

Tootlikel jõududel ja tootmissuhetel on ühiseid jooni. Nii üks kui teine külg on tootmisviisi vajalik tingimus; nii üks kui teine on objektiivne. Kui tootlike jõudude objektiivne eksisteerimine ei ärata vähematki kahtlust, siis

tootmissuhete objektiivsuse küsimus on palju keerulisem. Siin tuleb rõhutada, et kuigi tootmissuhted on inimestevahelised suhted, kujunevad nad inimeste teadvusest ja tahtest sõltumatult tootmise objektiivsete seaduste toimel.

Tootmissuhete ja tootlike jõudude vahel ei ole mitte ainult seos ja ühtsus, vaid ka erinevusi. Tootlikud jõud, nende arengutase iseloomustavad inimeste vahekorda loodusega, tootmissuhted aga inimeste suhteid üksteisega tootmisprotsessis. Tootlike jõudude mõiste vastab küsimusele: missuguste tootmisriistadega inimesed loodust mõjutavad ja teda endale allutavad, tootmissuhete mõiste aga teistsugusele küsimusele: kelle käes on tootmisvahendid.

Tootlikud jõud on tootmise alus. Nende arengutase määrab tootmissuhete iseloomu. Tootlikud jõud antakse edasi mitte ainult ühelt põlvkonnalt teisele, vaid ka ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele. Tootmissuhted aga muutuvad ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vahetumisel põhjalikult: vanad tootmissuhted asenduvad uutega.

Siin oleme jõudnud tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika juurde. Seda dialektikat aitab mõista kuulajaile juba tuttav vormi ja sisu dialektika.

Tootlikke jõude võib käsitleda tootmisprotsessi sisuna, tootmissuhteid aga tootmise arenemise vormina.

Tootlikud jõud määravad ära tootmissuhted, niisamuti nagu igasugune sisu määrab oma vormi. Vorm aga avaldab sisule tagasimõju. Tootmissuhted mõjutavad tootlike jõudude arenemist, seda kiirendades või aeglustades. Seejuures tootmissuhete osa muutub, niisamuti nagu üldse muutub vormi osa: kui tootmissuhted on alles tekkinud, on uued, siis on nad tootmise peamiseks liikumapanevaks jõuks, kui nad aga vananevad, muutuvad nad oma vastandiks, tootlike jõudude arenemist pidurdavaiks kammitsaiks. Siis kõrvaldatakse vananenud vorm uue sisu mõjul. Minnakse üle ühelt tootmissuhete tüübilt teisele, toimub sotsiaalne revolutsioon.

Tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika seisab selles, et igasuguse tootmisviisi kaks külge on lahutamatus seoses ja alatises vastastikuses toimes, mis on tootmise arenemine allikaks. See on tootmisviisi seesmiste vastuolude tekkimise ja lahendamise dialektika.

Nende seisukohtade illustreerimiseks võib tuua näiteid.

Tootlike jõudude ja tootmissuhete mittevastavuse näiteks on kapitalistlik majandus: tootmise ühiskondlik iseloom on sattunud konflikti tootmisvahendite erakapitalistliku omandusega. See konflikt, kaasaegsete tootlike jõudude «mäss» vananenud kapitalistlike tootmissuhete vastu avaldub majanduskriisides, kroonilises tööpuuduses, tööstusettevõtete pidevas alakoormatuses.

Vastupidi, sotsialismi tingimustes vastavad tootmissuhted tootlike jõudude iseloomule ja arengutasemele. Tootmise ühiskondlikku iseloomu kinnitab tootmisvahendite ühiskondlik sotsialistlik omandus. Tootlike jõudude ja sotsialistlike tootmissuhete vastavus on sotsialistliku tootmise arenemise kiire tempo peapõhjus.

Kuidas sotsialistlikud tootmissuhted mõjutavad tootlikke jõude? Esimene ja peamine: sotsialistlikud tootmissuhted vabastavad töörahva ekspluateerimisest, põhjustavad ekspluataatorlike klasside likvideerimise. Ühiskond vabaneb tohutu parasiteeriva kihi ülalpidamise vajadusest. Vabanevad miljardid rublad, mida sotsialistlik ühiskond kulutab tootlike jõudude arendamiseks, töötajate materiaalse ja kultuurilise olukorra parandamiseks.

Teiseks, sotsialistlikud tootmissuhted tekitavad tootmise uue eesmärgi. Laiade rahvahulkade materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalne, üha täielikum rahuldamine — selline on sotsialistliku tootmisviisi eesmärk. See loob uued võimsad tööstiimulid, soodustab ühiskonna kiiret arenemist.

Kolmandaks, sotsialistlikud tootmissuhted sünnitavad rahvamajanduse plaanipärase, proportsionaalse arenemise seaduse. Tekib võimalus plaanipäraselt juhtida majandust, ratsionaalselt kasutada looduslikke, rahalisi ja inimressursse.

Sotsialism loob avarad võimalused tootlike jõudude ratsionaalsemaks paigutamiseks nii ühe maa kui ka sotsialistliku süsteemi piires.

Neljandaks, sotsialism loob maailma kõige kontsentreerituma majanduse, kõige suureulatuslikuma tootmise: riikliku plaani järgi töötab kogu rahvas. Tänapäeval aga kooskõlastatakse ja koordineeritakse paljude sotsialismi maailmasüsteemi kuuluvate riikide plaane.

Viiendaks, sotsialistlikud tootmissuhted põhjustavad teaduse õitsengu, teaduse ja tehnika saavutuste ning ees-

rindlike kogemuste plaanipärase rakendamise rahvamajanduses.

Sotsialismiaegsete tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektika küsimuses soovitame G. Glezermani artiklit «Kommunismi ehitamise objektiivsete tingimuste ja subjektiivse teguri dialektika» («Voprossõ Filossofii», 1965, nr. 6).

Sotsialistlik tootmisviis, sotsialistliku ühiskonna majanduse arenemise seadused moodustavad sotsialismi poliitilise ökonoomia aine. Seal õpitakse neid üksikasjalikult ja põhjalikult. Ajaloolise materialismi kursuses on peatähelepanu pööratud ühiskonna majandusliku korra ning tema poliitilise ja ideoloogilise pealisehituse vahekorra probleemile.

### 3. Baas ja pealisehitus

Baasi ja pealisehituse küsimus on üks tähtsamaid ajaloolise materialismi probleeme. Et vastata küsimusele, missugust osa etendavad need kategooriad ajaloolises materialismis, tuleb enne vaadata, mis on baas ja pealisehitus ning missugune on nende vastastikune toime.

B a a s on tootmissuhted, p e a l i s e h i t u s aga — ühiskonna poliitilised, õiguslikud, filosoofilised, esteetilised, kõlbelised ja religioossed vaated ning neile vastavad ideoloogilised, poliitilised ja õiguslikud institutsioonid. Pealisehitus on ühiskondlike vaadete ja institutsioonide kogusumma. Baasi ja pealisehituse vastastikune toime seisab baasi määravas osas ja pealisehituse aktiivses osas. Baas määrab pealisehituse, milline on baas — selline on ka pealisehitus.

Pealisehituse aktiivsus seisab selles, et ta mõjutab oma baasi, aitab kaasa uue baasi arendamisele ja vana likvideerimisele.

Klassiühiskonnas on pealisehitusel klassiiseloom; selle määrab valitsev klass. Kapitalistliku ühiskonna baas on vastuoluline. Tema alus — tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus — tekitab valitsemise ja allumise suhted, ekspluateerimissuhted. Vastuolud baasis põhjustavad vastuolusid ka pealisehituses: peale valitseva, kodanliku pealisehituse tekivad, arenevad ja levivad ideed, mis väljendavad rõhutud klassi — proletariaadi huve, tekivad ka mõned

institutsioonid, mis teenivad ekspluateeritavate huve — ametiühingud, töölis- ja kommunistlikud parteid. Klassivõitlus on ühiskonna liikumapanev jõud. Ta põhjustab kapitalistliku baasi ja tema pealisehituse hukkumise.

Baasi ja pealisehituse kategooria osa marksismis määrab niisiis see, et nad akumuleerivad endasse ajaloolise materialismi põhiprintsiibi — «Olemine määrab teadvuse», konkretiseerides seda eeskätt vastavalt poliitilistele ideedele ja institutsioonidele. Need kategooriad, niisamuti ka ühiskondlik-majandusliku formatsiooni kategooria, töötas välja Marx ning enne marksismi tekkimist ei kasutatud neid ei filosoofias üldse ega sotsioloogias. Nad justkui sümboliseeriksid materialistlikku ajalookäsitust, selle põhiideed, et hoolimata poliitiliste institutsioonide ja ideede silmatorkavast aktiivsusest, ei ole mitte nemad ajaloo aluseks, vaid ainult pealisehituseks, baasiks aga on ühiskonna majanduselu.

Baasi ja pealisehituse kategooria aitavad selgitada teist tähtsat ajaloolise materialismi mõistet — ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõistet.

## 4. Ühiskondlik-majanduslik formatsioon

Inimühiskonna ajalugu kujutab endast loodusloolist, seaduspärast liikumisprotsessi kindlaid, kvalitatiivseid astmeid pidi. Neid kvalitatiivseid astmeid, arenemise ajastuid nimetab ajalooline materialism *ühiskondlik-majanduslikeks formatsioonideks*. Inimkond teeb läbi viis niisugust ajastut: ürgkogukondliku, orjandusliku, feodalistliku, kapitalistliku ja kommunistliku.

Kuigi ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid omavahel oluliselt erinevad, on nad siiski üksteisega seotud tootlike jõudude pideva arenguprotsessiga. Tootlikud jõud antakse ju edasi mitte ainult ühelt põlvkonnalt teisele, vaid ka ühelt formatsioonilt teisele. Ühelt formatsioonilt teisele antakse edasi ka teaduse saavutused ja kunstiloome.

Kõikidele formatsioonidele ühised on üldsotsioloogilised seadused, mis toimivad kõigil ühiskonna arenemise astmetel, kogu inimkonna ajaloo vältel. Niisuguseid seadusi on vähe, aga eeskätt just neid uuribki ajalooline materialism. Nende hulka kuulub kõigepealt ühiskondliku olemise

primaarsuse ja ühiskondliku teadvuse sekundaarsuse seadus, seadus, mille kohaselt tootmissuhted peavad vastama tootlike jõudude iseloomule ja arenemistasemele, baasi määrava osa ja pealisehituse aktiivse osa seadus, antagonistlikes formatsioonides — klassivõitluse ja sotsiaalse revolutsiooni seadus.

Formatsioonide erinevus näitab nende spetsiifikat, nende iseärasusi, iseloomulikke jooni.

Üks formatsioon erineb teisest eeskätt tootlike jõudude arengutaseme ja iseloomu, tööviljakuse poolest. Tootlike jõudude iseloomust ja arenemistasemest sõltub tootmissuhete tüüp ja vorm. Igal ühiskondlik-majanduslikul formatsioonil on erilised, üksnes temale omased tootmissuhted, tootmisviis tervikuna. Seega erineb üks formatsioon teisest talle omase tootmisviisiga. Kuivõrd aga ühiskonna baas määrab tema pealisehituse, siis on ka pealisehitus erinevail ühiskondlik-majanduslikel formatsioonidel erinev. Ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste fikseerib kõiki neid ühiskonna arenemise ühe kvalitatiivse astme erinevusi teisest ja hõlmab kogu ühiskonda tervikuna: tema tootmisviisi ja tema pealisehitust, tema materiaalset ja vaimuelu ajaloo arenemise antud etapil.

Kogu ajaloo protsess on ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumine. Inimühiskonna ajaloo esimeseks astmeks, esimeseks formatsiooniks on ürgkogukondlik ühiskond. Niipea kui inimesed eraldusid loomariigist tänu tööle, tänu tööriistade valmistamisele, allusid nad tootmisseadustele.

Esimesed tootmisriistad olid väga lihtsad, primitiivsed. Need ei võimaldanud palju materiaalseid hüvesid toota. Nende abil tagasid sugukonna liikmed endale vaid kõige hädavajalikuma. Inimese ekspluateerimine oli võimatu, ei olnud ka tingimusi eraomandiks. Tootmisvahendid, riistad ja kõik, mis inimesed hankisid küttimisega, mis nad kasvatasid põldudel ja köögiviljaaedades ning valmistasid oma primitiivsetes töökodades, kõik ehitused ja relvad kuulusid kõigile sugukonna liikmetele. Tootmisvahendite kollektiivse omanduse ja kollektiivse töö tulemuseks oli niisugune elukorraldus, kus kõik peamised küsimused otsustati sugukonna liikmete üldkoosolekul ja kõigi huvides. Kogu sugukonna elu arenes traditsioonide, harjumuste, kõlbeliste põhimõtete ja sugukonna juhi autoriteedi alusel.

Tootlike jõudude arenemise tulemuseks aga oli ürgkogukondliku korra lagunemine. Järk-järgult tekkisid eraomand, klassid ja riik. Ürgkogukondlik formatsioon asendus orjanduslikuga.

Orjanduslik formatsioon on ürgkogukondliku formatsiooniga võrreldes samm edasi ühiskonna arengus. Tänu ühiskonna üleminekule kivist tootmisriistadelt pronksist ja rauast tootmisriistadele, tänu ühiskondlikule tööjaotusele (põllunduse eraldumine karjakasvatusest ja käsitöö eraldumine põllumajandusest), tänu kaubanduse tekkimisele ja vaimse töö eraldumisele füüsilisest tööst tegi tööviljakus järsu hüppe.

Hoolimata sellest, et orjandusliku formatsiooni aluseks oli orjapidaja eraomand mitte ainult tootmisriistadele, vaid ka orjadele, keda peeti kõnelevaiks tööriistadeks, oli see siiski sammuks progressi teel. Vastasid ju ürgkogukondliku formatsiooniga võrreldes uued, orjanduslikud tootmissuhted pärast nende tekkimist tootlike jõudude iseloomule ja tasemele ning aitasid kaasa tööviljakuse kasvule, teaduse ja kunsti arenemisele. Tõsi küll, see progress, nagu edaspidi kogu progress eraomanduse baasil, oli antagonistliku iseloomuga, täis lepitamatuid vastuolusid ja tema liikumapanevaks jõuks oli orjade võitlus orjapidajate vastu. Orjade ülestõusud põhjustasid orjandusliku ühiskonna hukkumise ja feodaalse formatsiooni tekkimise. Niiviisi tuli orjanduse asemele feodalism.

Millega feodalism võitis orjanduse? Kõrgema tööviljakusega. Ori ei olnud tööst huvitatud, ta töötas julma sunni tõttu, sest kõik selle, mis ta lõi, võttis orjapidaja endale. Orjade mõningase osa muutmisega koloonideks, kellel oli nüüd oma maatükk, tekkis majanduslik tööstiimul, hoolikas suhtumine tööriistadesse ja nende täiustamise püüe.

Kui võtta feodaalne formatsioon tervikuna kogu oma ajaloo vältel, siis oli ta orjandusliku formatsiooniga võrreldes samm edasi: põllunduses kujunes kolmeväljasüsteem, arenes käsitöö, kasvasid linnad jne. Ühtlasi hakkasid töötaja pärisorjuslik sõltuvus, asjaolu, et rööbiti majandusliku sunniga eksisteeris ka mittemajanduslik sund tööle, aja jooksul tootlike jõudude arenemist pidurdama.

Feodaalne tootmisviis eksisteeris seni, kuni ta võimaldas tootlike jõudude arenemist. Kui aga feodaalsed toot-

missuhted iganesid, tegi kodanlik revolutsioon feodalismile lõpu. Sündis kapitalistlik formatsioon.

Kapitalism võitis feodaalse formatsiooni omakorda kõrgema tööviljakusega, mida võimaldas mehhaniseeritud suurtööstus ja töötaja vabastamine pärisorjuslikust sõltuvusest, palgatööliste klassi loomine. Kapitalismi valitsemise saja aastaga kerkisid suured linnad, vabrikud, tehased ja kaevandused, ilmusid raudteed, aurulaevandus, telegraaf, tööstuses ja põllumajanduses hakati kasutama keemiat, teaduse ja tehnika arengus leidis aset määratu suur hüpe. Ent Marx ja Engels juhtisid juba XIX sajandi keskel tähelepanu konfliktile kapitalismi poolt elluäratatud tootlike jõudude ja kapitalistlike tootmissuhete vahel. Tänapäeval aga sarnaneb kapitalism võluriga, kes on oma manamistega välja kutsunud võimsad vaimud, kuid ei suuda nendega toime tulla. Uued tootlikud jõud satuvad vastuollu kapitalistlike tootmissuhetega. Kapitalismi asemele tuleb kommunism.

Kommunistlikul ühiskondlik-majanduslikul formatsioonil on kaks faasi: alam — sotsialism ja kõrgem — kommunism. Tootmisvahendite ühiskondliku omanduse kehtestamine, ekspluateerimisest vabanemine loob tootlike jõudude ja tööviljakuse kiire kasvutempo; kõik tootmise ja teaduse saavutused on suunatud rahva hüvanguks, tekivad ja täiustuvad sotsialistlik demokraatia ja kommunistlik moraal, avanevad laiad võimalused isiksuse igakülgseks arenemiseks, talentide õitsenguks, kunsti ja teaduse progressiks. Sellepärast võidavadki kommunismi ideed ikka rohkem töötajate südame.

Mõnikord esitatakse lektorile küsimus: aga mis tuleb pärast kommunismi? Me vastame: tuleb kindlustada kommunismi võit kogu maailmas, siis aga avanevad ühiskonna edasiliikumise uued perspektiivid. Ja tuleviku inimesed määravad kommunismi kõrgemal astmel ise kindlaks oma ülesanded. Me eitame üht — tagasipöördumist vanale, eraomandusele. Arenemine toimub ühiskondliku omanduse alusel. Seejuures on inimeste kontrolli all mitte ainult loodusjõud, vaid ka ühiskondlikud suhted. Niisiis, kogu inimkond teeb läbi viis ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni: ürgkogukondliku, orjandusliku, feodaalse, kapitalistliku ja kommunistliku.

Tõsi küll, üksikud rahvad on mõned ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid vahele jätnud: Kiievi-Vene ja ger-

maani hõimud jätsid vahele orjuse kui formatsiooni, Ameerika Ühendriigid jätsid vahele feodalismi. Kesk-Aasia vabariigid astusid Suure Oktoobrirevolutsiooni tulemusena sotsialismi, kapitalismi vahele jättes. Need on erandid reeglist. Erandid aga ainult kinnitavad reeglit. Inimühiskonna ajalugu tervikuna on ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemise ja järjekindla vahetumise ajalugu.

## Vestlus teemadel

### «Mida uurib ajalooline materialism» ja «Ühiskondlik-majanduslik formatsioon»

Vestluseks soovitame järgmisi põhiküsimusi:

1. Milles on materialistliku ajalookäsituse olemus.
2. Tootmisviis kui ühiskonna arenemise peamine määrav jõud.
3. Sotsialistliku tootmisviisi tekkimise ja arenemise iseärasused.
4. Ühiskonna majanduslik baas ja pealisehitus.

Selles plaanis võib küsimuste käsitlemise järjekorda ka mõnel määral muuta. Näiteks võib neljanda küsimuse — «Majanduslik baas ja pealisehitus» — asetada teisele kohale, kuna see on väga tihedalt seotud materialistliku ajalookäsituse olemuse analüüsiga. Sel juhul nihkuvad kõik järgnevad küsimused edasi ja vestlus lõpeb sotsialistliku tootmisviisi iseärasuste arutamisega.

Kuna ajaloolist materialismi hakkavad tavaliselt õppima need grupid, kes enne seda õppisid dialektilist materialismi, siis tuleb loomulikult esitada kuulajaile kõigepealt küsimus ajaloolise materialismi ja dialektilise materialismi seose kohta. Siis meenutab mõni vestlusest osavõtja, et ajalooline materialism on materialismi põhiteesi «olemine määrab teadvuse» rakendamine ühiskonna ajaloole, ja see aitab tal esitada materialistliku ajalookäsituse olemust.

Võib esitada ka muid küsimusi, näiteks: kuidas käsitasid ühiskonna ajalugu Marxi-eelsed filosoofid? Ka see küsimus võib olla kuulajaile lähtepunktiks arutluse alustamisel.

Kui ka pärast mainitud küsimusi keegi ei soovi sõna võtta, võib kuulajaid paluda rääkida antud õppuseks soovi-

tatud marksismi-leninismi rajajate teostest — K. Marxi eessõnast teosele «Poliitilise ökonoomia kriitikast», F. Engelsi kõnest K. Marxi haual, V. I. Lenini teose «Karl Marx» osast «Materialistlik ajalookäsitus». Isegi nende teoste lihtne ümberjutustus sisaldab vastuse õppuse plaani esimesele küsimusele. Propagandist aga võib pärast paarikolme sõnavõttu öeldust kokkuvõtte teha, põhimomente alla kriipsutada ja seejärel üle minna järgmisele küsimusele.

Viimane viis on hea ka veel selle poolest, et annab propagandistile võimaluse selgitada, kes kuulajaist on algallikaid lugenud ja konspekteerinud. See aga on väga tähtis. Marksismi-leninismi teooria omandamise sügavus sõltub ju suures osas K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini teoste, partei kongresside, konverentside ja NLKP Keskkomitee pleenumite otsuste tundmaõppimisest. Igaüks, kes algallikaid loeb, tingimata mõtleb ja püüab kindlaks määrata: mis on siin kõige tähtsam, et peamine ei jääks kahe silma vahele. Siin tekivadki paljudel raskused, arusaamatused. Ja propagandist muidugi aitab neil kuulajatel neid huvitavates probleemides selgusele jõuda.

Vestluse teise punkti võib samuti jagada mitmeks kitsamaks ja seepärast kergemaks küsimuseks. Näiteks:

1. Mis on tootmisviis?
2. Millised kaks külge tal on?
3. Kuidas tootlikud jõud ja tootmissuhted muutuvad, kuidas nad vastastikku toimivad?

Ja pärast seda, kui neile küsimustele on vastused antud, vastab mõni suurema ettevalmistusega kuulaja või propagandist ise kõige keerulisemale küsimusele: mispärast on tootmisviis ühiskonna arenemise peamine jõud? Seejuures tuleb kas või lühidalt valgustada ka geograafilise keskkonna ja rahvastuse osatähtsust ja teha sellest järelduse, et kuigi geograafiline keskkond ja rahvastus on ühiskonna arenemise alatised ja vajalikud tingimused, ei saa nad olla arenemise peamised, otsustavad tegurid.

Vestluse plaanis on ette nähtud spetsiaalselt analüüsida sotsialistliku tootmisviisi tekkimise ja arenemise iseärasusi, mis loengus võib jääda põhjalikumalt valgustamata. Siin on kuulajaile abiks NLKP ajaloo õppimisel saadud teadmised. Las sõnavõtjad räägivad Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist meie maal, maa, pankade, vabrikute, tehaste ja transpordi natsionaliseerimisest ja

nende muutmisest sotsialistlikuks riiklikuks omandiks, meie maa sotsialistlikust industrialiseerimisest, põllumajanduse kollektiviseerimisest, mille tulemuseks oli sotsialistlike tootmissuhete võit külas.

Selle konkreetse materjali najal on kergem selgeks teha üldist seisukohta, et sotsialistlikud tootmissuhted kujunevad üleminekuperioodil. Sotsialistliku tootmisviisi tekkimise iseärasus seisab selles, et sotsialistlikud tootmissuhted ei saa tekkida valmis kujul kapitalismi rüpes. Nad tekivad üksnes sotsialistliku revolutsiooni tulemusena.

Teine sotsialistliku tootmisviisi tekkimise ja arenemise iseärasus, millele tuleb tähelepanu juhtida, seisab selles, et kasvab tohutult ajaloo subjektiivse teguri mõju sellele protsessile, s. o. kasvab inimeste teadliku tegevuse, Kommunistliku Partei ja sotsialistliku riigi tegevuse mõju, et ühiskondlik omand loob tootlike jõudude plaanipärase arendamise võimaluse ja vajaduse, et ühiskondlikke suhteid korraldatakse teadlikult. Just selle poolest erineb sotsialistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon printsipiaalselt kõigist eelnenud formatsioonidest, sealhulgas ka kapitalistlikust, kus valitses majanduslik stiihia ja tootmise anarhia.

Selgitanud subjektiivse teguri osatähtsust sotsialismi tingimustes, on kerge üle minna viimasele küsimusele — baasi ja pealisehituse küsimusele. Seejuures tuleb juhtida tähelepanu sellele, et need mõisted on vastastikku seotud: ei ole mõtet kõnelda baasist, käsitlemata tema vahekorda pealisehitusega, või pealisehitusest sõltumatult baasist. Baasi ja pealisehituse kategooriat kasutatakse üksnes majanduslike ja ideoloogiliste nähtuste vastastikuse vahekorra selgitamiseks, selle kindlakstegemiseks, mis on primaarne ja mis sekundaarne. Kõigil muudel juhtudel tuleb kõnelda tootmissuhetest, majandusest või poliitikast, riigist, ideoloogiast, uurides iga meid huvitavat nähtust konkreetselt.

Iga propagandist ja filosoofia õppejõud teab, et nõrga ettevalmistusega auditooriumis suudavad paljud seminarist osavõtjad öelda, mis on baas ja mis on pealisehitus, kuid neile teeb raskusi nende mõistete käsitlemine seoses kapitalistliku või kommunistliku formatsiooniga. Tuleb ette baasi samastamist materiaalsete hüvede tootmisviisiga ja isegi tehnikaga.

Niisuguses auditooriumis tuleb kõigepealt saavutada baasi ja pealisehituse marksistlik-leninliku teooria põhiseisukohtade õige mõistmine. Kui aga auditoorium on hea ettevalmistusega, siis võib anda seltsimeestele võimaluse mõelda ja vaielda, esitades näiteks järgmise küsimuse: milles on ühelt poolt baasi ja pealisehituse kategooria ning teiselt poolt ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse sarnasus ja erinevus? Pärast seda aga, kui soovijad on oma arvamuse avaldanud, selgitada, et ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus on oma ulatuselt laiemad mõisted kui baasi ja pealisehituse mõiste, et ühiskondlik olemine hõlmab rööbiti ühiskonna elu majanduslike tingimustega materiaal-tehniliste tingimuste laia ringi, ühiskondlikul teadvusel aga on peale ideoloogiliste külgede psühholoogilised ja muud küljed, mis ei ole otseses sõltuvuses baasist.

Seejuures tuleb taotleda, et vaidlus ei muutuks sõnavõttudeks selle kohta, mis kuulub pealisehitusse ja mis mitte, ja sel eesmärgil rõhutada nende kategooriate abstraktset iseloomu ja metodoloogilist tähtsust. Seminari juhataja võib lõppsõnas kritiseerida mõningaid kodanlikke sotsioloogilisi teooriaid, kasutades selleks õpikuid. Hea oleks tuua ka uusi andmeid tänapäeva ühiskondlikust elust. Kõneldes näiteks tootlike jõudude arenemisest sotsialismi tingimustes, jutustada uuest viie aasta plaanist, selle põhiülesannetest.

## INIMESTE ÜHTEKUULUVUSE AJALOOLISED VORMID

Inimeste ühtekuuluvuse ajalooliselt väljakujunenud püsivate sotsiaalsete ja etniliste vormide hulka kuuluvad sugukond, hõim, rahvas ja rahvus. Püsiv sotsiaalne ühtekuuluvus hõlmab ka perekonda.

Printsipiaalselt tähtis on, et seda teemat õpitaks algusest lõpuni inimeste ühtekuuluvuse vormide tekkimise ja arenemise marksistlik-leninliku ajaloolise ja majandusliku analüüsi alusel. Üksnes niisugune analüüs võimaldab paljastada perekonna, sugukonna, hõimu, rahva ja rahvuse olemuse kodanlike võltsingute sotsiaalsed ja klassijuured. Nimelt sel teel tuleb õppida paljastama rassismi, natsionalismi ja šovinismi ning järjekindlalt võitlema proletaarse internatsionalismi printsiipide elluviimise eest.

Teema «Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid» hõlmab suurt probleemideringi ja loomulikult ei ole kerge kõiki neid probleeme ühesuguse põhjalikkuse ja sügavusega valgustada. Propagandist võib siiski esile tõsta teema sõlmküsimused, kuid tuleb arvestada kuulajate ettevalmistatust.

### Loengu ettevalmistamine

Loengu koostamisel võib juhinduda järgmisest näitlikust plaanist:

1. Sugukond, hõim, rahvas, rahvus kui inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid.
2. Rahvused ja klassid.
3. Rahvused ja rahvussuhted sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes.

Esimesse gruppi kuuluvad ühtekuuluvuse mainitud vormide spetsiifiliste iseärasuste, nende tekkimise ja arenemise küsimused. Vajalikku materjali teema selle osa kohta võib propagandist leida F. Engelsi raamatust «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», III—IV ptk., V. I. Lenini teosest «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», samuti ajaloolise materialismi õpikutest.

Teise küsimustegrupi valgustamisel süveneb rahvuse olemuse sotsiaalne ja klassiline analüüs, käsitletakse rahvuse iseloomu kapitalismi ajal, kahe vastandliku maailmavaate ja kahe poliitika — kodanliku natsionalismi ja proletaarse internatsionalismi võitlust. Siin aga on soovitav analüüsida proletaarse revolutsiooni kui kodanliku ühiskonna rahvuste sotsialistlikeks rahvusteks ümberkujunemise eelduse osatähtsust, näidata rahvaste rahvusliku vabadusliikumise tõusu ja imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemist. Neid küsimusi käsitletakse V. I. Lenini teostes «Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta» (Teosed, 20. kd.), «VSDT(b)P VII ülevenemaaline (aprilli-)konverents», «Resolutsioon rahvusküsimuse kohta» (Teosed, 24. kd.); Moskvas 1960. aasta novembris toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamise avalduses (IV osa), NLKP Keskkomitee aruandes Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile (I osa, § 4), NLKP XXIII kongressi resolutsioonis NLKP Keskkomitee aruande põhjal (I osa), ajakirja «Kommunist» toimetusartiklis (1965, nr. 13) «Rahvuslik vabadusliikumine ja sotsiaalne progress».

Ja lõpuks kolmas probleemidering hõlmab järgmisi küsimusi: sotsialism ja rahvused, rahvusküsimuse lahendamine NSV Liidus; rahvaste arenemine ja nende lähenemine sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes; inimeste internatsionaalse ühtekuuluvuse edasise laiendamise teed; kommunism ja rahvused.

Valmistudes loenguks nendes küsimustes kasutab propagandist eeskätt NLKP programmi (2. osa, IV jagu); NLKP Keskkomitee aruannet Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile (II—IV osa); NLKP Keskkomitee 1967. aasta 4. jaanuari otsust «Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevaks valmistumisest». Kasulik on tutvuda ka artiklitega: «Kommunismi ehitavate rahvaste sõprus» («Kommunist», 1965, nr. 16),

«Nõukogude rahva patriotism ja internatsionalism» («Kommunist», 1966, nr. 9), J. Dešerijev, M. Kammari, M. Melikjan, NSV Liidu rahvaste keelte arenemine ja vastastikune rikastamine («Kommunist», 1965, nr. 13), N. Džandildin, Ühtne paljurahvuseline kultuur («Kommunist», 1966, nr. 5), M. Džunussov, Sotsialistlike rahvuste lähenemise majanduslikud alused («Pravda», 8. juuli 1966), G. Zimanas, Sotsialistlike rahvuste lähenemisprotsessi olemusest («Voprossõ Filossofii», 1966, nr. 7).

## 1. Sugukond, hõim, rahvas, rahvus kui inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid

Inimeste ühtekuuluvuse esimeseks ajalooliseks vormiks on sugukond. Juba termin «sugukond» viitab sellele, et jutt on veresugulastest koosnevast kollektiivist. Ent oleks väär selle alusel seletada sugukonna kujunemist bioloogiliste põhjustega.

Vajaduse kooskõlastatud tegevuseks ning pidevaks majandamiseks suuteliste püsivate inimkollektiivide järele tekitas tootlike jõudude arenemine. Ürgkogukondlikule tootmisviisile vastas kõige paremini inimeste sugukondlik organisatsioon. Ühiskonna arenemise sellel staadiumil võis tootmiskollektiiv kujuneda vaid loomuliku suguluse alusel, ja sugukond, erinevalt ürgkarjast, kujunes niisuguseks püsivaks kollektiiviks.

Sugukondlike suhete uurimised näitavad, et sugukond oli kõikjal, kus ta esines, ürgühiskonna sotsiaalne organisatsioon, mis ühendas veresugulussidemetega liidetud ning kollektiivse tööga ühtekoondatud, ühiste huvide, keele, tavade, traditsioonide ja ürgaegse kultuuri elementidega seotud inimeste gruppe.

Sugukondliku organisatsiooni aluseks oli tootmisvahendite ühisomandus. Kuivõrd sugukonna kõigi liikmete kohustused ja õigused olid võrdsed, oli ka nende iseloom sarnane. Nagu F. Engels märkis, hämmastasid nad oma sõltumatuse ja isikliku väärikuse tundega, otsekohesuse ja vaprusega.

Laiema etnilise ühtekuuluvuse ja ürgkogukondlikule korrale omase ühiskondliku organisatsiooni vormiks on hõim. Etnograafia, arheoloogia ja ajaloo andmete koha-

selt tekkis hõim arenenud sugukondliku ühiskonna perioodil sugukonnast kui põhilisest ühiskonna rakukesest.

Ka hõimud rajanesid sugukondlikel suhetel, inimeste veresugulusel. Inimese kuulumine hõimu tegi ta ühise omandi kaasomanikuks ja tagas osavõtu ühiskondlikust elust. Sellepärast olid hõimul needsamad tunnused mis sugukonnalgi ja üldmõiste «inimeste sugukondlik-hõimuline ühtekuuluvus» on õiguspärane.

Tootlike jõudude arenemise vajadused põhjustasid ürgkollektiivide liitumise. Tekivad hõimuliidud, mille kujunemine oli sisuliselt sugukondlik-hõimulise organisatsiooni lagunemise algus. Hõimude piires toimub sugukondade diferentseerumine rikasteks ja vaesteks, «vanemateks» ja «nooremateks». Jõukatest sugukondadest eraldub omakorda aristokraatia, kes ajab hõimuliidu kõiki asju. Sugukondliku korra vaadete ja mõtteviisi mõju oli veel suur, kuid võitluses uue korraga nad taandusid järk-järgult. Rahva kujunemist ettevalmistavaks seaduspäraseks protsessiks oli sugukondade ja hõimude lagunemine perekondadeks, kellel olid juba individuaalsed huvid. Üksik- (väike, individuaalne) perekond, mis koosnes ainult vanematest ja nende lastest, kujuneb eraomanduse kandjaks, ühiskonna põhiliseks majandusrakukeseks.

Enne kui hakata käsitlema rahva olemust, tuleb kuulajate tähelepanu juhtida veel sellele, et inimeste sugukondlik-hõimulise ühtekuuluvuse jäänused on ühel või teisel kujul säilinud ka tänapäeval paljude Aasia, Ladina-Ameerika ja eriti Aafrika rahvaste juures, kelle majanduse arenemist imperialism pidurdas. Astudes välja sõltumatust ja vabadust taotlevate rahvaste vastu, kasutavad kolonisaatorid ära hõimudevahelisi tülisid, ostavad üksikuid hõimujuhte ära, õhutavad hõimudevahelist vaenu põhimõttel «Jaga ja valitse».

Rahvas kui inimeste ühtekuuluvus kujuneb eraomanduslike suhete tekkides ja on iseloomulik orjanduslikule korrale ning feodalismile. Eraomanduse, vahetuse ja kaubanduse arenemine purustas endised sugukondlik-hõimulised seosed, tekitas uue tööjaotuse ja klassideks kihistumise. Inimeste ühendamise veresuguluse printsiip loovutas koha territoriaalsele printsiibile. Rahvas sisaldab antagonistlikke klasse, on nii-öelda vastandlike klassiliste ühtekuuluvuste (orjade ja orjapidajate, talupoegade ja feodaalide) ühtsus.

Siin tuleb tähelepanu juhtida sellele, kuidas sotsiaalsed sidemed erinevates inimeste ühtekuuluvuse vormides muutuvad. Ürgkogukondliku korra ajal olid need sugukondlikud, rahvusel, nagu me edaspidi näeme, on nad majanduslikud, rahval aga on teda määravad sotsiaalsed sidemed territoriaalsed. Tootmise kasv rahva eksisteerimise tingimustes tegi sugukondlikud suhted juba võimatuks, samal ajal aga ei olnud orjandusliku ja feodaalse ühiskonna tootlikud jõud veel nii arenenud, et majanduslikult ühendada kõiki rahva osi. Naturaalmajanduse valitsemise, feodaalse killustatuse tingimustes jäävad majanduslikud sidemed territoriaalsete liitude raamesse. Nimelt sellega on seletatav ka see, et rahval on palju hõimumurdeid, mis eksisteerivad pikka aega isegi pärast seda, kui neist kujuneb ühiskeel.

Ühiskonna jagunemine klassideks vajutab kõige tugevama jälje sugukondlik-hõimulise korra inimeste endisele iseloomu ja kultuuri ühtsusele. Igas rahvas tekib otsekui kaks erineva iseloomu, kõlbluse ja kultuuriga rahvast. Kui ürgaegne kultuur oli sisuliselt üldrahvalik, siis arenenud klassiantagonismiga rahva kultuur lakkab olemast selline. Valitsevad klassid püüavad rahva loomingut oma huvidele allutada, sellesse konservatiivseid, reaktsioonilisi ideid, rahvale võõraid vaateid sisse viia. Näiteks feodaalid ei piirdunud oma eepose või usulis-müstilise maalikunsti ja muusika loomisega, vaid töötasid oma kitsastes klassihuvides ümber rahva luuleloomingu, rahvamuusika jne.

Seega on orjandusliku või feodaalse tootmisviisi baasil tekkinud rahvad kõigile oma erinevustele vaatamata inimeste ajalooliselt kujunenud ühtekuuluvuse vormiks, mida iseloomustab territooriumi, territoriaalsete majandussidemete ühtsus, ühtne, dialektides avalduv keel ja nende ühiste omaduste alusel väljakujunenud teadlikkus oma etnilisest kuuluvusest.

Andnud rahva kui inimeste ühtekuuluvuse ajaloolise vormi üldise iseloomustuse, tuleb kuulajaile selgitada, et on olemas mitut tüüpi rahvaid. Tekkinud orjanduslikus ja feodaalses ühiskonnas, säilivad ja isegi kujunevad rahvad tänapäevani. Seda küsimust valgustatakse näiteks A. Agajevi artiklis «Rahvas kui sotsiaalne ühtekuuluvus» («Voprossõ Filossofii», 1965, nr. 11).

Seejärel läheb propagandist üle r a h v u s e olemuse küsimusele. Paistab, et ei ole raske vastata sellele,

mis on rahvus. Iga inimene kuulub teatud rahvusesse ja kohtub elus mitmesuguste rahvuste esindajatega. Ent rahvuse olemuse mõistmise kergus on ainult näilik. Tegelikult on see küsimus väga keeruline ja sellepärast tuleb sellel loengus üksikasjalikult peatuda.

Termin «rahvus» («natsioon») tekkis ammu enne rahvuse kui inimeste ühtekuuluvuse erilise vormi kujunemist. See tuleneb ladinakeelsest sõnast «natio», mis tähendab hõim, rahvas. Ent rahvus selle sõna tänapäevases mõttes on täiesti teistsugune nähtus kui hõim ja rahvas. Ta tekib kapitalistlikul alusel ja on seepärast uus, eriline inimeste ühtekuuluvuse vorm. Kui juba rahvast ei saanud käsitleda sugukondlik-hõimuliste sidemete komplitseerumise, nende jätkumise ja üldistumise tulemusena, siis seda enam ei saa seda teha rahvuse suhtes.

Jätkates inimeste ühtekuuluvuse vormide ajaloolis-majanduslikku analüüsi, näitab propagandist kuulajaile, et «puhtaid» rahvusi, kes oleksid pärit ühest hõimust või rahvast (kes muide ka tekib erinevatest hõimudest), ei ole olemas. Kõik rahvused on tekkinud mitmesugustest hõimudest, etnilistest gruppidest või rahvastest. Näiteks prantsuse rahvus on kujunenud burgundi, gaskooni, normandia, pikardi, provanssaali rahvastest.

Tänapäeva slaavi rahvuste kujunemisest võttis samuti osa suur hulk vanaaja hõime ja rahvaid. Iseäranis keerulisi erinevate rahvaste liitumise protsesse võib näha ameerika rahvuse näitest. «... Kuskil maailmas,» kirjutas V. I. Lenin, pidades silmas Ameerika Ühendriike, «ei jahvatata nii kiiresti ja nii radikaalselt kui siin tohutuid rahvuslikke erinevusi ühtseks «ameerika» rahvuseks.»[1] Võib viidata ka Ladina-Ameerika rahvustele, kes on konsolideerunud ja konsolideeruvad mitte ainult erinevaist rahvastest, vaid ka erinevaist rassidest: indiaanlastest, euroopalastest ja neegritest.

Rahvus ei ole muidugi erinevate elementide lihtne summa. Viimased assimileeruvad rahvuses, mis esineb juba uue etnilise ühtekuuluvusena.

Tänapäeva rahvusi iseloomustades tuleb rõhutada mitte niivõrd seda, et rahvus on ühesuguste etniliste iseärasustega inimeste ühtekuuluvus, kuivõrd seda, et ta kujutab endast uut inimeste sotsiaalmajanduslikku ja poliitilist

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 266.

ühtekuuluvust. Propagandistil tuleb sellele põhimõttelisele seisukohale kuulajate tähelepanu eriti juhtida.

Kuidas on tekkinud tänapäeva rahvused, milline on nende sotsiaal-majanduslik alus?

Juba meie ajastu alguses olid paljudes maades olemas sellised rahvuse elemendid nagu keel ja territoorium, kuid puudus kõige tähtsam — mitmesuguste piirkondade majanduslik ühtsus. Olukord muutus, kui tekkisid ja arenesid kodanlikud suhted. Euroopas hakkasid üksteise järel tekkima majanduslikult ja poliitiliselt tsentraliseeritud rahvused.

Näiteks vene rahvuse kujunemist (XVII saj.) seletab V. I. Lenin «elavneva kaubavahetusega üksikute piirkondade vahel, järk-järgult kasvava kaubakäibega, väikeste kohalike turgude liitumisega üheks ülevenemaaliseks turuks. Et selle protsessi juhtijad ja peremehed olid kapitalistid-kaupmehed, siis ei olnud nende rahvuslike sidemete loomine midagi muud kui kodanlike sidemete loomine.»[2]

Ka sugukonna hõimuliikmed moodustasid püsiva majandusliku ühtekuuluvuse, kuid mitmesugustesse hõimudesse, rassidesse ja klassidesse kuuluvate inimeste ühendamiseks, nende vahel alatiste majanduslike sidemete loomiseks oli vaja kapitalistlike suhete arenemist. Nende suhetega («kodanlike sidemetega») seletab V. I. Lenin laialdasema territoriaalse ühtekuuluvuse, kirjakeele, samuti rahvusliku eneseteadvuse kujunemist ja arenemist.

Kapitalistlike majandussidemete ühtsus on rahvuse tekkimise otsustav tingimus. Pärast rahvuse kujunemist aga esineb ta juba rahvuse tunnusena. Ta on tunnuseks ka siis, kui ühe majandusliku ühtekuuluvuse rüpes kujunevad ja arenevad mitte üks, vaid mitu rahvust. Tuleb silmas pidada, et rahvustevahelised majanduslikud sidemed võivad kujuneda sel juhul, kui neil rahvustel on olemas rahvusesisene ühtsus (rahvuslik turg), aga võib juhtuda ka nii, et need rahvused tõmbab rahvusvahelisse tööjaotusse kapitalistlik metropol. Näiteks paljud Ladina-Ameerika maad said ja saavad niiviisi võitu feodalismi iganditest. V. I. Lenin pidas rahvusteks ka asumaade rahvaid. «Eurooplased unustavad sageli, et asumaade rahvad on *samuti* rahvused,» kirjutas ta, «kuid säärase «haja-

[2] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

meelsuse» sallimine tähendab šovinismi sallimist.»[3] Rahvuste kujunemise erinevate teede juures jääb kohustuslikuks üks joon: hõimude isoleeritusest ja feodaalsest killustatusest ülesaamine, uute majanduslike sidemete kujunemine. Seega esineb majanduslike sidemete ühtsus kõigil juhtudel nii rahvuse kujunemise tingimusena kui ka rahvuse tunnusena.

Loengu ettevalmistamisel võib propagandist leida, et seda rahvuse tunnust nimetatakse kirjanduses «inimeste majanduselu ühtsuseks», ent säärane definitsioon jätab ebaselgeks kapitalistliku ühiskonna rahvustesse kuuluvate inimeste majanduslike huvide antagonismi, annab põhjust arvata, nagu oleks kapitalismi tingimustes olemas mingisugune ekspluataatorite ja ekspluateeritavate «majanduselu ühtsus». Sellepärast on parem öelda mitte «majanduselu ühtsus», vaid «majanduslike sidemete ühtsus», pidades silmas antud maa rahvastiku erinevate klasside ja kihtide, üksikute piirkondade ja alade, linna ja maa vahel jne. püsivate ja laialdaste majanduslike sidemete loomist.

Niisiis on rahvus kapitalismi tekkimise ja arenemise ajastu produkt. Tähelepanelik analüüs näitab, et rahvusele tavaliselt omistatavate tunnuste hulgas on niisuguseid, mis on tõepoolest kõigile tema liikmetele ühised, kuid on ka niisuguseid, mis kujunevad inimese klassiseisundi kaudu. V. I. Lenin pidas rahvuse kujunemise aluseks kodanlike majandussidemete tekkimist. Loonud rahvuse, muutuvad need sidemed loomulikult üheks tema määravaks tunnuseks rööbiti territooriumi ja keelega. V. I. Lenin ei arvanud põhitunnuste hulka rahvuslikku iseloomu ja kultuuri, vaid, vastupidi, rõhutas kapitalistliku ühiskonna rahvuse antagonistlike klasside iseloomu ja kultuuri vastandlikkust. Kõike öeldut arvesse võttes võib järeldada, et rahvus kujutab endast suure inimestegrupi ühendust majanduslike sidemete ühtsuse, ühise keele ja territooriumi ning etnilise eneseteadvuse pinnal.

Probleemi igakülgseks käsitlemiseks on propagandistil kasulik tutvuda 1966. aastal ajakirja «Voprossõ Istorii» veergudel toimunud diskussiooniga rahvuse mõiste üle.

---

[3] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 51.

## 2. Rahvused ja klassid

V. I. Lenin juhtis korduvalt tähelepanu sellele, et rahvuste käsitlemisel tuleb tingimata selgitada, millist mõju avaldavad klassid nende tekkimisele ja evolutsioonile.

See peab olema rahvusküsimuse valgustamisel propagandisti tähelepanu keskpunktis. Rahvus tekib etnilise ja sotsiaalse ühtekuuluvusena, mis hõlmab kapitalistliku ühiskonna antagonistlikke klasse. Sellepärast ei ole loomulikult võimalik mõista rahvuse olemust, käsitledes teda mingi väljaspool klasse või klassidest kõrgemal seisva nähtusena. Rahvuse ilmele avaldavad suurt mõju nii kodanlus kui ka proletariaat. Seoses sellega on kasulik selgitada, et termini «kodanlik rahvus» dogmaatiline kasutamine kogu rahvuse iseloomustamiseks takistab rahvuse olemuse õiget mõistmist.

Teatavasti esineb marksismi-leninismi klassikute teostes korduvalt termineid «kodanlik rahvus», «kapitalistlik rahvus» ja isegi «imperialistlik rahvus», kuid neid on seal kasutatud ajalooliselt konkreetselt ja kontekstist võib alati näha, mis mõte neile on antud. Lenin kasutas näiteks terminit «kapitalistlik rahvus», pidades silmas seda, et rahvuslike sidemete loomine «ei olnud midagi muud kui kodanlike sidemete loomine», et «rahvused on ühiskondliku arenemise kodanliku ajastu vältimatu produkt ja vältimatu vorm»[4]. Neis teesides rõhutas V. I. Lenin rahvuse kujunemise ja arenemise tingimusi. Juhtides tähelepanu «kodanlike sidemete loomisele», märkis ta ära kogu rahvuse, sealhulgas ka töörahva kapitalistlikesse tootmissuhetesse tõmbamise fakti. Öelda aga, et kodanlik rahvus on rahvus, keda iseloomustab teiste rahvuste territooriumi vallutamise püüd, usaldamatus teiste rahvaste suhtes ja nende vihkamine, tähendaks omistada valitseva kapitalistliku klassi ideeline ja sotsiaal-poliitiline loomus kogu rahvusele.

Isegi siis, kui K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin kõnelesid proletariaadi kodanlustumisest, tõmbasid nad ikkagi selge piiri kodanluse ja töörahva vahele. Terminit «imperialistlik rahvus» kasutades pidas V. I. Lenin silmas «suuri» imperialistlikke riike, kes rõhuvad teisi rahvaid ja tõmbavad sellesse kaasa oportuniste-šoviniste.[5] Loomuli-

[4] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 54.
[5] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 316—317.

kult ei pidanud Lenin imperialistlikeks töörahva hulki, kuigi ta väga hästi teadis, et suur osa neist on, eriti sõjaajal, kistud aktsioonidesse, mis toetavad imperialistlikku poliitikat.

Seega peab rahvuse olemuse klassiaspekt alati olema esiplaanil. See on eriti tähtis tänapäeval, kus mõisteid «kodanlikud rahvused» ja «proletaarsed rahvused» kasutatakse laialt «rahvusühtsuse» propageerimiseks ja klassivõitluse asendamiseks rahvuste võitlusega. Seejuures sisendatakse arenenud kapitalismimaade töörahvale mõtet, et mahajäänud maade elanikega võrreldes on nemad «ka kodanlased» ja oht ähvardavat neid «vaeste rahvuste», mitte aga oma monopolistide poolt. Arenevate maade reaktsioonilised ringkonnad aga kutsuvad töörahvast «solidaarsusele» «rikaste rahvustega». Ei ole raske näha, et säärased ideed on suunatud erinevaist rahvustest töötajate ühtsuse vastu, proletaarse internatsionalismi vastu. Rahvus sellepärast ongi inimeste ühtekuuluvuse eriline vorm, et ta erineb printsipiaalselt mitte üksnes sugukondlik-hõimulisest ühtekuuluvusest, vaid ka kapitalismieelse perioodi rahvastest klassijõudude selgema asetusega, antud rahvust moodustavate klasside sotsiaal-poliitilise ja vaimse palge suurema polaarsusega ja ühtlasi nende klasside seesmiste seoste suurema kindlusega.[6]

V. I. Lenin kirjutas, et igas rahvuses on kaks rahvust ja igas rahvuslikus kultuuris on kaks rahvuslikku kultuuri: «Igas kaasaegses rahvuses on kaks rahvust — ütleme meie kõigile natsionaalsotsiaalidele. Igas rahvuslikus kultuuris on kaks rahvuslikku kultuuri. On Puriškevitšite, Gutškovide ja Struvede suurvene kultuur, — kuid on ka suurvene kultuur, mida iseloomustavad Tšernõševski ja Plehhanovi nimed. Ukrainluses on *kaks samasugust* kultuuri, nagu ka Saksamaal, Prantsusmaal, Inglismaal, juutidel jne.»[7]

Võib tekkida küsimus: kas siis Puriškevitšid ja Gutškovid lakkavad olemast venelased? Muidugi mitte, kuid just siin tuleb meenutada mõistete «rahvus» ja «rahvuslik kuuluvus» erinevust. Antud juhul on üks asi olla rahvuselt venelane, teine asi aga olla rahvuse arenemise huvide väljendaja, kaitsja.

[6] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 503.

[7] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 15; vt. ka lk. 6—10. lk. 261—263; 19. kd., lk. 486—487, 493—494, 501 jt.

V. I. Lenin pidas rahvusliku kultuuri loosungi otsest või kaudset ülesseadmist lubamatuks. Tõepoolest, kui oleks olemas niisugune ühtne rahvuslik kultuur, siis kapitalistlikus ühiskonnas tuleks seda iseloomustada kodanliku kultuurina, see ei ole aga õige. Sellisel juhul poleks võimalik kodanliku ühiskonna kultuuri klassianalüüs.

Rahvusliku kultuuri kahestumust kapitalistlikus ühiskonnas ei tohi muidugi käsitleda lihtsustatult. V. I. Lenin näitas nii enne kui ka pärast Oktoobrirevolutsiooni, kuidas proletariaat hoolikalt säilitab ja arendab kõike väärtuslikku kultuuris. Meenutame kas või seda, kuidas V. I. Lenin L. N. Tolstoi õpetuse utoopilisusest ja isegi reaktsioonilisusest kõneldes ühtlasi märkis, et suur kirjanik kujunes Vene revolutsiooni peegliks. Rahvusliku kultuuri jagunemine demokraatlikuks ja kodanlikuks ei iseloomusta mitte selle loojate sotsiaalset kuuluvust, vaid huve, mida nad kaitsevad. Juhtides tähelepanu kapitalistliku ühiskonna rahvusliku kultuuri klassilise jagunemise paratamatusele, rõhutas V. I. Lenin resoluutselt, et kes neis tingimustes «kaitseb rahvusliku kultuuri loosungit, — selle koht on natsionalistlike väikekodanlaste, mitte aga marksistide hulgas».[8]

Rahvuse arenemise klassiliste ja rahvuslike momentide vahekorra paremaks mõistmiseks tuleb kuulajate tähelepanu juhtida vajadusele selgeks teha mitmesuguste klasside objektiivne osa rahvuse kujunemises ja evolutsioonis tema arenemise erinevatel etappidel.

Selle selgitamine, et töötavad klassid on rahvuse esindajad kõigil tema arenemise etappidel, valitsevad klassid aga üksnes tema algstaadiumil, võimaldab paljastada kodanluse riukad, kes alati püüab lasta end paista rahvuse esindajana ja juhina.

Kui K. Marx ja F. Engels «Kommunistliku partei manifestis» kirjutasid, et kodanlus ühendab varem sõltumatud alad *«üheks* rahvuseks ... *ühe* seadusandlusega, *ühe* rahvusliku klassihuviga»[9], rõhutasid nad eeskätt kodanluse tegevuse sotsiaalset mõtet, rahvusliku klassilise ühtekuuluvuse tekkimist. K. Marx ja F. Engels olid arvamisel, et kummalgi kapitalistliku ühiskonna põhiklassil on omad huvid. Kodanlus on huvitatud kõigi riigi kodanike liiku-

[8] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 9.

[9] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Tallinn 1966, lk. 38.

misvabadusest, ühtsest kaubanduslikust ja tööstuslikust seadusandlusest ja lõppkokkuvõttes kodumaise tööjõu takistamatu massilise ekspluateerimise võimalusest. Just sellel rajaneb kogu kodanluse patriotism, kogu tema natsionalistlik ideoloogia.

Ka proletariaat on rahvuslik, kuid mitte kodanlikus mõttes. Ta on rahvuslik niivõrd, kuivõrd «töölisklass selleks, et üldse olla võimeline võitlema, peab organiseeruma omas kodus *kui klass* ja... tema võitluse vahetuks areeniks on tema oma maa. Niivõrd on tema klassivõitlus küll mitte sisult, vaid... «vormilt» rahvuslik»[10]. Proletariaat ei taotle rahvuslikku isamaad mitte sellepärast, et ta on oma kodanlusega vaimses suguluses. Algul tunneb ta intuitiivselt, seejärel aga mõistab, et organiseerumine rahvuslikus mastaabis võimaldab tal paremini võidelda kodanluse vastu ja oma huve tagada.

Rahvuse arenemises erinevate klasside osa selgitamine aitab propagandistil juhtida kuulajaid teema ühe tähtsama küsimuse, proletaarse internatsionalismi ja kodanliku natsionalismi vastandlikkuse küsimuse juurde.

Kuivõrd rahvused kujunesid kodanlike majandussidemete alusel, siis tekitasid kapitalistliku omanduse ja ekspluateerimise suhted natsionalismi — ühtede rahvuste teiste rahvuste poolt rõhumise, rahvusliku vaenu ja rassivaenu ideoloogia ja poliitika.

Kapitalistlik tootmisviis aga peitis endas ka teist võimalust — proletaarse internatsionalismi ideoloogia ja praktika tekkimise ja arenemise võimalust. See võimalus, nagu näitas V. I. Lenin, seisis selles, et: 1) proletariaadi majanduslik seisund ei ole natsionaalne, vaid internatsionaalne; 2) tema klassivaenlane on internatsionaalne; 3) tema vabanemise tingimused samuti; 4) tööliste internatsionaalne ühtsus on natsionaalsest tähtsam.[11]

Seepärast on loomulik, et proletariaadile on omane internatsionalism, ja marksism-leninism kui töörahva maailmavaade hõlmab orgaaniliselt proletaarse internatsionalismi ideoloogiat.

Kõigist rahvustest proletaarlaste ühesugune sotsiaalne seisund, nende klassi saatuse ja eesmärkide ühtsus sünnitavad tööliste ja kõigi ekspluateeritavate rahvusvahelise

---

[10] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 16.
[11] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 203.

solidaarsuse psühholoogia. Seepärast tekibki proletaarne internatsionalism juba kapitalismi tingimustes. Algul väljendub see kõigi töötajate huvide ühtsuse, solidaarsuse ja vendluse tundena. Selle ühtekuuluvuse teadusliku mõistmise annab proletaarse internatsionalismi ideoloogia, mille on välja töötanud marksism-leninism. Kommunistlikud ja töölisparteid kinnitavad oma poliitikaga töörahva rahvusvahelist solidaarsust, sõprust ja vastastikust toetamist võitluses kapitalismi vastu, klassideta ühiskonna ülesehitamise eest.

Seega väljendab proletaarne internatsionalism kogu maailma erinevaist rahvustest ja rassidest tööliste rahvusvahelise solidaarsuse psühholoogiat, ideoloogiat ja poliitikat võitluses rahu, demokraatia ja sotsialismi eest.

Sotsialismi maailmasüsteemi moodustamine tegi proletaarse internatsionalismi sisu veelgi mahukamaks ja rikkamaks. Esmakordselt hakati proletaarse internatsionalismi alusel rajama riikide vastastikuseid suhteid, tekkis s o t s i a l i s t l i k  i n t e r n a t s i o n a l i s m. Erinevate maade töölisklassi poliitilist ja ideoloogilist monoliitsust rikastab ja täiendab sotsialistlike riikide majanduslik monoliitsus.

Töölisklassi ja kõigi töötajate vabastamine sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest, rahvaste vennaliku koostöö organiseerimine sotsialismi ja kommunismi ehitamisel on tihedalt seotud proletaarse internatsionalismi printsiipide järjekindla elluviimisega.

Proletariaat, kogu töörahvas ammutab jõu ja võimsuse monoliitsusest, ühtsusest. Seepärast levitab kodanlus töörahva hulka vaenu külvamise, tema jõudude killustamise eesmärgil natsionalismi tema mitmesugustes variantides.

Tuleb silmas pidada, et kuigi natsionalismi kandjaks on kodanlus, näitavad ajaloo kogemused, et natsionalismi süstemaatilise ja pikaajalise sisendamisega võib mürgitada ka rahvahulki. Seda saavutasid näiteks preisi militaristid ja saksa natsionaalsotsialistid minevikus ja seda taotlevad Bonni revanšistid tänapäeval. See aga näitab veel kord, et natsionalism ei ole mitte kaasasündinud, vaid külgepoogitud tunne.

Kodanlus kasutab rahvustunnet meelsasti ja sageli ning mitte ilma eduta töörahva klassiteadvuse nüristamiseks. Kodanliku natsionalismi ideoloogide kõige armastatumaks võtteks on olnud ja jääb rahvuslikus vormis avalduvate

ühiskondlike nähtuste klassisisu kinnimätsimine. Sellepärast on marksistid kohustatud eriti tähelepanelikult suhtuma ühiskonna elu rahvuslikesse momentidesse ning paljastama nende klassialuse.

Rahvaste rahvusliku vabadusliikumise arenemine ja imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemine tõstsid üles terve rea uusi rahvuslikke ja klassilisi ülesandeid. Propagandistil ei ole muidugi vajadust analüüsida selle eriteema kogu küsimusteringi, kuid tuleb kas või lühidalt käsitleda klasside ja rahvuste vahekorra probleemi, samuti natsionalismi iseloomu rahvuslikus vabadusliikumises.

Kaasaegne rahvuslik vabadusliikumine areneb sotsialismi maailmasüsteemi ja ülemaailmse revolutsioonilise töölisliikumise toetusel. Tugevneb selle liikumise internatsionaalne iseloom. Võitlus ei käi enam ühe või teise koloniaalriigi, vaid kogu koloniaalse rõhumise süsteemi vastu. Viiakse ellu loosungit «Kõigi maade proletaarlased ja rõhutud rahvad, ühinege!», mille V. I. Lenin heaks kiitis. Kaasaegsel rahvuslikul vabadusliikumisel on imperialismivastane iseloom, ta on orgaaniliselt seotud kapitalismilt mittekapitalistlikule arenguteele ülemineku protsessiga. (Üksikasjalikumalt kõneldakse sellest K. Brutentsi artiklis «Kaasaegse rahvusliku vabadusliikumise mõningatest iseärasustest», «Voprossõ Filossofii», 1965, nr. 1 ja 6.)

Rahvusliku vabadusliikumise iseärasuste mõistmiseks on väga tähtis selgitada, kuidas mitmesugused klassid suhtuvad üldrahvuslike ülesannete lahendamisse. See on ulatuslik küsimus, sellepärast soovitame loengus ära märkida vaid olulisemad momendid.

Nagu kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1960. aasta nõupidamise avalduses rõhutatakse, suudavad endalt koloniaalikke heitnud maad oma rahvusliku taassünni pakilisi ülesandeid edukalt lahendada ainult otsustavalt võideldes imperialismi ja feodalismi jäänuste vastu. Nendeks ülesanneteks on agraarsete ümberkujunduste läbiviimine talurahva huvides, rahvusliku tööstuse loomine ja arendamine, elanikkonna elatustaseme tõstmine, ühiskonna elu demokratiseerimine, rahutaotleva välispoliitika teostamine, majandusliku ja kultuurialase koostöö arendamine sotsialismimaadega ja teiste sõbralike riikidega.

Järjekindlalt võitleb nende ülesannete lahendamise eest, rahvusliku taassünni eest töölisklass, kes tõmbab endaga kaasa talurahva. Töölisklassi ja talurahva liit on rahvus-

liku vabastuse revolutsiooni lõpuleviimise tähtsaim tingimus.

Suurkodanlus blokis mõisnikega astub välja rahvuse huvide vastu. Osa kodanlusest astub välja, ja küllaltki aktiivselt, sõltumatuse kättevõitmise eest, rahvusliku tööstuse arendamise ja isegi riikliku sektori loomise eest (lootes selle abil välja tõrjuda välismonopole), kapitalismi arenemist takistavate feodalismi igandite likvideerimise eest. Ühesõnaga, ta on progressiivne rahvuslik jõud, niikaua kui kõne all on rahvusliku kapitalismi arendamine. Ent pärast rahvusliku sõltumatuse kättevõitmist muutuvad aktiivsemaks demokraatlikud jõud, kes nõuavad mitmete sotsiaalsete probleemide radikaalset lahendamist, mis on vastuolus kodanluse klassihuvidega. Kartes ühiskondliku elu demokratiseerimist, töörahva aktiivset osavõttu rahvuslikust taassünnist, tema poliitilise mõju tugevnemist, hakkab kodanlus koostööd tegema ja sõlmib sobingu monopolidega, kohaliku feodaalse ning sugukondlik-hõimulise ülemkihiga, astub tööliste ja talupoegade huvide vastu. Loomulikult avaldab kodanlus veel suuremat vastupanu mittekapitalistlikule arenguteele üleminekule.

Kodanlus, kes tahab kätte võita rahvuslikku sõltumatust kapitalismi arendamiseks, põrkab seega kokku laiade rahvahulkade sooviga ja kindla otsusega arendada maad mittekapitalistlikul teel. Ta ei ole enam suuteline väljendama rahvuse lootusi ning lahendama üldrahvuslikke ülesandeid. Kui organiseeritud ja tugev proletariaat puudub, siis astub rahvusliku vabadusliikumise etteotsa rahvusliku kodanluse asemel revolutsiooniline demokraatia, keskkihtide esindajad — patriootlikult meelestatud demokraatlikud haritlased, üliõpilased, mõningad sõjaväelaste ringkonnad.

Tuleb arvestada, et ärganud rahvaste vabadusliikumine kulgeb paljudes maades natsionalismi lipu all. Eespool oli juba öeldud, et natsionalism on töörahva tõelistele huvidele vaenulik, ja see on õige, kuid siin tuleb selgitada, et rahvusliku vabadusliikumise teatud perioodidel esineb rõhutud rahvuse natsionalism imperialismi vastu, poliitilise ja majandusliku sõltumatuse eest, oma rahvuse suveräänsuse ja igakülgse arendamise eest võitlemise ideoloogiana ja poliitikana. Niisuguse ülddemokraatliku sisuga natsionalismi peavad marksistid-leninlased ajalooliselt

õigustatuks ja toetavad seda seal ja siis, kus ja kui selline sisu on olemas, unustamata seejuures, et samal ajal on ka rõhutud rahvuse natsionalismis külg, mis väljendab ekspluateeriva ladviku ideoloogiat ja huve. Kodanluse osavõtt rahvuslikust vabadusliikumisest tuleb esialgu kasuks vabadusvõitlusele. Niipea aga, kui poliitiline sõltumatus kätte võidetakse ja päevakorrale kerkivad selle sõltumatuse kindlustamise küsimused ning sotsiaalsed probleemid, tuleb ilmsiks valitsevate klasside natsionalismi kodanlik sisu.

Paljastades ja isoleerides reaktsioonilisi jõude, kes on valmis pärast poliitilise võimu kättevõitmist sobinguks neokolonialismiga ning rahvuse tõeliste huvide reetmiseks, püüavad rahvahulgad ühtlasi säilitada ühisrinnet kõigi klasside ja kihtidega, kes ei ole veel ammendanud oma võimalusi ühise ürituse heaks tegutseda. Rahvusliku vabastuse revolutsioon ei lõpe poliitilise sõltumatuse kättevõitmisega. See jätkub sotsiaalmajandusliku revolutsioonina ning progressiivsete jõudude ühtse rahvusrinde säilitamine jääb kolonialismist vabanenud maade tähtsaks ülesandeks.

Rahvuse ja klasside probleemiga on seotud ka niinimetatud erilise rahvusliku psüühika ehk psüühilise laadi küsimus. Natsionalistid vastandavad rahvusühtsuse klassiühtsusele sel alusel, et kõigil ühest või teisest rahvusest inimestel olevat ühine püsiv psüühiline laad ehk rahvuslik iseloom.

Kõigepealt tuleb märkida, et psüühiline laad ja iseloom on vastastikku seotud, kuid mitte identsed. Edasi, inimese iseloomu, sealhulgas ka tema rahvusliku iseloomu määrab tema koht ühiskondlike suhete süsteemis. Seepärast võib kõnelda eri rahvusest proletariaadi või kodanluse erinevast rahvuslikust iseloomust. Me teame näiteks, et inglise kodanluse klass hõlmas «uusaadlit»; see tingis paljud inglise kodanluse spetsiifilised jooned: tema konservatiivsus, traditsioonide, sugupuu ja tiitlite kummardamine, snobism ja «kompromissivaim». Võib mainida teistest rahvustest kodanluse mõningaid spetsiifilisi jooni. Kui võrrelda erinevaist rahvustest proletariaadi iseärasusi, siis võib märgata erinevusi, mis ei ole tingitud klassiseisundist (selles suhtes on ühesugused klassid põhiliselt võrdsed), vaid rahvuslikest elutingimustest. Kui aga on jutt ühe rahvuse antagonistlikest klassidest, siis ei saa nende

psüühilise laadi mõningad ühised jooned (näiteks temperament) rahvuse palet määrata.

Ühe või teise maa teatud arenemisetapil toimub rahvuse erinevate klasside konsolideerumine, kuid mitte sellepärast, et neil oleks olemas vaimne ühtekuuluvus, vaid sellepärast, et seda nõuavad rahvuse huvid, tema arenemise objektiivsed seadused. See sünnib näiteks siis, kui kerkib üles rahvusliku sõltumatuse kättevõitmise nõue. V. I. Lenin rõhutas, et võõramaise ikke all jõudsid rahvad «rahvusluse ideeni». «Rahvusluse idee» ei hõlma üksnes teadlikkust etnilisest kuuluvusest ühte või teise rahvusesse, vaid ka rahvusliku suveräänsuse nõudmist, mis on seotud riikliku sõltumatusega. Niisuguses laias käsituses kujunes rahvusluse idee, nagu me juba nägime, peaaegu kõigi tänapäeva rahvuslike vabastussõdade tuumaks ja eesmärgiks. Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste vabadusliikumine on tihedalt seotud poliitilise sõltumatuse, rahvusriikide moodustamise taotlusega.

Seega ei sõltu inimeste rahvusliku iseloomu kujunemine mitte nende rahvuslikust päritolust, vaid nendest konkreetsetest ühiskondlikest tingimustest, milles nad küllalt pikka aega elavad. Nagu nägime, on nende tingimuste hulgas otsustavaiks klassilised tingimused. Valitsevad, ekspluataatorlikud klassid puhuvad suureks ühe ja sellesama rahvuse erinevate klasside esindajate psühholoogia teatud joonte ühtsuse tähtsuse, kuid see on spekuleerimine töörahva rahvustundega. On olemas tunnete ja traditsioonide teatud rahvuslik koloriit, kuid nende tunnete sisu võib olla antagonistlikel klassidel diametraalselt vastupidine. Seda enam käib see mõtte- ja teoviisi kohta.

Selle ühise ühe ja sellesama rahvuse antagonistlike klasside psüühilises laadis määravad peamiselt ühised looduslikud tingimused ja suured ajaloolised sündmused, mis puudutasid kogu rahvuse saatust. Antud rahvusest inimeste psühholoogiale jälje jätnud sündmuste suhtes tuleb silmas pidada, et lõppkokkuvõttes peegelduvad ka need antagonistlike klasside tunnetes, mõtetes ja tegudes erinevalt. Teatud kokkupuutepunktid on ajutised, mitte alati nii olulised, et kõnelda nende alusel rahvuse elus asetleidnud ajalooliste sündmuste psühholoogilise taju ja peegelduse ühtsusest.

Propagandist võib neid seisukohti kinnitada mis tahes rahvuse ajaloost näiteid tuues. Maailma ajaloos on kül-

luses näiteid selle kohta, kuidas kodanlus rahvuslikud huvid reedab. Nii on juhtunud (ja juhtub) isegi rahvuslikes vabastussõdades.

Tavaliselt on kodanlus valmis kaitsma rahvuslikku sõltumatust ning osa võtma rahvuslikust vabadusliikumisest, kuid tingimusel, et tal ei tuleks mitte milleski oma klassihuvisid piirata töörahva kasuks, et rahvuslike vabadusliikumiste tulemused oleksid lõppkokkuvõttes talle kasulikud. Ühtlasi ei takista see kodanluse klassi laskmast end paista kogu rahvuse ja isegi tööliskiassi esindajana.

Laiad rahvahulgad jäävad sageli uskuma kodanlust, et ühel ja sellelsamal rahvusel on «eriline ühine hing» ja et «ühise hingega» inimestel on kergem üksteist mõista. Seda usku tuleb arvestada. Üldse tuleb poliitikas arvestada mitte ainult reaalselt eksisteerivaid asju, vaid ka olemasolevaid illusioone. Paljud inimesed on näiteks veendunud, et piisab lihtsalt rahvuslike erinevuste (inglaste või prantslaste, venelaste või ukrainlaste jne.) näitamisest, kui «erilise rahvusliku psüühilise laadi» olemasolu saab silmanähtavaks kõigile, kuigi ei see «silmanähtavus» ega isegi mitte ühe või teise rahvuse kunsti või olustiku analüüs pole andnud ega saagi anda «erilise rahvusliku hinge» olemasolu teaduslikke tõestusi. Ja ometi tuleb arvestada eelarvamust, et niisugune hing on olemas. Tuleb arvestada reaalselt kujunenud veendumusi, miilised need ka ei oleks. Seda enam, et rahva natsionalistliku mõjutamise fakti, kodanluse, tema kultuuri ja ideoloogia mõju töörahvale ei saa eitada.

Õigesti korraldatud ideelis-poliitilise tööga võib natsionalistlikud eelarvamused hajutada ning saavutada, et rahvuslikke fetišeid järjest vähemaks jääb.

### 3. Rahvused ja rahvussuhted sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes

Loengu selle osa ettevalmistamiseks oleks hea peale soovitatud kirjanduse kasutada ka raamatu «Teaduslik kommunism. Materjale loenguks» (Politizdat, 1965) peatükki «Kommunism ja rahvused». Silmas pidades seda, et soovitatud kirjanduses on olemas peaaegu kogu vajalik materjal, võime siin piirduda tähelepanu juhtimisega teema

selle osa põhiprobleemidele ning teha mõningaid selgitusi ja täiendusi.

Oktoobrirevolutsiooni võidu ja NSV Liidus sotsialismi ülesehitamise tulemusena muutuvad põhjalikult erinevate rahvuste ja rahvusgruppide ühiskondlikud, sealhulgas rahvuslikud suhted, nad kujunevad uut tüüpi rahvusteks ja rahvusgruppideks. Siin on propagandistil taas võimalus illustreerida mõistete «rahvus» ja «rahvuslik kuuluvus» erinevust. Tõepoolest, sotsialistliku revolutsiooni tulemusena muutub põhjalikult rahvuste tüüp, kuigi inimesed etnilises suhtes kuuluvad sellessesamasse rahvusesse.

Meenutanud kuulajaile, et rahvused tekkisid kodanlike sidemete produktina, et rahvused sünnitas kapitalistlik tootmisviis, tuleb alla kriipsutada, et sotsialistlike rahvuste kujunemiseks on vajalik sotsialistliku tootmisviisi võit.

Veel üks eelmärkus. NSV Liidus on üle saja rahvusgrupi. Kõik nad on, niisamuti nagu nõukogude rahvusedki, sotsialistlikud. Rahvuste ja rahvusgruppide vahelistel erinevustel ei ole sotsialismi tingimustes põhimõttelist iseloomu. Paljud autorid kalduvad arvama, et sotsialistliku rahvusgrupi ja sotsialistliku rahvuse ainsaks erinevuseks on rahvusgrupi suhteline väikesearvulisus. Näha kõiges ülejäänus rahvusgruppide ja rahvuste vahel mingisugust olulist erinevust ei ole õige. Nii ühed kui teised elavad sotsialistlike tootmissuhete jagamatu valitsemise tingimustes, nii ühed kui teised on oma rahvuslikku majandust, kultuuri jne. arendavad rahvad. Sellepärast käib sotsialistlike rahvuste kohta öeldu võrdsel määral ka sotsialistlike rahvusgruppide kohta.

Loengu selles osas tuleb kõigepealt näidata NSV Liidus Oktoobrirevolutsiooni esimestest päevadest peale alanud rahvusküsimuse lahendamise maailmaajaloolist tähtsust. Seejuures on tähtis rõhutada, et sotsialistlik revolutsioon ei piirdunud üksnes kõigi rahvuste võrdsete õiguste väljakuulutamisega. Võeti kurss kõigil riikliku, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö aladel rahvaste tegeliku võrdsuse teostamisele.

Väga tähtsaks pidas V. I. Lenin endise tsaari-Venemaa rahvuste ja rahvusgruppide riiklikku korraldust. Ta esitas riikliku korralduse plaani ühtedele autonoomia ja teistele föderatsiooni vormis, arvesse võttes ühtede või teiste rahvaste ajaloolist arenemist ja konkreetseid tingimusi.

Lenin astus välja «autonomiseerimise» plaani vastu, mis laiendas autonoomia printsiipi mehhaaniliselt kõigile rahvastele (vt. Teosed, 36. kd., lk. 554—560).

Elu kinnitas täielikult V. I. Lenini õigsust. Nõukogude föderatsioonis ja autonoomias leidsid NSV Liidu rahvad oma arenemise, oma natsionaalsete ja internatsionaalsete huvide harmoonilise ühendamise kõige otstarbekamad vormid.

Kriipsutanud alla, et sotsialismi ehitamise algusest peale kujunes uute rahvussuhete, NSV Liidu rahvaste lähenemise ja sõpruse poliitiliseks aluseks nõukogude riiklik kord, nõukogude demokraatia, tuleb kuulajaile näidata majanduse määravat tähtsust sotsialistlike rahvuste ja rahvusgruppide kujunemise ning arenemise protsessis.

Materjali NSV Liidu rahvuste ja rahvusgruppide majanduse ja kultuuri arenemise kohta leidub artiklites: «Kommunismi ehitavate rahvaste sõprus» («Kommunist», 1965, nr 16); M. Kim, Kultuurirevolutsiooni kogemused Nõukogude Liidus («Kommunist», 1966, nr. 8).

Esmakordselt ajaloos kujunesid uut tüüpi rahvused ja rahvusgrupid, mis oma majandusliku aluse, klassistruktuuri, poliitilise korra ja vaimse palge poolest põhjalikult erinevad kapitalistliku ühiskonna rahvustest ja rahvusgruppidest.

Sotsialistliku rahvuse kõige iseloomulikumaks jooneks on tema kasvav sotsiaalne homogeensus, teda moodustavate klasside ja sotsiaalsete kihtide majanduslike ja poliitiliste huvide ühtsus. Sotsialistlikud tootmissuhted — vastastikuse abistamise ja koostöö suhted — tsementeerivad kõigisse rahvustesse ja rahvusgruppidesse kuuluvate töötajate sõprust. Sotsialismi võiduga muutub rahvustele ja rahvusgruppidele võõraks kapitalistlikule ühiskonnale omane rahvusliku iseloomu ja kultuuri klassiline kahestumus.

See kõik muutis rahvuse olemust ja teda ei saa enam defineerida analoogiliselt kapitalistliku ühiskonna rahvusega.

Sotsialistlik rahvus on sotsialismi võidu tulemusena kujunenud ühise keele ja territooriumiga, ühiste majanduslike huvidega, ühise riigi ja kultuuriga inimeste ühtekuuluvus, nende vaimse palge ühtsus ühenduses internatsionalistliku maailmavaatega ning majandus-, sotsiaalpoliitilise ja kultuurielu kasvava internatsionaalse ühtsusega.

Sotsialistlike rahvuste põhijoonte üksikasjaliku iseloomustuse leiab propagandist raamatust «Teaduslik kommunism. Materjale loenguiks», lk. 278—280.

Nüüd on nõukogude rahvused ja rahvusgrupid jõudnud kommunismi ehitamise perioodi, mis on nende edasise õitsengu ja kõigil elualadel toimuva lähenemise uus etapp.

Rahvuste õitsengust ja lähenemisest kõneldes tuleb kuulajate tähelepanu koondada nende protsesside vastastikuse sõltuvuse ja vastastikuse tingituse käsitusele. Rahvuste lähenemine ja vennalik koostöö on nende õitsengu, igakülgse arenemise tähtsaim tingimus, rahvuste õitseng aga tugevdab nende lähenemise, vastastikuse mõju ja vastastikuse rikastamise protsessi. Ühtlasi ei tohi rahvuste lähenemist kujutada üksnes rahvusliku õitsengu passiivse, automaatse tulemusena. Niisugune seisukoht on sageli seotud püüdega lahendada üksikute rahvuste arenemise küsimusi üldrahvalikke huve ignoreerides.

Kommunistid pole kunagi varjanud ega varja seda, et nad näevad rahvuste kokkusulamises inimkonna ehkki küll kauget, kuid reaalset tulevikku. Nad ei forsseeri neid protsesse kunstlikult, kuid samal ajal, teades rahvuste arenemise perspektiivi, ei käsitle seda liikumist stiihilisena, vaid mõjutavad seda sihipäraselt.

Juba rahvuste õitseng sisaldab majanduse, poliitika ja ideoloogia internatsionaliseerimist, kõigi nõukogude rahvuste kultuuris ja vaimses palges internatsionaalsete joonte kujunemist. Sotsialistliku internatsionalismi põhimõtete kasvatamise tähtsusele peab propagandist pöörama erilist tähelepanu. Tuleb näiteks märkida, et rahvuslike iseärasuste ülemäärane rõhutamine, rääkimata juba nõndanimetatud rahvuslikust omapärast, takistab rahvuste normaalseid vastastikuseid suhteid ning rahvuste lähenemist, vastastikust rikastumist.

V. I. Lenin nõudis rahvuslike iseärasuste ranget arvessevõtmist, kuid niiviisi, et õige, sihikindla poliitikaga arendada ja tugevdada erinevaist rahvustest inimeste internatsionaalseid jooni. Juba enne revolutsiooni kirjutas ta kommunistide poole pöördudes: «Me oleme kohustatud kasvatama töölisi «ükskõiksuses» rahvuslike erinevuste suhtes» (22. kd., lk. 321). Lenini nõue kasvatada «ükskõiksust» rahvuslike erinevuste suhtes ei ole muidugi vastuolus tema teise nõudega: «Mitte ignoreerida rahvuslikke iseärasusi», sest jutt ei ole mitte rahvuslike erinevuste kos-

mopoliitilisest eitamisest, vaid nende erinevuste natsionalistliku tõlgendamise lubamatusest, internatsionaalsete põhimõtete prioriteedist töörahva kasvatuses.

Sotsialistlike rahvuste edasise arengu ja nende igakülgse lähenemise majanduslikuks aluseks on kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine. Seda loovad kõik sotsialistlikud rahvused ühiste jõupingutustega, tihedas koostöös.

Et täita NLKP XXIII kongressi direktiivid NSV Liidu rahvamajanduse arendamise viie aasta plaani kohta aastaiks 1966—1970, tuleb veelgi tugevdada kõigi rahvuste igakülgseid sidemeid, hoolikalt läbi töötada territoriaalse planeerimise teaduslikud probleemid, likvideerida rahvusliku piiratuse ja kolkapatriotismi igasugused avaldused.

Sedamööda kuidas sotsialistlikud suhted arenevad ja kasvavad järk-järgult ümber kommunistlikeks, süveneb ja tugevneb rahvuste kultuuriline lähenemine.

Nõukogude internatsionaalse kultuuri määrab kõigi nõukogude rahvuste ühtne sotsialistlik majandus ja ideoloogia, samuti tegelikkuse kunstilise kujutamise ühtne meetod. See ei tähenda, et oleks tegemist mingisuguse rahvuskultuuride nivelleerimisega, unifitseerimisega, nagu laimavalt räägivad kodanlikud ideoloogid. Vastupidi. Kultuuride lähenemise ja vastastikuse rikastamise tulemuseks ei ole žanride, stiilide, kunstiliste vahendite ühenäolisus, vaid nende mitmekesistumine.

Iga nõukogude rahvuse kultuur peegeldab kommunismi ehitamise perioodil ikka rohkem ja rohkem erinevaist rahvustest inimeste vaimse palge ühiste joonte kasvu. Siit ei tohi aga teha järeldust, et rahvuslik vorm kaotab tähtsuse. Rahvuslikku vormi ei tohi ignoreerida ega alahinnata, kuivõrd just see teeb kultuuri sotsialistliku sisu ühe või teise rahvuse laiadele hulkadele arusaadavamaks.

Ühtlasi tuleb silmas pidada, et rahvuslikud vormid ei tardu. Ühed neist surevad välja, kuna ei vasta uuele, sotsialistlikule sisule ja antud rahvuse kultuuri arengutasemele, teised täiustuvad, muutuvad selle sisuga adekvaatseiks, säilitades seejuures rahvusliku koloriidi. Lõpuks ei saa tähele panemata jääda ka vormide vastastikune rikastamine, see, et juba praegu võtab iga rahva rahvuslik vorm palju teiste rahvaste rahvuslikest vormidest.

Neile küsimustele tuleb kuulajate tähelepanu juhtida,

sest esineb veel rahvusliku kultuuri omapära ühekülgset, kitsast käsitust. Tuleb rõhutada, et natsionaalse eraldamine internatsionaalsest ei suurenda, vaid vähendab natsionaalse tähtsust. Tõstmata kunstis, kultuuris üles tänapäeva elu tähtsaid küsimusi, ei ole võimalik välja jõuda lihtsa «etnograafismi» raamidest, kus põhitähelepanu koondatakse üksikutele, sageli juba vananenud olustiku, kommete, tavade jne. rahvuslikele iseärasustele. Tõeliselt natsionaalne peab muutuma ja muutubki internatsionaalseks.

Sotsialistlik rahvus just sellega erinebki, et uus, mis läheb tema lihasse ja verre, muutub mitte ainult rahvuslikuks varaks, vaid ka teiste rahvuste varaks. Sellepärast on rahvuslike kultuuride õitseng internatsionaalse kultuuri kindlustumise ja rikkuse alus.

Kuivõrd iga rahvuse kultuuri arenemine on suurel määral tingitud rahvuskeele täiustumisest, on otstarbekas kuulajaile jutustada rahvuskeelte vabast ja võrdõiguslikust arenemisest sotsialismi ajal, nende vastastikusest rikastamisest (üksikasjalikumalt selle kohta vt. «Teaduslik kommunism. Materjale loenguiks», lk. 283—286).

Niiviisi juhib propagandist kuulajad järeldusele, et sotsialistlikud rahvused on kõigil elualadel jõudnud intensiivse arenemise ja lähenemise etappi. See arenemine kulgeb NSV Liidu rahvuste elu üha suurema internatsionaliseerumise suunas, tugevdab nõukogude inimeste internatsionaalset ühtekuuluvust.

Sotsialistlike rahvuste majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise ühtsuse tulemuseks oli uue sotsiaalse ja internatsionaalse ühtekuuluvuse — nõukogude rahva kujunemine. See internatsionaalne ühtekuuluvus ei välista rahvuslikke ühtekuuluvusi, kuid ta kujunes tänu kvalitatiivsetele muutustele nõukogude rahvuste majanduslikus ja vaimses palges. (Üksikasjalikumalt selle kohta vt. P. Rogatšovi ja M. Sverdlini raamatus «Rahvused — rahvas — inimesed», 4. osa, Politizdat, 1967.)

Natsionalistid väidavad, et rahvuste majanduslik ja kultuuriline õitseng arendab erinevate rahvaste rahvuslikku iseteadvust ning tulemuseks olevat rahvuslike erinevuste süvenemine ja «tsentrifugaaljõu» suurenemine. Nende väidete alusetust näitab selgesti juba nõukogude rahvuste arenemine. Sotsialismi ja kommunismi ehitamise kogemused lükkavad ümber natsionalistide «ennustuse», et rahvuslike erinevuste süvenemine on paratamatu, ning kinni-

tavad marksismi-leninismi teaduslikku väidet rahvuste lähenemise, nende internatsionaalsete joonte kasvu kohta. Kui NSV Liidu loomine sai rahvaste igakülgse lähenemise alguseks, siis sotsialismi maailmasüsteemi moodustamine on selle protsessi laienemine ja süvenemine. Sotsialismi maailmasüsteem on vabade, suveräänsete, sotsialismi ja kommunismi ehitavate rahvaste sotsiaalne, majanduslik ja poliitiline sõprusühendus.

Sotsialismi maailmasüsteemi raames inimeste internatsionaalse ühtekuuluvuse kujunemise protsessi kohta võib lugeda S. Kaltahtšjani artiklit «Sotsialismimaade majanduslik koostöö ja sotsialistliku internatsionalismi arenemine» («Voprossõ Filossofii», 1966, nr. 2).

Sotsialismimaade rahvaste sõprusühenduse kindlustumine ja arenemine ei kulge ilma raskusteta ja vastuoludeta. V. I. Lenin hoiatas korduvalt, et rahvustunnete suhtes tuleb olla ettevaatlik, ja nõudis, et võetaks arvesse, et «mitmesugused rahvused liiguvad ühesugust ajaloolist teed mööda, kuid väga mitmekesiseid keerdkäike ja radasid mööda»[12]. Revolutsioon rahva ideoloogias ja psühholoogias ei ole silmapilkne akt, vaid enam või vähem pikaajaline protsess. Sellepärast hindavad marksistid-leninlased mitmesuguseid situatsioone konkreetselt, et luua rahvuste lähenemiseks kõige soodsamad tingimused, õigeaegselt tunnetada ja lahendada tekkivaid vastuolusid, seda enam, et sotsialistlik tegelikkus annab ise aluse igasugustest rahvuste vahel tekkivatest vastuoludest ülesaamiseks.

Kõigi sotsialistlike rahvuste arenemisega, rahvaste sotsialistliku sõprusühenduse kindlustumisega saavutatakse nende sotsiaalne homogeensus. Rahvuste täielik ühtsus on nende maksimaalne lähenemine, kuid veel mitte kokkusulamine. Rahvuste kokkusulamine on seotud rahvuslike erinevuste lõpliku kadumisega.

Need erinevused kaovad täielikult siis, kui kogu maailmas pääseb kindlalt võidule küps kommunistlik ühiskond. See on ilma riikideta, aga järelikult ilma riigipiiride ja rahvuslike territooriumideta ühiskond. Kommunistliku ühiskonna töötajail on ühine, kõigi rahvuste saavutustega rikastatud kultuur, ühine keel. See ei tähenda, et kaovad igasugused erinevused. Teatud geograafilisest ja klimaatilisest omapärast tingitud erinevused säilivad, inimeste looduspärases palges tekivad uued varjundid, uued mit-

[12] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 174.

mekesisused, mis ei ole põrmugi vastuolus rahvuste kokkusulamisega. Kommunistlikus ühiskonnas elav inimene ei kuulu enam teatud rahvuse hulka, ta on ühtse majanduse ning sisult ja keelelt ühtse rikka ja mitmekesise kultuuriga ülemaailmse töötava inimkonna liige.

## Vestlus

Kõigepealt tuleb vestluses arutada perekonna ja tema ajalooliste vormide küsimust. Seda suurt ja iseseisvat küsimust ei ole võimalik loengus ajapuuduse tõttu käsitleda, vestluses aga tuleb selgitada seda erilist kohta, mis kuulub perekonnale inimeste ühtekuuluvuse ajalooliste vormide hulgas.

Soovitame vestluses juhtida kuulajate tähelepanu järgmistele tähtsatele küsimustele:

1. Perekonna- ja abielusuhete tekkimise sotsiaalsed alused ja ajaloolised tingimused.
2. Perekond, selle iseloom ja funktsioonid antagonistlikes ühiskondades.
3. Perekondlikud ja olustikulised suhted sotsialismi tingimustes. Perekond ja kommunism.

Perekond tekib juba ürgkogukondliku korra lagunemise perioodil ja saadab kõiki järgnevaid ühiskondlik-majanduslikke formatsioone. Sellepärast on perekonna kui sotsiaalse institutsiooni, kui erilise ühiskondliku üksuse spetsiifika selgitamine vestluse tähtis ülesanne.

Kuulajad peavad selgesti mõistma, et kuigi perekonna aluseks on sugupoolte looduslikud-bioloogilised suhted, on tal alati kindel ühiskondlik vorm, mis on tingitud antud ajal valitsevast tootmisviisist. Sellepärast esineb perekond mitmesugustes ajaloolistes vormides, väljendab konkreetseid sotsiaalseid suhteid ja, nagu kirjutas F. Engels, «annab meile miniatuurse pildi neistsamadest antagonismidest ja vastuoludest, milles liigub ühiskond...»[13]

Tuginedes marksismi-leninismi klassikute teostele ning kasutades täiendavat kirjandust (vt. näiteks D. Tšesnokov, Ajalooline materialism, lk. 233—237; A. Hartšev, Perekond kui ühiskonna rakuke, «Pravda», 25. juulil 1966; V. Tšekalin, Armastus ja perekond, Tallinn 1965) võivad kuulajad näidata, et perekond on ühiskondlik-ajaloo-

[13] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 185.

line nähtus, et ainult materiaalse tootmise arenemine seletab lõppkokkuvõttes, mispärast inimkarjas valitses korraldamata suguline läbikäimine, sugukondlik-hõimulises organisatsioonis — rühmaabielu ning seejärel paarperekond, eraomanduse tekkides aga ilmub monogaamia.

Iga ühiskondlik-majanduslik formatsioon vajutas oma erilise pitseri perekonna iseloomule, sugupoolte suhete reguleerimisele, perekonna majanduslikele ja elukondlikele funktsioonidele ja laste kasvatamisele.

Seoses sellega on eriti tähtis peatuda perekonna iseloomustamisel kapitalistliku ühiskonna tingimustes. Kogemused näitavad, et, kõneldes perekonna alustest kodanlikus ühiskonnas, perekonna palgest, ei võta kuulajad küllaldaselt arvesse tema vastuolulist iseloomu. Tuleb juhtida kuulajate tähelepanu sellele, et kapitalismi ajal, tingimustes, kus proletariaat võitleb sotsiaalse rõhumise vastu, kujunevad uut tüüpi perekonna kõlbelised alused.

Niisugune eraomanduslikest suhetest vaba perekonna tüüp tekib sotsialismi ajal. See peegeldab sotsialistlike tootmissuhete loomust, kuigi sotsialismieelsete perekondlike ja olustikuliste normide igandid ei ole sotsialistlikus ühiskonnas veel täielikult likvideeritud. Sotsialistlikus ühiskonnas on perekonna edasise arenemise seisukohalt suur tähtsus igapäevaste vajaduste rahuldamise ülemaalise ratsionaalse organiseerimise probleemil.

Kommunismi ajal lakkab perekond olemast ühiskonna majandusüksus, kuivõrd, nagu märkis F. Engels, eraviisiline kodumajapidamine muutub ühiskondlikuks tööharuks. Langevad ära õiguslikud sidemed perekonnaliikmete vahel, kuna kommunismi ajal reguleerivad inimeste suhteid mitte õigus-, vaid kõlblusnormid.

Huvitavat materjali sotsialismiaegse perekonna ja olustiku kohta leiavad kuulajad raamatust «Teadusliku kommunismi alused», XVIII ptk., Tallinn 1968.

Vestluse ettevalmistamisel võib kuulajaile anda väikesi praktilisi ülesandeid. Jutustagu näiteks mõned neist, kuidas on jaotatud koduse majapidamisega ja laste kasvatamisega seotud kohustused nende perekonna liikmete vahel, kuidas kasutatakse vaba aega jne.

Ka mitmeid tähtsaid loengus käsitletud küsimusi võib vestluses üles tõsta. Tuleb arutada näiteks niisuguseid keskseid teemasid, nagu rahvuse tekkimine, tema olemus, koht ja osa ühiskonna arengus. On tarvis loengus

soovitatud allikaid ja seletusi kasutades saavutada, et kõik kuulajad selgesti mõistaksid inimeste ühtekuuluvuse sotsiaalsete ja etniliste vormide sõltuvust teatud kindlast tootmisviisist. Seoses sellega peavad kuulajad täpselt näitama, et klassilis-antagonistliku tootmisviisi tekkimine toob põhjalikke muutusi inimeste ajaloolise ühtekuuluvuse iseloomu, lahti mõtestama rahvuse kui kapitalistlike majandussidemete alusel tekkinud ühtekuuluvuse olemuse. Nagu kogemused näitavad, on rahvuse olemuse, rahvuse põhitunnuste küsimust kõige raskem mõista. Rahvusest kõneldes ajavad kuulajad selle sageli segi rahvusliku kuuluvusega. Sellepärast ei soovita me alustada otsekohe rahvuse definitsioonist. Parem on rahvuse saamise teed jälgides kuulajaile järk-järgult selgeks teha rahvuse iseärasused, erinevused inimeste ühtekuuluvuse teistest vormidest.

Põhjalikult tuleb arutada ka selliseid küsimusi, nagu sotsialistlike rahvuste tekkimine ja olemus, rahvused ja rahvussuhted sotsialismi ja kommunismi ehitamise perioodil. Väga tähtis on, et vestlusest osavõtjaile saaks hästi selgeks sotsialistlike rahvuste õitsengu ja lähenemise dialektiline vastastikune seos.

Kõiki loetletud küsimusi võib vestluses arutada näiteks järgmise plaani järgi:

1. Inimeste ühtekuuluvuse vormide sõltuvus tootmisviisist. Klasside tekkimine ja inimeste etnilise ühtekuuluvuse iseloomu põhjalik muutumine. Rahvus kui kapitalistlike majandussidemete alusel tekkinud inimeste ühtekuuluvus. Rahvused ja klassid.
2. Rahvusküsimuse lahendamine NSV Liidus. Sotsialismi võit ja rahvuste kujunemine sotsialistlikeks rahvusteks. Nõukogude rahvuste õitseng ja igakülgne üksteisele lähenemine.
3. Rahvaste sõpruse arenemine ja NSV Liidu rahvuste ja rahvusgruppide edasine lähenemine kommunismi ehitamise perioodil. Inimeste uue ajaloolise ühtekuuluvuse — nõukogude rahva kujunemine. Vajadus järjekindlalt ja visalt võidelda natsionalismi ja šovinismi, rahvusliku egoismi ja kolkavaimu vastu.

Vestluse tulemusena peab kõigil kuulajail olema selge ettekujutus, et nende maailmaajalooliste saavutuste hulgas, mis nõukogude rahvas on möödunud poolsajandil saavutanud Kommunistliku Partei juhtimisel, kuulub silma-

paistev koht rahvusküsimuse lahendamisele meie paljurahvuselisel maal. Tuleb selgeks teha selle fakti määratu suur sisemine ja rahvusvaheline tähtsus, et üle 130 rahvuse ja rahvusgrupi, kes moodustavad suure nõukogude pere, on oma elus sisse seadnud uued rahvustevahelised suhted vennaliku sõpruse ja koostöö alusel. Marksismi-leninismi õpetus rahvusküsimuse lahendamise teedest on ajaloolise kontrolli läbi teinud.

Seejuures on aga tähtis, et rahvusküsimuse lahendamist NSV Liidus ei käsitletaks nii, nagu poleks meil enam tähtsaid rahvusprobleeme. Rahvusküsimus on NSV Liidus lahendatud põhiliselt, peamises, määravas osas (poliitiline, majanduslik ja kultuuriline ebavõrdsus on likvideeritud, on kindlustunud rahvaste vendlus ja sõprus), kuid on olemas ja tekivad alatasa rahvuste edasise arenemisega seotud probleemid. Niikaua kui rahvused ja rahvussuhted on olemas, tuleb rahvusküsimustesse suure tähelepanuga suhtuda, neid õigesti ja õigeaegselt lahendada. Vestluses rahvusprobleemidesse delikaatse suhtumise tähtsuse selgitamine, iseäranis siis, kui on jutt paljurahvuselisest riigist, võimaldab kuulajaile igakülgselt näidata partei ja Nõukogude valitsuse järjekindlat võitlust NSV Liidu rahvuste ja rahvussuhete arendamise eest.

Kuulajaile tuleb selgitada, kui tähtis on kasvatada inimesi nõukogude patriotismi, proletaarse, sotsialistliku internatsionalismi ja rahvaste sõpruse vaimus.

## MARKSISTLIK-LENINLIK ÕPETUS KLASSIDEST JA RIIGIST

Eelmistel õppustel rõhutati kuulajaile, et ühiskonna elu materiaalse aluse moodustab materiaalsete hüvede tootmine. Just tootmise areng kutsub lõppkokkuvõttes esile kõik muutused inimeste poliitilises ja vaimuelus. Loomulikult ei piirdu materialistlik ajalookäsitus ainult mainitud seisukohaga. Tootmine ei arene ju iseenesest. Teda arendavad inimesed vastavalt oma huvidele ja vajadustele. Sellepärast ei piirdu ajalooline materialism tootmise arengu seaduspärasuste ning tootmise poolt ühiskonna poliitilisele ja vaimsele palgele avaldatava mõju uurimisega. Ta avab ajalugu edasiviivate jõudude (rahvas, klassid, parteid jne.) koha ja osa ajalooprotsessis ning selgitab riigi kui teatava klassi valitsemise vahendi olemust.

Klasside, klassivõitluse ja riigi probleemide tundmaõppimine on seotud mitmete raskustega, mida propagandist peab endale hästi ette kujutama. Propagandistil peab tingimata olema mõningaid teadmisi ajaloo valdkonnast ning peale selle (ja see on veelgi tähtsam) peab tal olema teatav ülevaade nii meie maal kui ka rahvusvahelisel areenil toimuvatest poliitilistest sündmustest. Uuritavad probleemid pole üksnes filosoofilised, teoreetilised, vaid ka poliitilised, ja sellepärast pole ilma poliitiliste teadmisteta võimalik neid mõista. Kuid poliitiliste teadmiste alused on kuulajad loomulikult juba omandanud. Propagandisti ülesanne seisab selles, et neid teadmisi aktiviseerida ja uuritavate probleemide käsitlemisel ära kasutada. Ühtlasi on soovitav loeng ja sellele järgnev vestlus üles ehitada nõnda, et need aitaksid süvendada kuulajate teadlikku ja aktiivset huvi nii kodu- kui ka välismaal toimuvate sündmuste vastu.

Loengut teemal «Marksistlik-leninlik õpetus klassidest ja riigist» on otstarbekohane üles ehitada sellise plaani järgi:

I. Klassid ja klassivõitlus.
   1. Klasside tekkimine ja olemus.
   2. Klassivõitluse osa ajalooprotsessis.
   3. Klassid ja klassivõitlus tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas.
   4. Klasside vastandlikkuse likvideerimine sotsialismi ajal. Klassierinevuste ületamise teed.

II. Marksistlik-leninlik riigiõpetus.
   1. Riigi tekkimine ja olemus.
   2. Ajaloos esinenud riigitüübid ja -vormid. Ekspluataatorliku riigimasina purustamise vajalikkus.
   3. Proletariaadi diktatuuri riik.
   4. Demokraatia edasiarenemine ja kommunistliku omavalitsuse kujunemise teed.

## I. Klassid ja klassivõitlus

### 1. Klasside tekkimine ja olemus.

Põhiülesanne seisab antud küsimuse valgustamisel selles, et selgitada leninlikku klasside definitsiooni, mis on ära toodud «Suures algatuses». (Teosed, 29. kd., lk. 388.) Vaevalt küll oleks otstarbekohane alustada loengut otse definitsioonist. Parem on algul meenutada, et ühiskonna jagunemine klassideks ja eri klasside vahelised suhted kaasaegses maailmas kujutavad endast, nii nagu see on olnud kogu inimkonna ajaloo vältel orjanduslikust ajastust saadik, ühiskonna elus tähtsat tegurit. Seda võiks illustreerida rea näidetega ajaloost (siin on sobiv kasutada K. Marxi ja F. Engelsi «Kommunistliku partei manifesti» I peatükki) ning tänapäevast (näiteks jutustada kuulajatele streigiliikumise arengust kapitalistlikes riikides).

Just sellepärast, et klassideks jagunemisele ja klassidevahelistele kokkupõrgetele kuulub ühiskonna elus nii tähtis koht, köidab see probleem ajaloolaste, filosoofide ja sotsioloogide tähelepanu. Ta on kodanliku ja kommunist-

liku ideoloogia pooldajate vahelise ägeda võitluse objektiks. Klasside olemasolu ja nendevahelist võitlust ei söanda eitada isegi kodanluse ideoloogid, kuid nad teevad kõik, mis oskavad, et moonutada ühiskondliku klassi mõistet ja jätta see ilma objektiivsest alusest. Klassi mõiste sisu avasid marksismi rajajad.

Klasside tekkimisest rääkides tuleb loengus eriliselt rõhutada, et klassid ei jää püsima igavesti, ehkki mõned kodanlikud sotsioloogid seda väidavad. Klassid ilmusid ühiskonna teatud arenemisastmel, nimelt ürgkogukondliku korra lagunemisperioodil, seoses tööjaotusega ja tootmisvahendite eraomanduse tekkimisega. Viidates K. Marxi tuntud kirjale J. Weydemeyerile 5. märtsist 1852 (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 377), märgib propagandist, et just K. Marx oli esimene, kes näitas klassiühiskonna olemasolu ajutist iseloomu ja tõestas, et *«klasside olemasolu on seotud ainult tootmise arenemise teatavate ajalooliste faasidega»*.

Seejärel oleks otstarbekohane täielikult ette lugeda V. I. Lenini poolt klassi mõiste kohta antud definitsioon ja seda kuulajatele põhjalikult seletada. Seletamisel on kasulik liigendada definitsioon neljaks tunnuseks, mille järgi klassid üksteisest erinevad, analüüsida neid ükshaaval ning käsitleda nende tähtsust ja vastastikust seost. Toome ära need tunnused sellises järjekorras, nagu nad on definitsioonis antud:

1. Koht teatavas ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis.
2. Suhe tootmisvahenditega.
3. Osa töö ühiskondlikus organisatsioonis.
4. Ühiskondlikust rikkusest osasaamise viis ja see, kui palju sellest tema käsutuses on.

Metoodika seisukohalt oleks kõige parem igaüht neist tunnustest selgitada kapitalistliku ühiskonna klasse näiteks tuues, sest just seal on klassisuhted kõige selgemad ja ilmekamad.

Esimene tunnus räägib sellest, et iga klassi olemasolu on seotud teatava kindla ajaloolise ühiskondliku tootmise süsteemiga. Näiteks orjanduslikule tootmisviisile on iseloomulik orjapidajate ja orjade olemasolu, feodaalsele tootmisviisile — feodaalide ja talupoegade olemasolu, kapitalistlikule tootmisviisile — kodanluse ja tööliste olemasolu. Propagandist märgib, et nimetatud ajastutel

eksisteeris ka muid klasse, kuid need polnud antud tootmisviisis põhilised, vaid kujutasid endast eelmise tootmisviisi jäänust või tulevase tootmisviisi algete kandjat (näiteks talurahvas kapitalismi ajal või kodanlus feodalismi ajal). Käsitletav tunnus viitab ühtlasi sellele, et klasside koht tootmise süsteemis on erinev (antagonistlikes formatsioonides on nad kas valitsevad või alluvad).

Millega aga seletada eri klassidele konkreetses ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva seisundi iseärasusi? Sellele küsimusele annab vastuse teine tunnus.

Propagandist juhib kuulajate tähelepanu sellele, et teine tunnus on peamine, millest sõltuvad kõik ülejäänud tunnused. Just suhe tootmisvahenditega (teiste sõnadega see, kas antud klass on tootmisvahendite omanik või on ta neist ilma jäetud) määrabki klassi koha ühiskondliku tootmise süsteemis. Seesama asjaolu määrab ka klassi osa töö ühiskondlikus organisatsioonis (kolmas tunnus). Kui tootmisvahendid kuuluvad orjapidajatele, feodaalidele või kapitalistidele, siis omandavad need tootmises juhtiva seisundi, allutavad tootmise arengu oma huvidele ja ekspluateerivad võõrast tööd, kuna otsesed materiaalsete hüvede tootjad (orjad, talupojad ja töölised) on tootmise juhtimisest eemale tõrjutud.

Viimane, neljas tunnus sõltub samuti teisest tunnusest. Tõepoolest oleneb ju ühiskondlikust rikkusest saadava osa (s. o. tulu) suurus ja selle saamise viis otseselt klassi suhtest tootmisvahenditega. Tootmisvahendite valdajatel, omanikel on võimalik võtta endale lõviosa tulust, tootmisvahenditest ilmajäetud klassidele jääb aga sellest ainult tühine osa. Konkreetseid andmeid ühiskondliku rikkuse ebaühtlasest jaotusest kapitalistlikes maades (monopolide kasumite suurenemine ja töörahva elatustaseme langus) võib leida ajakirja «Mirovaja Ekonomika i Meždunarodnõje Otnošenija»[1] perioodiliselt ilmuvatest lisadest.

Kuulajatele on ühtlasi tarvis seletada, milles seisab eri klasside poolt ühiskondlikust rikkusest osasaamise viiside erinevus. Näiteks tootmisvahendite omaniku, kapitalisti osa ühiskondlikust rikkusest kujutab endast kapitalilt saadavat tulu. See tulu pole aga midagi muud kui lisaväärtus — töölise töö tasumata osa. Tööline saab aga oma

[1] 1966. aastal anti selle ajakirja üheksanda numbri lisana välja raamat «Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран».

osa palgana, mille suuruse määrab tervikuna ära tööjõu väärtus, s. o. tööjõu taastootmiseks vajalike hüvede hulk. Töö väärtuse ja lisaväärtuse definitsiooni võib propagandist vajaduse korral leida igast poliitilise ökonoomia õpikust või «Poliitilise ökonoomia leksikonist».

Leninliku klasside definitsiooni analüüsimist lõpetades tuleb toonitada, et see definitsioon avab ühiskonna klassideks jagunemise algpõhjused, mis peituvad inimeste majanduslikes elutingimustes ja on seotud ühiskondliku tootmise arenguga. Niisugune suhtumine klassi olemusse on diametraalselt vastandlik igasugustele idealistlikele tõlgitsustele. Selle küsimuse üksikasjalisem arutamine on soovitav jätta vestluse ajaks.

Leninlikust klasside definitsioonist tulenevad väga tähtsad praktilised järeldused, millele on tarvis juhtida kuulajate erilist tähelepanu. Kui antagonistlikes formatsioonides on klasside vastandlikkuse põhjuseks see asjaolu, et tootmisvahendid on ühtede klasside eraomanduseks ja teised on neist ilma jäetud, siis järeldub sellest, et klassiantagonismi ja ühiskonna klassideks jagunemise likvideerimiseks on tarvis asetada kõik inimesed ühesugusesse suhtesse tootmisvahenditega, s. o. muuta tootmisvahendid ühiskondlikuks omanduseks.

## 2. Klassivõitluse osa ajalooprotsessis

Klasside olemuse selgekssaamine aitab kuulajatel mõista seda, et klassivõitlus on kõigis antagonistlikes formatsioonides vältimatu, sest selle kutsuvad esile objektiivsed, s. o. inimeste tahtest sõltumatud põhjused. Veel rohkemgi, klassivõitlus on antagonistlike ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arengu tõukejõud.

Klassivõitluse mõiste eeldab eri klasside h u v i d e kokkupõrget. Klassihuvis kajastub see fakt, et iga klass tunnetab oma kohta ühiskonnas, vajadusi ja eesmärke, mis on kindlaks määratud antud klassi materiaalse elu tingimuste poolt, kokkuvõttes aga tema koha poolt ühiskondliku tootmise süsteemis.

Klassihuvi ja selle objektiivsete algpõhjuste kohta võib propagandist leida materjali D. I. Tšesnokovi raamatust «Ajalooline materialism» (9. ptk., § 1).

Pärast klassihuvide objektiivse iseloomu näitamist peaks kuulajatele veel kord rõhutama, et klassihuvide

vastandlikkus on iseloomulik kõigile antagonistlikele formatsioonidele, et see antagonism põhjustab vältimatult kokkupõrkeid, võitlust klasside vahel. Kuna ekspluateeritavate klasside ja ekspluateerivate klasside huve ei saa lepitada, on klassivõitlus ekspluataatorlikus ühiskonnas paratamatu.

Milliseid eesmärke siis võitlevad klassid taotlevad? Iseenesestmõistetavalt püüavad ekspluateerivad klassid muuta kehtivaid tootmissuhteid igavesteks, sest nende püsimajäämisest sõltub ekspluateerijate olemasolu ja õitseng. Rõhutud klassid võitlevad aga ekspluateerimise vastu ning aitavad sellega kaasa kehtivate tootmissuhete purunemisele. Siin on otstarbekohane eriti rõhutada seda mõtet, et võitlus, mida ekspluateeritavad peavad, soodustab tootlike jõudude arengut teatavate konkreetsete tootmissuhete tingimustes ja viib lõppkokkuvõttes nende tootmissuhete purunemiseni, nende asendumiseni uute tootmissuhetega.

Arusaadav, et valitsevad klassid võimaluse korral meelsamini suurendaksid oma sissetulekuid töörahva ekspluateerimise tugevdamise teel, mahutamata uusi summasid tootlike jõudude arendamisse. Seda aga takistavad töötaja töö intensiivsuse suurendamise füüsilised piirid (tööpäeva pikendamise, töötajate füüsiliste võimete kasutamise jms. piirid) ning ekspluateeritavate vastupanu. Just töötavate klasside vastupanu ekspluateerimise suurendamise katsetele sunnibki kapitaliste arendama tootlikke jõude, et saada tootmisest suuremat tulu. Ent tootlike jõudude arenemine, nagu kuulajad eelmistest õppustest teavad, toob vältimatult kaasa tootlike jõudude ja tootmissuhete vaheliste vastuolude kasvu. See vastuolu laheneb vanade, iganenud tootmissuhete hävitamisega. Nende purustajateks on võitlevad ekspluateeritavad klassid.

Siit järeldub, et klassivõitlus (ja esmajoones see võitlus, mida peavad ekspluateeritavad klassid) on antud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni arenemise tõukejõud ja toob kaasa ühe formatsiooni asendamise teisega. Klassivõitlus on antagonistlike formatsioonide arenemise seaduspärasus, ta tingib ühiskonna tõusujoones liikumise, ülemineku uuele, ajalooliselt progressiivsemale tootmisviisile.

Loomulikult oleks kasulik kõiki neid mõtteid illustreerida näidetega ajaloo valdkonnast.

## 3. Klassid ja klassivõitlus tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas

Kui propagandist on ära seletanud klasse ja klassivõitlust käsitleva marksistlik-leninliku õpetuse teoreetilised põhiseisukohad, läheb ta üle tänapäeva kapitalistliku ühiskonna klassistruktuuri ning kapitalistlikes riikides toimuva proletariaadi klassivõitluse põhijoonte iseloomustamisele. See aitab klasse ja klassivõitlust käsitleva marksistliku õpetuse üldisi teoreetilisi probleeme seostada tänapäevaga ning õpetada kuulajaid rakendama seda töölisklassi kaasaegse revolutsioonilise võitluse arengu analüüsimisel.

Propagandist annab «Kommunistliku partei manifestis» leiduvale materjalile tuginedes kapitalistliku ühiskonna klasside lühikese iseloomustuse. See on vajalik proletariaadi ajaloolise missiooni olemuse käsitlemisele üleminekuks.

Proletariaadi ajaloolisest missioonist rääkides ei tohi piirduda ainult nende klassijoonte loetlemisega, mille poolest proletariaat teistest kodanliku ühiskonna klassidest erineb. Teaduslik lähenemine proletariaadi ajaloolise missiooni küsimusele eeldab, et määratletakse töölisklassi eriline koht tootmissuhete ja vastavalt sellele ka kõigi teiste ühiskondlike suhete süsteemis. Just sellega on ju seotud tema eriline osa ajaloolistes ümberkujundustes.

Töölisklass on kaasaegse tootmise kõige eesrindlikumate ja sealjuures arenevate vormide — tööstuse — peamine tootlik jõud. Nagu näitab kapitalistliku ühiskonna teiste klasside (kodanluse, talurahva ja üldse väikekodanluse) analüüs, muutuvad nad kõik kaasaegse tootmisprotsessi jaoks üleliigseks (kodanlus) või on seotud väljasurevate majandusvormidega (väiketootmine).

Erinevalt teistest tänapäeva kodanliku ühiskonna klassidest ei ole töölisklass mitte mingil määral huvitatud kapitalistlike tootmissuhete säilimisest. Otse vastupidi, töölisklass on selle kõige järjekindlam vastane, kuna ta on seal ekspluateerimise objektiks. Just proletariaadi objektiivsetest, materiaalsetest elutingimustest tulenevad tema sellised klassijooned, nagu organiseeritus, distsiplineeritus, vankumatus ja kangelaslikkus klassivõitluses.

Proletariaadi ajaloolise missiooni iseloomustus poleks täielik, kui me piirduksime ainult sellega, et määrame

kindlaks töölisklassi koha kapitalistlikus ühiskonnas. Proletariaat erineb ju oluliselt eelmiste epohhide revolutsioonilistest klassidest, kelle võitluse tulemuseks oli ainult eraomanduse ühe vormi teisega asendamine. Töölisklassi võitluse eesmärk on aga hävitada eraomandus üldse.

Suurt huvi pakuvad tänapäeva kapitalistliku ühiskonna klassistruktuur ja proletariaadi klassivõitluse käesolev etapp. Konkreetseid andmeid võib propagandist selle kohta leida B. N. Ponomarjovi jt. toimetatud raamatust «Töölisklassi rahvusvaheline revolutsiooniline liikumine» (3. trükk, Poliitilise Kirjanduse Kirjastus, 1966) ja M. Dragilevi artiklist «Kapitalistlike maade töölisklassi olukorrast» («Kommunist» 1965, nr. 17).

Et lükata ümber võltsväiteid klassivõitluse vaibumisest tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas, võib propagandist kasutada andmeid streigivõitluse hoost ja ulatusest sõjajärgsetel aastatel. Neid andmeid võib leida artiklitest «Töölisklassi võitluse käesolev etapp kapitalismimaades» («Kommunist» 1965, nr. 2) ja T. Timofejev «Kapitalistlike maade töölisklass ülemaailmses revolutsiooniprotsessis» («Kommunist» 1966, nr. 5).

Analüüsides andmeid streikide kohta, on sobiv rõhutada, et suur osa streike ja kõige suurem hulk streikijaid langeb arenenud kapitalistlike maade arvele. See tõsiasi kummutab kõige paremini väljamõeldise, nagu paraneks töölisklassi olukord nendes maades ja nagu oleks K. Marxi õpetus klassivõitlusest just seal kaotanud oma mõtte.

Rääkides klassivõitluse ägedusest ja ulatusest tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas, ei tohiks piirduda üksnes arvuliste andmetega. Kuulajatele on vaja jutustada ka sellest, kuidas tänapäeval on tõusnud proletariaadi klassivõitluse tase, tema organiseeritus. Materjali võib propagandist ka selle kohta leida ülalmainitud artiklitest.

Tänapäeval kapitalistlikes riikides toimuva proletariaadi klassivõitluse iseärasuste selgitamisel tuleks propagandistil kuulajate tähelepanu juhtida sellistele dokumentidele, nagu sotsialistlike maade kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. aasta nõupidamise deklaratsioon, kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1960. aasta nõupidamise avaldus, NLKP programm ja NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile. Loengus oleks otstarbekohane peatuda ainult kahel kõige tähtsamal asjaolul:

1. Sotsialistliku süsteemi maade arengu edusammud avaldavad viljastavat mõju kogu ülemaailmse revolutsiooniprotsessi käigule, eriti aga rahvusvahelise töölisliikumise arengule. Sotsialismimaade majandusliku ja poliitilise võimsuse kindlustamine loob soodsad tingimused töölisklassi võitluse laiendamiseks.

2. Tänapäeval muutuvad teravamaks vastuolud käputäie monopolistide ja kodanliku ühiskonna valdava enamiku vahel, kusjuures viimase hulka kuuluvad peale töölisklassi ka talupojad, käsitöölised, suur osa teenistujaid ja haritlasi ning osa keskkodanlust. Kõik need klassid ja sotsiaalsed kihid saavad tunda monopolistliku kapitali survet. Niimoodi tekib võimalus neid ühendada monopolidevastaseks, demokraatlikuks võitluseks, mille eesotsas sammub töölisklass.

Ent töölisklassi poolt monopolide kõikvõimsuse vastu, ühiskonna demokratiseerimist ning asumaade ja sõltuvate riikide rahvaste vabanemist taotleva üldde mokraatliku võitluse ülesandeid ei tule ära segada selle võitluse ülesannetega, mida töölisklass peab kapitalismi kukutamise ja sotsialismi eest. Neid proletariaadi kaasaegse klassivõitluse kaht suunda eristades tuleb ühtlasi rõhutada nende vastastikust seost. Demokraatia eest võitlemise käigus tõuseb rahvahulkade poliitiline teadlikkus ja kujunevad soodsamad tingimused revolutsiooniliseks liikumiseks sotsialismi võidu nimel.

Pärast seda tuleks propagandistil käsitleda marksistlik-leninlike parteide osa proletariaadi klassivõitluses.

Töölisklassi grandioosseid ajaloolisi ülesandeid, mis seisavad niihästi purustamises (kapitalismi suhtes) kui ka loomises (uue elu ehitamine) ja mille sarnaseid pole lahendanud ükski varasemate epohhide revolutsiooniline klass, on võimalik lahendada ainult ülima organiseerituse ning võitluse eesmärkide ja eesmärgile jõudmise teede tundmise korral. Niisuguse organiseerituse ja teadlikkuse toob töölisliikumisse teadusliku teooriaga relvastatud partei.

Materjali nende küsimuste kohta võib propagandist leida kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste eespool nimetatud dokumentidest ning samuti raamatust «Töölisklassi rahvusvaheline revolutsiooniline liikumine».

## 4. Klasside vastandlikkuse likvideerimine sotsialismi ajal. Klassierinevuste ületamise teed

Loengus juhib propagandist kuulajate tähelepanu ainult kõige tähtsamatele momentidele selles küsimuses, jättes üksikasjalisema käsitluse vestluseks.

Kõigepealt on kasulik veel kord meelde tuletada, et klassid kaovad niisama paratamatult, nagu nad omal ajal tekkisid, kaovad neid sünnitanud tingimuste likvideerimise korral.

Omastamise erakapitalistlik vorm satub kapitalismi teatud staadiumis lepitamatusse vastuollu tootmise järjest kasvava ühiskonnastamisega ning muutub tootlike jõudude edasiarenemisele peamiseks piduriks. Teiselt poolt muudab tootlike jõudude kaasaegne tase ülearuseks antagonistlikes ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides väljakujunenud tööjaotuse ja ühiskonna klassideks kihinemise, mis sellega seotud on, ning näitab ühtlasi, et see tööjaotus ja kihinemine takistavad ühiskondliku tootmise normaalset kulgu. Ühiskonna klassilise kihistuse hävitamine kujutab endast seega ühiskondliku progressi seaduspärast resultaati, tootmise arengu nõudmist. See ei tähenda muidugi seda, et klassid kaovad iseenesest, klassiantagonismi hävitamiseks on vaja tööliskassi revolutsioonilist tegevust.

Proletariaadi diktatuur paneb aluse ühiskondlikele ümberkujundustele, mille lõppeesmärk on klasside ja üldse igasuguse sotsiaalse ebavõrdsuse likvideerimine. Ent proletariaadi diktatuur ei tähenda klassivõitluse lõppemist. Proletariaadi diktatuur on, nagu kirjutas V. I. Lenin, «proletariaadi klassivõitluse *jätkamine, uutes* vormides»,[2] uutes tingimustes. Klassivõitluse paratamatus on sel perioodil tingitud alles äsja sotsialistliku revolutsiooni teostanud ühiskonna klassistruktuurist ja kukutatud klasside vastupanust.

Selle võitluse objektiivne suunitlus seisab ekspluataatorlike klasside, s. o. klassivastandlikkuse likvideerimises. Seda ülesannet lahendatakse kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil.

Üleminekuperioodil toimuva klassivõitluse vormidest võib propagandist lugeda V. I. Lenini töö «Proletariaadi

[2] V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 75.

diktatuurist» konspektplaanist (Teosed, 30. kd.). Tuleb ainult silmas pidada, et V. I. Lenini poolt näidatud klassivõitluse vormid kajastavad täiel määral meie maa ajaloolisi tingimusi. Teistes tingimustes, teistes maades võivad need vormid olla mõnevõrra teistsugused.

Propagandistil tuleks kuulajate tähelepanu juhtida sellele, et iga V. I. Lenini poolt mainitud üleminekuperioodi aegse klassivõitluse vormi (ülesande) piirides avaldub proletariaadi klassivõitluse kolm põhilist vormi — majanduslik, poliitiline ja ideoloogiline võitlus —, mis säilivad edaspidigi. Ent uutes ajaloolistes tingimustes kandub klassivõitluse raskuspunkt majanduse valdkonda. Just töölisklassi edusammud majanduse arendamisel saavad aluseks ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise ülesannete lahendamisele niihästi poliitiliste suhete kui ka ideoloogia alal. Niisugune proletariaadi klassivõitluse põhivormide vahekorra muutumine seletub sellega, et töölisklass on nüüd enda kätte koondanud põhilised tootmisvahendid, mille edukas arendamine on kõige purustavam löök kapitalismi jäänuste pihta.

Sellega seoses pakub huvi niisugune V. I. Lenini poolt märgitud üleminekuperioodi klassivõitluse vorm nagu uue distsipliini kasvatamine. Vahel tekitab see V. I. Lenini tees kuulajates teatud arusaamatust: mis on sellel ühist klassivõitlusega? Propagandistil tuleb kuulajatele selgitada, et distsipliin on tööalase tegevuse organiseerimise viis, tootmisprotsessist osavõtjate vaheliste ühiskondlike suhete korraldamise meetod. Kapitalismi ajal on see näljadistsipliin. Sotsialism seab aga ülesandeks kasvatada t e a d l i k k u töödistsipliini, mille juures inimene vabatahtlikult, aktiivselt ja asjatundlikult täidab oma kohust, teda ei sunni tööle mitte hirm, vaid kohusetunne. Võitlus sellise töödistsipliini eest pole muidugi mõeldav, kui ei likvideerita resoluutselt vastupanu, mida avaldavad kapitalismi poolt aastakümnete vältel kasvatatud traditsioonid ja harjumused.

Niisiis on üleminekuperiood antud maa sisetingimuste seisukohalt klassivõitluse viimane etapp. Sel etapil toimub ekspluataatorlike klasside likvideerimine ning töötavate klasside (tööliste ja talupoegade) eneste loomuse muutumine.

Propagandist võiks seejärel lühidalt iseloomustada sotsialistliku ühiskonna klassistruktuuri, märkides eelkõige

töölisklassi, talurahva ja intelligentsi sotsiaal-majandusliku loomuse ning moraalse ja poliitilise palge muutumist. Kuulajate tähelepanu tuleb juhtida sellele, et muutunud on mitte ainult need elanikkonna grupid ise, vaid ka (ja see on eriti tähtis) nendevaheliste suhete iseloom. Ekspluateerimise hävitamise tagajärjel on likvideeritud linna ja maa ning füüsilise ja vaimse töö vastandlikkus ning on tekkinud ühiskonna kõigi klasside ja sotsiaalsete kihtide huvide ühtsus. Vajalikku materjali selle küsimuse kohta leidub NLKP programmis (I osa, II ptk.). Otstarbekohane oleks kasutada ka õpikuid, näiteks juba mainitud D. I. Tšesnokovi raamatut «Ajalooline materialism» (10. ptk.).

Sotsialistliku ühiskonna klassikoosseisu käsitlemisel teevad lektorid sageli vea. Sotsialistliku ühiskonna erinevate sotsiaalsete kihtide eesmärkide ja huvide ühtsusest jutustades satuvad nad nii hoogu, et kuulajatel võib tekkida mulje, nagu oleks juba sotsialismi ajal saavutatud ühiskonna täielik sotsiaalne homogeensus ning nagu poleks tänapäeval töölisklassi, talurahva ja intelligentsi vahel enam mingeid erinevusi.

Eksiarvamuste vältimiseks peab propagandist põhjalikult seletama, et sotsialism kui kommunistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni madalam faas ei taga veel ühiskonna sotsiaalset homogeensust. Ühiskonna kõigi kihtide eesmärkide ja põhihuvide ühtsuse kõrval valitsevad nende vahel reaalsed erinevused. Need väljenduvad selles, et sotsialismi ajal ei saavutata veel ühiskonna kõigi liikmete faktilist varanduslikku võrdsust. Olulised erinevused säilivad veel vaimse ja füüsilise töö vahel, linna ja maa vahel. Ühiskonna sotsiaalne kirevus kaob lõplikult alles arenenud kommunistliku ühiskonna tingimustes. (Selle kohta soovitame lugeda G. Glezermanni artiklit «Klassid ja klassihuvid sotsialistlikus ühiskonnas» ajakirjast «Polititšeskoje Samoobrazovanije» 1966, nr. 10.)

Üldisel kujul on klassierinevuste likvideerimise teed sõnastatud NLKP programmis kolmainsa ülesandena: kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamine ja isiksuse igakülgne arendamine.

Loengu esimese osa lõpul teeb propagandist üldise iseloomuga kokkuvõtte, mis kujutab endast järeldust kõigest eespool öeldust. Sellise järeldusena oleks soovitav rääkida klasse ja klassivõitlust käsitleva marksistlik-leninliku õpe-

tuse tähtsusest kommunistlike ja töölisparteide praktilisele tegevusele.

Õpetus klassidest ja klassivõitlusest on kõige vahetumalt seotud marksistlike parteide praktilise revolutsioonilise tegevusega. Nende parteide ja kommunistliku liikumise eesmärk seisab ju kapitalismi revolutsioonilises kukutamises ning uue, kommunistliku ühiskonna ülesehitamises. Klasse ja klassivõitlust käsitleva õpetuse tähtsusest kommunistlikule liikumisele kõneleb ka see fakt, et iga kommunistliku ja töölispartei strateegia ja taktika rajanevad eelkõige klassistruktuuri, klassisuhete ning klassijõudude vahekorra analüüsil, mille juures on silmas peetud niihästi omal maal kui ka rahvusvahelisel areenil valitsevat olukorda.

## II. Marksistlik-leninlik riigiõpetus

### 1. Riigi tekkimine ja olemus

V. I. Lenin toonitas, et riigiküsimus on üks kõige keerukamaid ja raskemaid küsimusi, mille kodanlikud teadlased, kirjanikud ja filosoofid on äärmuseni segaseks ajanud. See küsimus on keeruliseks tehtud sellepärast, et ta riivab valitsevate klasside huve rohkem kui ükski teine küsimus. Valitsevad klassid püüavad varjata oma riigi ekspluataatorlikku, rahvavaenulikku olemust. Sel eesmärgil on nende ideoloogid loonud suure hulga kõige mitmekesisemaid teooriaid riigi ja selle tekkimise kohta.

Nende teooriate autorid asusid idealistlikel seisukohtadel, sest nad ei osanud näha riigi tekkimise ja olemasolu majanduslikku alust, käsitasid riiki mingi iseseisva jõuna ning rebisid riigiküsimuse lahti materiaalsest tootmisest — ühiskonna elu alusest.

Tuues esile riigi tekkimise materiaalse aluse, juhib F. Engels oma teoses «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» tähelepanu sellele, et ühiskonnale pole riiki väljastpoolt keegi peale sundinud, vaid et riik on teataval arenemisastmel seisva ühiskonna enda produkt. Niisuguseks astmeks oli ürgkogukondliku korra lagunemise ja orjandusliku korra tekkimise periood.

Riigi tekkimise põhieeldusteks olid eraomanduse tekki-

mine, ühiskonna lõhenemine antagonistlikeks klassideks ja nendevaheliste vastuolude lepitamatus. Marksistlik-leninliku riigiõpetuse lähtepunktiks ei ole mitte lihtsalt ühiskonna klassideks lõhenemise ja klassivõitluse tunnustamine, vaid klassivastuolude lepitamatuse tunnustamine. Just selles põhiküsimuses moonutavad marksismi need oportunistid, kes klasse ja klassivõitlust eitamata püüavad riiki näidata klasside lepitamise vahendina.

Riigi tekkimise probleemi lahendamine määrab ära ka vastuse riigi olemuse küsimusele.

Kodanluse ideoloogе iseloomustab püüe kujutada tänapäeva kodanlikku riiki jõuna, kes teenib kogu ühiskonda ja hoolitseb kogu elanikkonna heaolu eest. Nad väidavad, et kaasaegne kodanlik riik on läbi elanud niipalju muutusi, et ta on saanud «üldise heaolu riigiks».

Nii väites taotlevad nad kahte eesmärki: esiteks, õigustada tänapäeva kapitalismi poliitilises elus ilmnevaid reaktsioonilisi nähtusi, teiseks, tõlgitseda valesti kodanliku riigi sotsiaalset ja majanduslikku osa.

Tänapäeva kodanlike ja oportunistlike riigiteooriate kriitika leiab propagandist venekeelsetest raamatutest «Kodanlik-reformistlike ja revisionistlike riigi ning õiguse teooriate kriitika» (Riiklik Juriidilise Kirjanduse Kirjastus, 1960) ja V. J. Gulijev «Imperialistlik riik» (M. 1965).

V. I. Lenin pidas äärmiselt tähtsaks riigi olemuse küsimuse õiget selgitamist ja ütles, et võitlus töötavate hulkade vabastamiseks imperialistliku kodanluse mõju alt on võimatu ilma võitluseta oportunistlike eelarvamustega riigi suhtes.

Ajalooline materialism lähtub oma riigiõpetuses sellest, et riik on majandusliku baasi poliitiline pealisehitus. Baas sünnitab temale vastava pealisehituse. Kuid baas kujutab endast tootmissuhete kogusummat, mille aluseks on omandussuhted. Järelikult on omanike klass majanduslikult valitsev klass. Sama asjaolu tõttu kuulub talle ka poliitiline ülevõim. Riik on majanduslikult valitseva klassi poliitiline organisatsioon, mida valitsev klass kasutab teiste klasside mahasurumiseks. «Riik on masin selleks, et alal hoida ühe klassi võimu teise klassi üle.»[3]

Riigi abil viib üks või teine klass läbi oma diktatuuri. Sealjuures on riik kõigis antagonistlikes formatsioonides

[3] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 442.

olnud ekspluataatorliku vähemiku käes poliitiliseks tööriistaks ekspluateeritava enamiku mahasurumiseks.

Selleks et ühiskonna riiklikku organisatsiooni eristada riigieelsest organisatsioonist, on vaja defineerida riigi tunnused.

Riigi peamiste tunnustena märgib F. Engels elanikkonna territoriaalset jaotust (erinevalt riigieelsest organisatsioonist, kus jaotuse aluseks oli veresugulus) ja avalikku võimu. Esimene neist tunnustest on selge. Teine nõuab üksikasjalisemat seletust.

Avalik võim on ühiskonnast eraldatud, temast kõrgemal seisev ning eriliste relvastatud inimeste salkade ja ametnikkonna abiga alalhoitav võim. Tänapäeva kodanlikus riigis tuleb «relvastatud inimeste salkade» mõiste alla arvata sõjavägi, politsei, sandarmeeria, kohus, prokuratuur ja luure. Seda täiendavad klassiülemvõimule vajalikud atribuudid, nagu vanglad jms.

Mainitud formeeringute ja asutuste ülalpidamise vahendite allikaks on elanikkonnalt võetavad maksud. Maksude kogumiseks on igas riigis suurem või väiksem ametnike aparaat. Elanikkonnalt kogutavate summadega peab valitsev klass ülal ametnikke ja eriti relvastatud inimeste salku, kes kaitsevad valitsevat klassi, aitavad ametnikel makse koguda ning ohjes hoida sedasama rahvast, kellelt makse võetakse ja keda valitsev klass ekspluateerib.

Tuleb rõhutada, et koos riigiga tekkis ka õigus kui seaduseks ülendatud valitseva klassi tahe. Valitsev klass loob oma omandi ja kõigi oma tootmissuhete kaitseks erilise normide süsteemi, millede täitmise tagab riigi sunnijõud.

Edasi peatub propagandist ekspluataatorlike riikide funktsioonidel, sest just neist tuleb kõige selgemalt ilmsiks riigi olemus, tema klassiiseloom. Riigi funktsioonide all mõistetakse tema tegevuse põhisuundi.

Ekspluataatorlike riikide sisemine (põhiline) funktsioon seisab ekspluateeritava enamiku mahasurumises ekspluateeriva vähemiku huvides. Väline funktsioon seisab antud riigi territooriumi laiendamises võõraste maade vallutamise ja rahvaste orjastamise teel või siis oma territooriumi kaitsmises teiste riikide kallaletungide vastu.

Nende funktsioonide täitmiseks peab olema teatud riigiaparaat, s. o. valitseva klassi organisatsioon, mida on

täiendatud materiaalsete vahenditega ja kujutab endast valitseva klassi võimu läbiviimise tööriista. Riigiorganid moodustatakse valitseva klassi esindajatest. Feodaalühiskonnas võisid ühed või teised ametikohad riigiaparaadis kuuluda ainult teatud seisuste esindajatele. Näiteks ohvitserikorpus formeeriti eranditult aadlikest. Mahasurumisorganid on alati olnud valitsevate klasside erilise hoolitsuse objektiks, kes mõistavad väga hästi, et oskuslikult valitud kohtuorganite kaader on võimeline garanteerima valitseva klassi poliitika elluviimise isegi niisuguste õigusnormide puhul, millel ei ole selgesti väljendatud klassisuunitlust.

## 2. Ajaloos esinenud riigitüübid ja -vormid. Ekspluataatorliku riigimasina purustamise vajalikkus

Selle küsimuse käsitlemist alustades tuleks meenutada, et inimkonna sajandeid kestnud ajaloo vältel on olnud arvukalt mitmesuguseid riike, suuri ja väikesi, mis on eksisteerinud pikemat või lühemat aega. Et selles mitmekesisuses orienteeruda, tuleb riigid klassifitseerida.

Eelnenud materjali põhjal peab kuulajatele olema selge, et riigi olemuse määrab ära asjaolu, missugune klass teostab oma diktatuuri antud ühiskonnas, milline klass on võimul.

Ajalugu tunneb nelja põhilist *riigitüüpi*: orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik ja sotsialistlik riik. Iga loetletud riigitüüp on lõppkokkuvõttes tingitud mingist tootmissuhete tüübist. Eraomanduse mitmesugustel vormidel rajanevatele tootmissuhetele vastab kolm riigitüüpi, millest igaühes teostab diktatuuri teatav kindel ekspluataatorlik klass. Sotsialistlik riik, mis rajaneb ekspluateerimisest vabade tööinimeste sõbralikul koostööl ja vastastikuse abistamise tootmissuhetel, ei ole ekspluataatorlik riik; tal on teistsugused ülesanded ja funktsioonid.

Riik leiab oma konkreetse väljenduse mitmesugustes vormides. *Riigivorm* on klassi organiseerumine valitsevaks klassiks, kusjuures selle vormi määravad ühiskonna majandusliku arenemise tingimused ja klassijõudude vahekord.

Ühe ja sellesama riigitüübi juures võib valitseva klassi diktatuur esineda mitme erineva riigivormi kujul. Mõnel määral näitab riigivorm progressiivsete klasside küpsus-

astet. Sellele vaatamata ei kõrvalda ühelt vormilt teisele üleminek, rõhutas V. I. Lenin, sugugi endiste ekspluataatorlike klasside ülevõimu.

Propagandistil tuleks lühidalt peatuda nelja tähtsama riigitüübi põhijoontel.

Ajalooliselt on esimeseks riigitüübiks orjanduslik riik. Hoolimata poliitiliste vormide mitmekesisusest (esines mitmesuguseid monarhiaid ja vabariike) oli selline riik orjapidajate käes orjade rõhumise ning orjapidajate omanduse ja õiguste kaitsmise vahendiks. Orjadel mingeid õigusi polnud, neid peeti asjadeks, kõnelevateks tööriistadeks. Õigus väljendas ja kaitses tootmissuhteid, mis rajanesid sellel, et tööriistad ja töötegija — ori — olid orjapidaja täielikuks omanduseks. Orja võis ekspluateerida kuipalju tahes, isegi müüa või tappa. Orjanduslik riik kaitses neid õigusnorme ja surus julmalt maha orjade katsed kehtivat olukorda muuta.

Orjanduslikule korrale järgnes feodaalkord, mis väljendas mõisnike-pärisorjapidajate, feodaalide diktatuuri. Feodaalühiskonna seadused tunnistasid pühaks tootmissuhted, mis olid kujunenud sel alusel, et tootmisriistad ja -vahendid olid feodaalide omandus, töötegija aga — pärisorine talupoeg — polnud nende täielik omandus. Feodaalne riik tagas vajalikud tingimused rõhutud klassi ekspluateerimiseks, kaitses feodaalide omandust ja surus julmalt maha talupoegade ülestõusud. Feodaalse riigitüübi puhul oli põhiliseks valitsemisvormiks monarhia.

Feodaalse riigi aparaat oli märksa keerukam. Ehkki sel riigil polnud veel alalist sõjaväge, lõi ta tohutu ametnike armee, mis kujutas endast valitseva klassi käes mainimisväärset jõudu. Tunduvalt paisus kohtuaparaat. Mõnel pool oli see ühte kasvanud kirikuga ja hoidis rahvast hirmul, olles riigivõimule ustavaks toeks.

Kolmas riigitüüp on kodanlik riik — kapitalistide diktatuuri tööriist. Hoolimata suurtest muutustest, mis feodalismi lagunemise ajast saadik olid ühiskonna arengus aset leidnud, rajanes see riigitüüp samal tootmissuhete vormil — valitsemise ja allumise suhetel, mille aluseks on eraomandus. Ehkki kapitalistide omandusõigus ei hõlma enam tootmisse rakendatud inimest — töölist —, seisab riik nagu varemgi ekspluateerija huvide kaitsel, hoiab tema omandust, tagab ekspluateerimistingimused ja surub maha ekspluateeritavate vastupanukatsed.

Kodanluse ülevõimu perioodil kujuneb täielikult välja ekspluataatorlik riigimasin, mille aluse moodustavad alaline sõjavägi ja ametnikkond.

Kodanlikul riigitüübil on samuti mitmesuguseid riigivorme. Siin võib kohata niihästi monarhiat kui ka vabariiki. Eriti armastab kodanlus spekuleerida sõnaga «vabariik», iseäranis veel «demokraatlik». Need terminid on aga pahatihti vaid sirmiks, mille taga varjab end kaasaegse kodanliku riigi reaktsiooniline olemus. Neis «demokraatlikes» vabariikides on tavaliselt lubatud mitmesuguste fašistlike pogrommiorganisatsioonide tegevus ja samal ajal keelatud kommunistlike parteide tegevus, kommuniste — rahu, rahvusliku sõltumatuse ja sotsiaalse progressi eest võitlejaid — kiusatakse taga ja nende vastu rakendatakse julmi repressioone.

Propagandist juhib tähelepanu sellele, et kui orjanduslik ja feodaalne riik kujutasid endast selliseid poliitilisi vorme, mille abil valitsevad klassid teostasid oma diktatuuri avalikult, siis monopolismieelse kapitalismi ajastu kodanlikus riigis luuakse rahvavõimu näilikkus (üleüldise valimisõiguse jms. institutsioonide abil). Imperialismile ülemineku aga olukord muutub. Monopolistliku kapitalismi poliitiliseks pealisehituseks, nagu kirjutas V. I. Lenin, on pööre demokraatialt poliitilisele reaktsioonile. Kodanliku demokraatia kriisi kõige kujukamaks väljenduseks oli fašistlike riikide tekkimine kahe maailmasõja vahelisel perioodil.

Edasi peatub propagandist käesoleva ajastu kodanliku riigi iseärasustel. Sellele küsimusele, millel on väga suur poliitiline ja praktiline tähtsus, tuleb nii loengul kui ka vestluses pühendada kõige tõsisemat tähelepanu. Selle küsimuse mõistmine võimaldab õigesti hinnata paljusid tänapäeva rahvusvahelise elu sündmusi. Siin peab propagandist täiel määral kasutama rahvusvahelise kommunistliku liikumise dokumente ja NLKP programmi.

Kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1960. aasta nõupidamise avalduses on öeldud, et monopolistlik riigikapitalism ühendab monopolide ja riigi jõud ühtseks mehhanismiks ja et kodanliku demokraatia kitsendamine ning fašistlikele valitsemismeetoditele ülemineku tendents on üks tõendeid kapitalismi üldkriisi uue etapi saabumisest.

Monopolide ja riigi jõu ühinemine toimub mitmes suunas. Üheks põhisuunaks on riigiaparaadi allutamine mono-

polidele sel teel, et eriti tähtsatele riiklikele ametikohtadele sokutatakse suurimad monopolistid ja nende esindajad. See tendents ilmnes juba ammu, ja tänapäevaks on see kaasa toonud riigiaparaadi täieliku allutamise monopolidele.

Üpris iseloomulik käesolevale ajale on asjaolu, et kui varem panid monopolid tähtsamatele riiklikele ametikohtadele oma esindajaid, palgalisi teenreid, siis nüüd hõivavad üha sagedamini neid kohti monopolistid ise.

Iseäranis kõvasti on monopolide mõju all sõjaministeeriumid. Viimaste hõivamine monopolide poolt on seotud tänapäeva kodanlike riikide teise iseloomuliku joonega — nende militariseerimisega, mis on suurel määral seletatav sõjaliste monopolide kõikvõimsusega tööstuses.

Üheks tõendiks kaasaegsete kodanlike riikide militariseerimisest on sõjaväeladviku tihe side monopolistliku kapitaliga. Sõjaväeladvikut, kindraleid ja admirale, lülitatakse sõjaliste monopolide aparaati, monopoliste ja nende perekonnaliikmeid määratakse aga juhtivatele kohtadele sõjaministeeriumides ja armees. USA generaliteet on lahutamatu surmaga kauplevate miljardäride klikist. Ligi 800 Ameerika kindralit, admirali ja koloneli, arvestamata madalamas auastmes ohvitsere, on monopolide teenistuses direktoritena, asepresidentidena jne. Paljudes maades on sõjaväeladvik muutunud juhtivaks poliitiliseks jõuks, kes avaldab otsustavat mõju sise- ja välispoliitikale. (Selle kohta avaldatakse sageli materjale ajakirjades «Problemõ Mira i Sotsializma» ja «Za Rubežom».)

Üks kõige iseloomulikumaid tänapäeva kodanliku riigimasina tunnuseid on spetsiaalsete mahasurumisorganite, eriti poliitilise politsei tugevdamine. Tuleb mainida, et mitmetes maades puudub peaaegu igasugune kontroll poliitilise politsei tegevuse üle ja see rakendab progressiivsete elementide vastu repressioone ilma kohtu otsuseta. Teiste faktide kõrval annab see tunnistust kodanliku demokraatia kriisi süvenemisest ja teravnemisest.

Propagandist peab märkima, et üks ja seesama valitsemisvorm omandab ühe ja sellesama riigitüübi puhul erineva kuju olenevalt poliitilisest režiimist, mis kehtib vaadeldaval maal, ning võib muutuda sõltuvalt paljudest asjaoludest. Poliitilise režiimi all mõistame kõigi nende võtete ja meetodite kogusummat, mille abil teostatakse antud klassi poliitilist ülevõimu.

Valitsevale klassile meelepärase poliitilise režiimi teostamiseks on mitmeid meetodeid. Nende hulgas võib kohata äärmiselt teravmeelseid meetodeid, mis on mõeldud rahvahulkade petmiseks, kui ka väga tooreid, hirmutamiseks mõeldud meetodeid. Viimaseid tarvitatakse reaktsiooniliste seaduste läbipressimise, seaduste rikkumise ning avaliku vägivalla näol.

Tänapäeval on see küsimus omandanud erilise tähtsuse seoses sellega, et mitmete maade imperialistlik kodanlus püüab olemasolevat riigivormi kasutades sisse seada järjest reaktsioonilisemat poliitilist režiimi. Seda teostatakse tavaliselt progressiivsete parteide esindajate arvu vähendamisega parlamendis, täidesaatva võimu kõvendamisega, parlamendilt valitsuse tegevuse kontrollimise funktsiooni äravõtmisega ja mahasurumisorganite tugevdamisega.

Poliitilise režiimi küsimust on otstarbekohane üksikasjalisemalt käsitleda vestluses. Tavaliselt tunnevad kuulajad selle vastu suurt huvi ning pealegi nõuab see propagandistilt täiendavat selgitust, näiteid jne.

Edasi käsitletakse proletaarse revolutsiooni suhtumist kodanlikusse riigisse. Ülemaailmse kommunistliku liikumise teooria ja praktika seisukohalt on see küsimus väga tähtis. Üksikasjalikult on seda käsitlenud V. I. Lenin oma raamatu «Riik ja revolutsioon» II ja III peatükis. Seal on sügavalt analüüsitud K. Marxi vaateid antud probleemi kohta ning tehtud rida üldistusi Vene revolutsiooni praktika ja kogu imperialismiajastu analüüsi põhjal.

Järelduses, et proletariaadil tuleb revolutsioonis kodanlik riigimasin purustada, on lühidalt formuleeritud proletariaadi ülesanded kodanliku riigi suhtes. V. I. Lenin pidas seda seisukohta K. Marxi riigiõpetuses peamiseks, põhiliseks.

Proletariaat ei saa kodanlikku riigimasinat oma eesmärkidel kasutada sellepärast, et see on kohandatud ekspluateerimiseks. Säärast riigimasinat ei ole proletariaadile tarvis ja ta ei saa seda säilitada ka lootuses sellele, et see ise laguneb: kodanlus kaitseb sõjalis-bürokraatliku masina abil oma tootmissuhteid ja omandust. Järeldus saab olla vaid üks: kodanlik riigimasin on vaja lammutada, kusjuures alustada tuleb nendest riigimasina osadest, mille abil ta kaitseb ennast vastaste eest, — sõjaväest, politseist jms.

K. Marx ja F. Engels andsid põhimõttelise vastuse küsi-

musele, millega asendada lammutatud kodanlik riigimasin. Selle asemele tuleb seada Pariisi Kommuuni tüüpi riik, s. o. proletariaadi diktatuuri riik.

Venemaal purustati kodanlik riigimasin sotsialistliku revolutsiooni käigus ning loodi uus riik, proletariaadi diktatuuri riik, mis väljendab ja kaitseb töörahva huve. Pärast Teist maailmasõda toimusid sotsialistlikud revolutsioonid mitmetes Euroopa ja Aasia maades, kus see ülesanne samuti lahendati, ehkki erisuguste meetoditega ja erineva ajavahemiku vältel.

Kuidas tuleb kodanliku riigimasina saatus lahendada käesoleval ajal, mil on rohkem võimalusi parlamentlike vormide kasutamiseks rahulikuks üleminekuks sotsialismile.

Sõjalis-bürokraatlik riigimasin ei kao sugugi iseenesest üksnes selle tagajärjel, et proletariaat on parlamendis kätte võitnud enamuse. Riigimasina moodustavad eelkõige sõjavägi, politsei, kohus, prokuratuur ja ametnikkond. See masin tuleb igal juhul purustada.

Parlament aga on esindusasutus, ehkki esindatuse aste ja selle institutsiooni kasutamine võivad olla väga erinevad. Valitsev klass on huvitatud sellest, et parlamendi õigusi võimalikult suurel määral piirata, muuta ta «jututoaks». Vahel aga kujuneb klassijõudude vahekord niisuguseks, et kodanlus ei saa enam parlamenti oma huvides ära kasutada, ja siis kutsub ta üles täidesaatvat võimu tugevdama ning avalikku diktatuuri kehtestama.

Kuid nii või teisiti puudutab parlamendisse suhtumine eluliselt laiade hulkade huve. Paljudes maades on parlamendi autoriteet suur. Sellepärast seataksegi eesmärgiks rahvahulkade enamiku enda poole võitmine, millega kaasneb enamuse kättevõitmine parlamendis. Ent see ei tähenda hoopiski seda, et proletariaadi partei kavatseb piirduda kodanliku parlamentarismiga. Ülesanne seisab selles, et muuta parlament rahva tõelise tahte tööriistaks ja alustada sotsialistlikke ümberkujundusi. See aga on võimalik ainult siis, kui vana riigimasin asendatakse uue võimuaparaadiga.

Ekspluataatorliku riigimasina lammutamine võib toimuda mitmel viisil, peaasjalikult oleneb selle laad kodanluse vastupanu intensiivsusest. Kui kodanlus avaldab ägedat vastupanu, siis on proletariaat sunnitud kasutama teatud abinõusid selle vastupanu mahasurumiseks. Kui aga

kodanlus ei suuda tõsist vastupanu avaldada, siis on võimalik ekspluataatorlikku riigimasinat purustada ja sotsialistlikke ümberkujundusi teostada rahulikul teel, s. o. ilma kodusõjata.

### 3. Proletariaadi diktatuuri riik

Selles loenguosas peab propagandist lühidalt selgitama, et proletariaadi diktatuuri riik on kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodi riik. Proletariaadi diktatuur on sotsialismi ülesehitamise ja kindlustamise vahend (tööriist).

Et täita üleminekuperioodi ülesanded, on vaja murda kodanluse vastupanu, kes igasuguste vahenditega püüab takistada uue baasi kindlustamist. Arenemine edasi, s. o. kommunismi poole, kulgeb proletariaadi diktatuuri kaudu, ja teisiti ei saa see ollagi, nagu ütles V. I. Lenin, sest ekspluataatorite vastupanu ei saa murda mitte keegi teine ega mitte mingil muul viisil.

Klassivaenlaste vastupanu mahasurumise vajalikkusest on tingitud proletariaadi diktatuuri vägivaldse külje olemasolu. Kuid isegi selles suhtes erineb proletariaadi diktatuuri riik põhjalikult varem eksisteerinud riikidest. Kui kõik eelmised riigid olid määratu suurte töörahva hulkade kallal vägivalla teostamise organid, vähemuse poolt enamiku üle diktatuuri teostamise tööriistad, siis proletariaadi diktatuuri riik kujutab endast enamiku võimu vähemuse üle.

Selle ja järgmiste küsimuste puhul tuleb kuulajatele tungivalt soovitada, et nad tutvuksid V. I. Lenini raamatuga «Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky» (Teosed, 28. kd.). Oportunistid ja revisionistid, kes on reaktsioonilise kodanluse ideoloogide lõa otsas, vastandavad proletariaadi diktatuuri ja demokraatiat teineteisele. Tõestades teaduslikult, et mitte mingisugust «puhast demokraatiat» ja «demokraatiat üldse» ei saa olla, näitas V. I. Lenin paljudes oma töödes kujukalt, et kodanlik demokraatia on rikaste paradiis, demokraatia vähemikule, samal ajal kui proletariaadi diktatuur on uus demokraatia tüüp, demokraatia enamikule, ja sellepärast on ta miljon korda demokraatlikum mistahes kodanlikust demokraatiast.

Proletariaadi diktatuuri riik teostab sotsialistliku omanduse kaitsmise funktsioone. Ka selles suhtes ei saa märka-

mata jääda proletariaadi diktatuuri erinevus ekspluataatorlike klasside diktatuurist. Kui kõik varasemad riigid kaitsesid eraomandust, seda ekspluateerimise alust, siis proletariaadi diktatuuri riik kaitseb ühiskondlikku, sotsialistlikku omandust kui ekspluateerimise ja ekspluataatorite vastu peetava võitluse alust.

Põhjalikult erineb proletariaadi diktatuuri riik eelnevatest riikidest oma loova iseloomuga, mida tõendab see, et majanduslik-organisatoorne ja kultuuriliskasvatuslik funktsioon on uue riigi peamised funktsioonid. Proletariaadi diktatuuri kehtestamise esimestest päevadest peale langevad uue riigi õlgadele kõik sotsialistliku tootmise organiseerimisega seotud raskused. Siia kuulub kogu tegevus kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ümberkujundamise alal, mis moodustab proletariaadi diktatuuri ajaloolise missiooni.

Mis puutub välisfunktsioonidesse, siis täidab proletariaadi diktatuuri riik oma maa väliskallaletungide vastu kaitsmise funktsiooni kõrval täiesti uusi funktsioone, nagu järjekindel võitlus rahu eest ja sotsialistliku süsteemi maadega koostöö organiseerimine (alates teiste sotsialistlike riikide tekkimisest).

Propagandist toonitagu oma loengus, et proletariaadi diktatuuri riik esineb mitmesugustest tingimustest olenevalt eri vormides. Näiteks meie maal tekkis ta nõukogude näol, teistes maades aga rahvademokraatia kujul. Pole välistatud võimalus, et rahvahulkade revolutsiooniline looming toob esile uusi proletariaadi diktatuuri vorme. Võimalikud on ka mitmesugused proletariaadi diktatuurile ülemineku vormid.

Proletariaat ei piirdu oma diktatuuri teostamisega riiklikus vormis. Proletariaadi diktatuur kujutab endast tervet süsteemi, millesse nõukogude kõrval kuuluvad ametiühingud, kooperatsioon, noorsooühingud, mitmesugused loomingulised organisatsioonid. Suunavaks ja juhtivaks jõuks on proletariaadi diktatuuri süsteemis kommunistlik partei. Partei jõud seisab tema sidemetes rahvahulkadega, selles, et ta ühendab kõigi massiorganisatsioonide parimaid inimesi. Tema missioon seisab kõigi riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide tegevuse ühendamises ning selle suunamises ühele eesmärgile — kommunismi ülesehitamisele.

Sotsialismi ehitamise protsess hõlmab sotsialistliku

baasi ja pealisehituse loomist. Ühiskonda muutes muutus ka proletariaadi diktatuur ise, arenes tema sotsialistlik olemus. Sotsialismi võiduga tõuseb proletariaadi diktatuur kõrgemale astmele ja muutub järk-järgult üldrahvalikuks riigiks, s. t. täielikult väljakujunenud sotsialistlikku tüüpi riigiks. Riigil ei ole enam klassi mahasurumise funktsiooni, see langeb ära, kuna seda pole enam tarvis. Majandusliku ja kultuurilise tegevusega seotud funktsioonid aga saavad täielikumalt areneda.

### 4. Demokraatia edasiarenemine ja kommunistliku omavalitsuse kujunemise teed

See loenguosa on pühendatud riigi väljasuremise küsimusele. Põhjalikult tuleb tutvuda V. I. Lenini raamatu «Riik ja revolutsioon» V peatükiga.

V. I. Lenin selgitas, et riigi väljasuremine on pikaldane protsess ja oleneb kommunismi kõrgema faasi arenemise kiirusest.

Väljendit «riik sureb välja» kasutasid marksismi rajajad niisuguse riigi suhtes, mis on väljasuremiseks kohanenud, rõhutades selle terminiga protsessi loomulikku iseloomu ja pikaajalisust ning vastandades seda protsessi kodanliku riigi lammutamise protsessile. Sotsialistlik riik sureb välja alles siis, kui kommunistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon oma kõrgemas arengufaasis jõuab niisugusele tasemele, kus riigi järele pole tarvidust.

Tänapäeval on riiki veel tarvis kommunismi ülesehitamiseks. Ta lakkab olemast vajalik siis, kui kaob tarvidus kontrolli teostamiseks töö ja tarbimise määra üle, kui kõik hakkavad vabatahtlikult ja kohusetruult töötama oma võimete järgi, kui kõik peavad kinni kommunistliku ühiselu reeglitest ning iga täiskasvanud ühiskonnaliige võtab osa ühiskonna asjade praktilisest juhtimisest. Alles siis kaotab ühiskondlike funktsioonide täitmine poliitilise iseloomu ja ühiskond jõuab kommunistlikule omavalitsusele. Nagu märgiti juba Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XVIII kongressil, säilib riik siiski ka kommunismi ajal, kui jääb püsima sõjalise väliskallaletungi oht. NLKP programmis rõhutatakse, et riigi täielikuks väljasuremiseks on vajalikud niihästi sisetingimused — arenenud kommunistliku ühiskonna ülesehitamine — kui ka välistingimused —

sotsialismi võit ja kindlustumine rahvusvahelisel areenil.

Riigi väljasuremine on sotsialistliku riigi ja kogu sotsialistliku ühiskonna poliitilise organisatsiooni muutumine ühiskonna kommunistlikuks omavalitsuseks. Partei programmis on kindlaks määratud ka selle protsessi põhisuund — sotsialistliku demokraatia igakülgne laiendamine ja täiustamine, mis toimub niihästi riigi ja tema organite edasise demokratiseerimise kui ka ühiskondlike organisatsioonide osatähtsuse suurendamise teel.

Ühiskonna riikliku organisatsiooni demokratiseerimine tähendab meie maal eelkõige nõukogude osatähtsuse tõusu, valitsemisülesannete järkjärgulist üleandmist koosseisuliselt täidesaatvalt aparaadilt rahvasaadikutele ja nende gruppidele, mille hulgas kõige perspektiivsemad on nõukogude alalised komisjonid. See tähendab ka palgalise riigiaparaadi väiksemaks, lihtsamaks ja odavamaks muutmist.

Käesoleval ajal on kommunistliku omavalitsuse kujunemise protsess alles algstaadiumis. Nõukogude rahva ees seisab ülesanne kindlustada riiklikku ja töödistsipliini, suurendada iga töötaja vastutust talle usaldatud töö eest, parandada majanduse juhtimise süsteemi vastavalt teaduse ja praktika nõuetele ning järjekindlalt ellu viia demokraatliku tsentralismi põhimõtet.

## Vestlus teemal «Klassid ja klassivõitlus»

Soovitav on arutusele võtta järgmised küsimused:

1. Leninlik klasside definitsioon, klasside tekkimine ja olemus.
2. Klassivõitlus kui antagonistlike formatsioonide arenemise tõukejõud. Proletariaadi klassivõitluse põhivormid.
3. Klassierinevuste likvideerimise teed.

Vestluse esimese küsimuse arutamisel taotleb propagandist leninliku klasside definitsiooni õiget mõistmist. Eriti tähtis on see, et kuulajad õpiksid nägema ühiskonna klassideks jagunemise põhjust tema majanduslikes elutingimustes. Selleks on soovitav kõrvutada marksistlik-leninlikku õpetust klassidest mõnede kodanlike teooriatega, mille ülesanne lõppkokkuvõttes on eitada tänapäeva kapi-

talistliku ühiskonna klassideks jagunemist või maskeerida klasside tekkimise tõelist allikat. Kaasaegsete kodanlike ja parempoolsete sotsialistide klassiteooriate kriitika on lühidalt esitatud «Filosoofia entsüklopeedia» 2. köite artiklis «Klassid» (lk. 542—543).

Kuulajate teadmiste suurema konkreetsuse huvides tuleb propagandistil taotleda, et nad oma sõnavõttudes ei piirduks üldiste seisukohtade väljendamisega, vaid kasutaksid mõningal määral ka ajaloomaterjale, mida klasside tekkimise kohta leidub õppekirjanduses.

Järeldusele, et mitte ainult klasside tekkimine, vaid ka nende olemasolu terve ajaloo vältel ja tänapäeval on olnud tingitud majanduslikest põhjustest, võib kuulajaid juhtida nõndanimetatud stratumite ehk stratifikatsiooniteooria ühise läbiarutamise abil.

Kodanlikud sotsioloogid asendavad marksistliku mõiste «klassid» mõistega «stratumid» (kihid). Võib tekkida küsimus, et mis siin vahet on. Asi ei ole ju sõnades. Asi pole tõepoolest sõnades, vaid just selles, milline mõte sõnadesse pannakse. Arutelu ülesandeks on päevavalgele tuua põhjalik erinevus marksistliku klasside teooria ja kodanlike stratifikatsiooniteooriate vahel.

Inimeste stratumiteks (kihtideks) jagunemise aluseks võtavad kodanlikud sotsioloogid üsna erinevaid tunnuseid: tulu suuruse, hariduse, vanuse, huvialad jne. Tunnuste valik inimese ühte või teise stratumi arvamiseks oleneb selle sotsioloogi meelevallast, kellele kuulub vaadeldav stratifitseerimise süsteem. Seega on meil siin tegemist subjektivistlike teooriatega.

Ühiskonna klassideks jagunemisel on seevastu objektiivne alus: reaalne suhe tootmisvahenditega. Seejuures on see niisugune objektiivne alus, millel ühiskonna elus on määrav tähtsus.

Vestluse käigus püüdku propagandist näidata mitte ainult stratifikatsiooniteooria teoreetilist paikapidamatust, vaid ka selle reaktsioonilist sotsiaalset osa, mis seisab tänapäeva kapitalistliku ühiskonna reaalsete klassivastuolude kinnimätsimises.

Sellesama eesmärgi teenistuses on kodanlikud «rahvakapitalismi» teooriad, kodanlike sotsioloogide väited, et töölisklass lahustuvat «keskklassis», kapitalistide klass aga loovutavat oma koha «juhtijatele». Propagandist võiks kasutada inglise marksisti E. Granti huvitavat, rikkalikku

faktilist materjali sisaldavat raamatut «Sotsialism ja keskklassid» (Riiklik Poliitilise Kirjanduse Kirjastus, 1960). Kui propagandistil ei jätku aega terve raamatu läbilugemiseks, siis soovitame tal tutvuda esimese peatükiga — «Virvarr «keskklassi» küsimuses».

Klasside teooria kodanlike moonutuste kriitika on väga huvitav ja kasulik asi (niihästi teoreetilises kui ka poliitilises mõttes). Ühtlasi aga tuleb arvestada, et vestluses võib kritiseerimise hoos silmist lasta peateema, selle kriitika põhieesmärgi, mis seisab selles, et õpetada kuulajaid paremini mõistma marksistlikku õpetust ühiskonna klassideks jagunemise majanduslikust allikast. Oma paranduste, täienduste ja küsimustega püüab propagandist juhtida arutelu just selles suunas.

Olenevalt kuulajate ettevalmistustasemest ja huvidest määratakse kindlaks, kui palju aega kodanlike teooriate kritiseerimisele vestluses kulutada. Võib juhtuda, et propagandist võtab endale ülesande ise lühidalt iseloomustada kodanlike sotsioloogide mainitud teooriaid oma sissejuhatavas sõnavõtus.

Järgmist küsimust — leninlikku klasside definitsiooni — tuleb arutada igal juhul, olgu kuulajate koosseis milline tahes. Selle definitsiooni peamisi momente analüüsiti loengus. Vestluses on vaja ainult veel kord toonitada, et klasside põhitunnus on nende suhe tootmisvahenditega. Propagandisti ülesanne on saavutada, et kõik kuulajad sellest aru saaksid. Neilt pole tarvis nõuda klasside definitsiooni sõnasõnalist meelespidamist. Tähtis on, et kuulajad küsimuse tuuma mõistaksid.

Leninliku klasside definitsiooni arutamisel võib tekkida küsimus, kas see kehtib ka sotsialistliku ühiskonna klasside suhtes. Niisuguse küsimuse esitamiseks on alust. Kuid vastata on sellele otstarbekohasem vestluse kolmanda küsimuse arutamise ajal.

Leninliku klasside definitsiooni arutamise käigus on sobiv kontrollida, kas kuulajad on aru saanud mõistete «põhilised klassid» ja «mittepõhilised klassid» sisust ning nende erinevusest. Mõned arvavad ekslikult, et põhiliseks klassiks nimetatakse antud formatsiooni kõige arvukamat klassi. Kuulajaid tuleb seesuguse vea eest hoiatada. Antud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni põhilised klassid on need klassid, kes on seotud sellele formatsioonile iseloomulike tootmissuhetega. Näiteks feodaalühiskonnas on põhi-

listeks klassideks mõisnikud ja talupojad, kodanlikus ühiskonnas aga kapitalistid ja töölised.

Soovi korral (ja kui aega jätkub) võib vestluses käsitleda ka tänapäeva kapitalistliku ühiskonna klassistruktuuri. Kõige parem on seda teha seoses «keskklasside» kodanlike teooriate kriitikaga või pärast leninliku klasside definitsiooni arutamist, kasutades õppekirjanduses ning raamatus «Töölisklassi rahvusvaheline revolutsiooniline liikumine» leiduvat materjali. Selle küsimuse arutamine aitab sügavamalt mõista marksistlikku õpetust klassidest.

Vestluse plaani teine punkt näeb ette kahe omavahel seotud küsimuse analüüsimist. Esimene neist — klassivõitlus kui antagonistlike formatsioonide arenemise tõukejõud — kujutab endast tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas toimuvate poliitiliste ja sotsiaalsete protsesside mõistmise üldteoreetilist alust. Kuna seda küsimust valgustati üksikasjaliselt loengus, siis on propagandisti ülesanne vestluses kindlaks teha, kui hästi kuulajad materjali on omandanud. Mõned kuulajad püüavad klassivõitluse paratamatust antagonistlikes ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides tõestada ainult ajaloost võetud illustreerivate näidetega: orjanduslikus ühiskonnas käis võitlus orjade ja orjapidajate vahel, feodaalühiskonnas talupoegade ja mõisnike vahel jne. Sealjuures viidatakse tavaliselt «Kommunistliku partei manifestile», mis tõepoolest algab tuntud ajaloofaktide meenutamisest. Kuid sellesama teose järgmistel lehekülgedel näitavad K. Marx ja F. Engels ära ühiskonnas toimuva klassivõitluse aluse, tõestades, et see võitlus on klassidele ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha erinevuse ning sellega seotud klassihuvide vastandlikkuse paratamatu tagajärg.

Edasi teeb propagandist vestluse käigus kindlaks, kas kuulajad on aru saanud loengus korduvalt avaldatud mõttest, et klassivõitlus on antud konkreetse formatsiooni arenemise tõukejõud, mis teiselt poolt aga teatud etapil kaasa toob selle formatsiooni asendumise uue, progressiivsema formatsiooniga.

Otstarbekohane on teha kuulajatele (või ühele neist) ülesandeks ette valmistada sõnavõtt, milles on võetud kriitika alla kodanlikud teooriad klassikoostööst nüüdisaja kapitalistlikus ühiskonnas. Need teooriad on otseses

seoses kodanlike ja parempoolsete oportunistide hulka kuuluvate sotsioloogide katsetega ähmastada klassierinevuste olemasolu kapitalistlikes maades käesoleval epohhil. Materjali selliseks sõnavõtuks võib leida V. Semjonovi raamatust «Klasside ja klassivõitluse probleem tänapäeva kodanlikus sotsioloogias» ning samuti «Filosoofia entsüklopeedia» 2. köite artiklist «Klassivõitlus» (lk. 534).

Sageli tekib kuulajatel küsimus: kui klassivõitlus oli seni ühiskonna arenemise tõukejõud, sotsialistlikus ühiskonnas aga klassivõitlus puudub, siis kas ei tähenda see ühiskonna arenemise katkemist? Säärases vormis esitatud küsimus annab tunnistust sellest, et kuulajatele ei ole küllalt täpselt selgeks saanud marksismi tees, et klassivõitlus on ühiskonna arenemise tõukejõud *ainult* antagonistlikes formatsioonides. Sotsialismile ja kommunismile on omased hoopis teistsugused vastuolud, mis lahendatakse teistsuguste meetoditega.

Edasi võiks peatuda proletariaadi klassivõitluse põhivormidel. Seda küsimust ei maksa käsitleda abstraktsel akadeemilisel kujul, vaid töölisklassi kaasaegset võitlust iseloomustavate faktide najal. Eelnevalt soovitab propagandist kuulajatel tähelepanelikult tundma õppida vastavaid osi NLKP programmist, kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste 1957. aasta deklaratsioonist ja 1960. aasta avaldusest ning NLKP Keskkomitee aruandest Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile. Samuti võib kasutada (eriti kui selles küsimuses valmistatakse spetsiaalseks sõnavõtuks) raamatut «Töölisklassi rahvusvaheline revolutsiooniline liikumine» ja ajakirjanduses ilmunud artikleid.

Teatavasti ei ole sotsialistlikus ühiskonnas vaenulikke klasse. Sellest aga ei järeldu, et sotsialismimaade töörahvas ei võta osa tänapäeval rahvusvahelisel areenil toimuvast ägedast võitlusest. Vastupidi, sotsialistlike riikide töölisklass ja kogu töörahvas asuvad selles võitluses kõige eesmisematel positsioonidel. Kuid nad peavad klassivõitlust ainult spetsiifilistes vormides, mille hulgas peamine on sotsialistliku majanduse arendamine ja kindlustamine, sotsialismi ja kommunismi ehitamine. Selles valdkonnas tehtavad edusammud annavad kapitalismi süsteemile raskeid lööke, sest nad tagavad kommunismi ideede laiema mõju kõigi progressiivsete inimeste teadvusele ning kujutavad endast materiaalset baasi igasuguse toetuse osuta-

miseks oma sotsiaalse ja rahvusliku vabanemise eest võitlevatele rahvastele.

Vestluse plaani kolmanda punkti all tuleks arutada kaht põhiküsimust: 1) sotsialistliku ühiskonna sotsiaalne struktuur ja 2) klassierinevuste kustumise teed sotsialismilt kommunismile üleminekul. Peamine ülesanne on seejuures selgeks teha ajaloolise materialismi tees, et klassid ei ole igavesed, et nad peavad kõdunema niisama paratamatult, nagu nad kunagi tekkisid. Vestlus peab samuti aitama kuulajatel mõista, tänu millistele objektiivsetele protsessidele klassid ja klassierinevused kaovad.

Põhikirjandus selle küsimuse ettevalmistamiseks: NLKP programm ja NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile. On soovitav, et kuulajad loeksid mõningaid ajakirjanduses ilmunud artikleid, nagu M. Rutkevitši «Muutused nõukogude ühiskonna sotsiaalses struktuuris» («Pravda», 16. juunil 1966) ja V. Semjonovi «Sotsiaalsete ja klassierinevuste kustumine ning üleminek klassideta ühiskonnale» («Voprossõ Filossofii» 1965, nr. 9).

Nagu eespool öeldud, on vestluses kohane käsitleda küsimust, kas leninlik klasside definitsioon kehtib sotsialistliku ühiskonna klasside suhtes.

Klassid selle sõna otseses mõttes eksisteerivad seal ja siis, kus ja millal eksisteerib eraomandus. Sotsialistlikus ühiskonnas on eraomandus likvideeritud; sellega likvideeruvad ka klassid sel kujul, nagu nad on olemas ekspluataatorlikes ühiskondades. Eraomanduse likvideerimine aga ei saa jalamaid kaasa tuua kõigi erinevuste kadumist mitmesuguste sotsiaalsete ühiskonnakihtide seisundis (sealjuures jäävad need erinevused pika aja vältel suuremal või vähemal määral oluliseks). Nendest erinevustest ongi tingitud klasside säilimine sotsialismi ajal.

Leninlik klasside definitsioon on eelkõige maksev kapitalistliku ühiskonna klasside kohta. Kuid oma olulises osas võib teda rakendada klasside suhtes üldse. See saab selgeks, kui analüüsida näiteks esimest tunnust, mille V. I. Lenin on klasside iseloomustamisel esile tõstnud. Samal ajal aga leninliku definitsiooni lõpuosa («Klassid on niisugused inimeste grupid, kellest üks võib omastada teise tööd selle tõttu, et nende koht ühiskondliku majanduse teatavas formatsioonis on erinev»), nagu kuulajad

muidugi juba isegi on märganud, ei ole sotsialistliku ühiskonna klasside kohta maksev.

Pärast seda, kui üldine teoreetiline tees on kuulajatele selgeks saanud, võib üle minna sotsialistliku ühiskonna materiaalse struktuuri iseloomustamisele. Kuulajad veenduvad, et töölisklassi, talurahva ja haritlaskonna sotsiaalne loomus on sotsialismi ajal hoopis teistsugune kui kapitalismi ajal.

Loomulikult asetatakse vestluse käigus pearõhk sotsialistliku ühiskonna kõigi klasside ja kihtide ühtsusele. Nende ühtsuse aluseks on tootmisvahendite ühiskondliku omanduse jagamatu valitsemine. Seejuures ei tohi aga unustada ka reaalseid erinevusi töölisklassi, talurahva ja haritlaskonna vahel, sest muidu ei mõista kuulajad järgmisi vestluses käsitlemisele tulevaid probleeme.

Sotsiaalsete ja klassierinevuste aluseks on sotsialistlikus ühiskonnas olulised erinevused linna ja maa vahel ning vaimse ja füüsilise töö vahel. Nende erinevuste iseloomu tundmaõppimisel põrkavad kuulajad sageli kokku terve rea raskustega, mida propagandist peab arvestama. Eelkõige võib tekkida küsimus, et mille poolest omavahel erinevad mõisted «vastandlikkus» ja «oluline erinevus».

Vastandlikkus linna ja maa vahel ning vaimse ja füüsilise töö vahel on iseloomulik antagonistlikele formatsioonidele. Ta avaldub selles, et linn ekspluateerib küla, vaimse töö tegijad aga ekspluateerivad füüsilise töö tegijaid. Seda vastandlikkust saab likvideerida ainult ekspluateerimise ja ekspluataatorlike klasside hävitamise teel. Oluline erinevus aga säilib kui vana ühiskonna klassideks jaotamise jäänus, ehkki tal ei ole enam antagonistlikku iseloomu.

Sageli nähakse linna ja maa vahelise olulise erinevuse allikat ühiskondliku omanduse kahe vormi olemasolus. See vaade on õige, ehkki ta ei väljenda tervet probleemi olemust. Kui nimetatud erinevuste aluseks oleks ainult kahe omandusvormi olemasolu, siis võiks nad kõrvaldada administratiivsel teel, likvideerides omandusvormide erinevused (näiteks kolhooside sovhoosideks muutmise abil). Ent ajaloo kogemused ja majanduslik analüüs näitavad, et säärane administreerimine ei muuda mitte midagi. Küsimuse tuum seisab selles, et sotsialistlikus ühiskonnas säilivate linna ja maa vaheliste oluliste erinevuste alus peitub tootlike jõudude erinevas arengutasemes. Just sellega

on seotud ka kõik muud erinevused linna ja maa vahel, sealhulgas niihästi omandusvormide kui ka kultuuritaseme ja sotsiaal-elukondlike tingimuste erinevused.

Täpselt samuti peitub ka füüsilise ja vaimse töö vahelise olulise erinevuse põhjus neis tööliikides valitsevates tingimustes.

Nende küsimuste selgekssaamine aitab kuulajatel mõista eelmainitud erinevuste likvideerimise perspektiive ja teid sotsialismilt kommunismile üleminekul.

Kui linna ja maa vahelised olulised erinevused seletuvad tootmise taseme erinevusega, siis seisab ülesanne järelikult põllumajanduse igakülgses arendamises, tema rikkalikus varustamises tehnikaga, põllumajandusliku tootmise organiseerimises teaduse alusel, ühesõnaga põllumajandusliku tootmise muutmises industriaalse töö teisendiks.

Vaimse ja füüsilise töö vahelised olulised erinevused kustuvad sedamööda, kuidas eesrindliku tehnika rakendamise, tootmise mehhaniseerimise ja automatiseerimise tagajärjel kasvab objektiivne vajadus suurendada vaimse töö osa tööstuslikus ja põllumajanduslikus tootmises. Seoses sellega muutuvad põhjalikult nende tööliikide sisu, iseloom ja funktsioonid. Näiteks töölise töösse tuleb vastavalt sellele, kuidas ta vabaneb rasketest mehhaanilistest operatsioonidest, järjest rohkem vaimse töö elemente. Tõsised muutused teeb läbi ka vaimne töö.

Eespool öeldust ei järgne siiski, et sotsialistlikus ühiskonnas eksisteerivate sotsiaalsete erinevuste likvideerimine tuleneb peaaegu tervenisti ja vahetult tehnika progressist. Mõned inimesed teevad selle vea. Ometi näitab kapitalismimaade ja sotsialismimaade tehnika progressi tagajärgede lihtne kõrvutamine, et tehnika progress iseenesest veel midagi ei muuda. Ainult ühenduses kõigi riigis teostatavate sotsiaalsete abinõude kompleksiga viib tehnika progress soovitud tulemusteni. Pole juhuslik, et meie maal pühendatakse tehnika arendamise, tootlike jõudude täiustamise kõrval nii suurt tähelepanu sotsiaal-majanduslikele ja kultuurilistele ümberkujundustele.

Siit saab selgeks, et sotsiaalsete erinevuste ületamise suhtes on määrav tähtsus kommunismi ehitamise kolmainsa ülesande lahendamisel: kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisel, mis eeldab igakülgset tehnika progressi, kommunistlike ühiskonnasuhete kujundamisel ja uue, igakülgselt arenenud inimese kasvatamisel.

Linna ja maa vaheliste ning vaimse ja füüsilise töö vaheliste oluliste erinevuste likvideerimise teedel ei ole midagi ühist administreerimise ja subjektivismi meetoditega. Just sellepärast seadis NLKP XXIII kongress nii energiliselt küsimuse ühiskonna arengu teaduslikust juhtimisest, mis peab tuginema objektiivsete seaduspärasuste tunnetamisele.

## Vestlus teemal «Marksistlik-leninlik riigiõpetus»

Otstarbekohane on vestlus jaotada kolme ossa:

1. Riigi tekkimine ja olemus. Ajaloos esinenud riigitüübid. Kodanlik riik kui kodanluse klassivõimu organ. Kodanliku demokraatia kriis tänapäeval. Marksism-leninism kodanliku riigimasina lammutamise vajalikkusest.

2. Proletariaadi diktatuuri riik, tema peaülesanded ja põhifunktsioonid. Proletariaadi diktatuuri riigi põhjalik erinevus kõigist varasematest riikidest. Järjekestvus ühiskonna poliitilises organisatsioonis ekspluataatorite võimu kukutamisele järgneval perioodil.

3. Sotsialistliku demokraatia edasine täiustumine. Sotsialistliku riigi ja kogu sotsialistliku ühiskonna poliitilise organisatsiooni arenemine ühiskonna kommunistlikuks omavalitsuseks ja selle arenemise teed.

Siin soovitatud vestluse plaani esimese osa esimene punkt ei sünnita kuulajatele tavaliselt raskusi. Ainus, millele tuleb erilist tähelepanu pöörata ja mis sageli kohe kõigile selgeks ei saa, on marksismi-leninismi lähtepunkt riigi tekkimise küsimuses. Seminaril kriipsutavad sõnavõtjad harilikult alla ainult ühiskonna klassideks lõhenemist, meenutavad mõnikord klassihuvide vastandlikkust ja enamasti piirduvadki sellega. Sealjuures on enamik seminarist osavõtjaid väga üllatunud, kui seminari juhataja ütleb, et sellele väitele, nagu märkis V. I. Lenin, kirjutab alla iga oportunist.

Siin on tarvis jõuda arusaamisele, et marksism-leninism lähtub riigi tekkimise küsimuses klassivastuolude lepitamatuse tunnistamisest. Tuleb selgitada, et enamik oportuniste ja isegi otsesed kodanluse ideoloogid tunnistavad, et ühiskond on kunagi vastandlike huvidega klassideks lõhenenud, kuid riik on nende arvates tekkinud klassi-

huvide lepitamise vajadusest. Siit saavad alguse kõik teooriad, milles riik nii või teisiti esineb klassihuvide lepitamise organina, kogu ühiskonda teeniva instrumendina.

Elava vestluse kutsub tavaliselt esile tänapäeva kodanliku riigi muutumise ja kodanliku demokraatia praeguse kriisi küsimus. Kõige suuremat huvi pakub seejuures poliitilise režiimi küsimus. Propagandist teeb kindlaks, kas kuulajad mõistavad, mis on poliitiline režiim ja milliseid poliitilise režiimi erikujusid nad teavad näiteks tuua.

Seejärel tuleb selgitada, et poliitiline režiim tähendab kõigi nende võtete ja meetodite kogusummat, mille abil antud klassi diktatuuri teostatakse, ehk klassi diktatuuri konkreetset väljendust. Need on kiiresti ja sageli märkamatult muutuvad valitsemismeetodid, need «tuhanded trikid», mille abil ekspluataatorlik klass püüab tööinimesi poliitikast eemale tõrjuda.

Poliitilise režiimi iseloomust teataval maal annavad tunnistust: valimisseaduse olemus (eriti hääletamissüsteem); suhted seadusandliku ja täidesaatva võimu vahel ning kesk- ja kohalike võimu- ja valitsemisorganite vahel; mahasurumisorganite seisund riigis; valitseva ja rõhutud klasside poliitiliste parteide ning mitteparteiliste organisatsioonide seisund ja mõjuvõim; kodanike reaalsed õigused ja kohustused. Klassijõudude vahekord tuleb kõige selgemini nähtavale just poliitilises režiimis.

Ka tänapäeval jätkab kodanlus spekuleerimist demokraatia sildiga. See seletub asjaoluga, et kodanliku demokraatia fassaadis peitub kodanlusele veel teatud võimalusi. Tohutu propagandamasina abil suudab kodanlus elanikkonna teatud osas veel säilitada mõningaid illusioone. Kuid isegi need kärbitud õigused, mida kodanlik demokraatia annab, hirmutavad kodanlust, sest nad pakuvad teatud võimalusi ka proletariaadile. Sellepärast on mõned kodanliku demokraatia institutsioonid ägeda klassivõitluse areeniks. Kodanlus püüab sisse seada niisugust poliitilist režiimi, kus kodanliku demokraatia institutsioonid oleksid kodanluse eesmärkide teenistuses, proletariaat aga võitleb, paljastades reaktsioonilise poliitilise režiimi kehtestamise katseid ning koondades enda ümber laiu rahvahulki, demokraatlike vabaduste säilitamise ja laiendamise eest, et tagada tingimused rahulikuks üleminekuks sotsialismile.

Tänapäeva kodanlike riikide poliitilist režiimi iseloomustab äärmine ebastabiilsus, «nuudipoliitika» kiire asendumine «prääniikupoliitikaga» ja vastupidi ning nende kahe poliitika läbipõimumine, süntees, mis on kodanliku demokraatia kriisi üheks tõendiks.

Poliitilise režiimi mõistet selgitades peab propagandist meenutama, et paljudes maades teostavad tänapäeval reaktsioonilist poliitilist režiimi mitte ainult riigiorganid, vaid ka kogu monopolistliku kodanluse diktatuuri süsteem, mis hõlmab kodanlikke poliitilisi parteisid, kapitalistide klassi mitteparteilisi organisatsioone (USA Tööstu rite Rahvusliku Assotsiatsiooni taolised) ning ka reaktsiooni mitmesuguseid võitlusüksusi — fašistlikke, rassistlikke ja lihtsalt bandiitlikke organisatsioone. Selle küsimuse kohta võib propagandist materjali leida V. I. Razini brošüürist «Marksism-leninism ekspluataatorliku riigimasina purustamisest» (Moskva 1964, III ptk.).

Vestluse teises osas sünnitab teatud raskusi sotsialistliku ühiskonna poliitilise organisatsiooni järjekestvuse küsimus, sotsialistliku riigi üldrahvalikuks riigiks arenemise küsimus.

Vestluse tulemusena peavad kuulajatele selgeks saama selle järjekestvuse järgmised tunnused.

Mitmesuguste üksteist väljavahetavate ühiskonna poliitilise organisatsiooni vormide järjekestvuse aluseks pärast ekspluataatorite võimu kukutamist on töölisklassi ja tema eesmise väesalga — kommunistliku partei juhtiv osa.

Töölisklassi juhtiv osa on oma väljenduse leidnud töölisklassi ja talurahva liidu mitmesugustes vormides. Siin on kohane meenutada, et V. I. Lenin käsitas proletariaadi diktatuuri kui proletariaadi ja talurahva töötavate hulkade klassiliidu erilist vormi, kusjuures juhtivat osa selles liidus etendab just proletariaat.

Töölisklassi ja talurahva liidu organisatsioonilist vormi kujutab endast nõukogude süsteem. See vorm iseloomustab äärmiselt kujukalt järjekestvust meie ühiskonna poliitilise organisatsiooni arengus.

Nõukogudel kui organisatsioonil, kui poliitilisel institutsioonil on terve rida iseloomulikke jooni, milledest arutatava küsimuse puhul tuleb alla kriipsutada nende universaalsust. Teatavasti tekkisid nõukogud relvastatud ülestõusu organitena rahva omaalgatusel. Nõukogud kui rahvahulkade lihased lapsed ei ole kunagi kaotanud ega

saa juba oma olemuselt kaotada sidemeid rahvahulkadega. Olles tekkinud kõige revolutsioonilisema klassi keskel, kujunesid nad väga kiiresti kogu töörahva organisatsiooniks. Pärast seda, kui proletariaat oli võimule tulnud, said nõukogud proletariaadi diktatuuri riigivormiks. Selsamal perioodil omandasid nad uue kvaliteedi — nad said üheaegselt riiklikuks ja ühiskondlikuks organisatsiooniks.

Oluline ja stabiilne tunnus, mis iseloomustab järjekestvust ühiskonna poliitilises organisatsioonis pärast ekspluataatorite võimu kukutamist, on sotsialistliku demokratismi järjekindel arenemine, rahvahulkade osatähtsuse vääramatu tõus ühiskondlikus elus, nende järjest suurem kaasatõmbamine ühiskonna asjade valitsemisele.

Üsna suuri raskusi tekitab paljudele kuulajatele meie sotsialistliku riigi klassiolemuse küsimus.

Meie ühiskonnas väljakujunenud sotsiaalset poliitilist ja ideelist ühtsust väljendab väga täpselt mõiste «rahvas» selle sõna tõelises ja suurimas tähenduses. Sellepärast muutub ka riik üldrahvaliku tahte väljendamise instrumendiks. Kuid oleks vale käsitada sotsialistlikku riiki tema praegusel arenemisastmel mitteklassilise või klassidest kõrgemal seisvana. Niihästi omal maal kui ka rahvusvahelisel areenil teostab sotsialistlik riik töölisklassi ja kogu töörahva huvides klassipoliitikat ning kaitseb kõigi rahvaste õigusi rahvuslikule iseseisvusele, vabadust, demokraatiat ja sotsiaalset progressi. Riigi klassiolemus avaldub selles, et töölisklass on säilitanud oma juhtiva osa.

Proletariaadi diktatuur on üks etapp töölisklassi juhtiva osa teostamises, see on ühiskonna riiklik juhtimine töölisklassi poolt antagonistlike klasside ja klassivõitluse olemasolu tingimustes. Need tingimused kutsuvad esile ka juhtimise omapärased vormid.

Koondades enda ümber töötavaid hulki, pidi töölisklass üleminekuperioodi tingimustes nende pärast kodanluse vastu võitlema, need rahvahulgad, keda ekspluataatorlik ühiskond oli sajandeid rõhunud ja orjastanud, kodanluse mõju alt välja rebima. Ilma diktatuurita oli võimatu neid ülesandeid lahendada. Tänapäeval on seoses tingimuste muutumisega muutunud ka juhtimismeetodid. On saabunud uus etapp töölisklassi ajaloolise missiooni teostamisel, mis viiakse lõpule alles täieliku kommunistliku ühiskonna ülesehitamisega. (Klassisuhtumise kohta tänapäeva sotsia-

listliku riigi hindamisel ning samuti rea teiste sotsialistliku riigi teooriaga seotud küsimuste kohta on soovitav lugeda D. I. Tšesnokovi artiklit «Sotsialistliku riikluse areng», mis ilmus 1965. aastal ajakirjas «Kommunist» nr. 17, ja V. S. Tšhikvadze artiklit «Sotsialistliku riigi rahvaliku olemuse areng», mis ilmus ajakirjas «Sovetskoje Gossudarstvo i Pravo» 1966, nr. 16.)

Tavaliselt puhkeb elav arutelu sotsialistliku demokraatia edasiarenemise teede ümber. On tähtis suunata arutelu nõnda, et esile tuleksid demokraatia täiustamise põhilised teed.

Üksvahe pöörati meie kirjanduses ja suulises propagandas rohkesti tähelepanu mitmesuguste ühiskondlike organisatsioonide tekkimisele, ja seda nähtust kujutati tõendina kommunistlikule omavalitsusele ülemineku protsessi kohta. Seejuures unustasid paljud propagandistid asjaolu, et mainitud protsessi tõendiks ei ole hoopiski ühiskondlike organisatsioonide arv ega nende liikmete hulk, vaid töö parem organiseerimine.

Mõned propagandistid ja praktikud sattusid tollal vaimustusse mitmetest uutest organisatsioonivormidest, unustades seejuures V. I. Lenini printsipiaalse tähtsusega mõtteavalduse, et kõigele uuele tuleb vaadata sellelt seisukohalt, kui kommunistlik see uus on.

Soovitav on selgitada vestlusest osavõtjaile, et mõnel pool tegutseti «üldsuse valitsemisele kaasatõmbamisel» kampaanialikult, ilma uute vormide iseärasustesse süvenemata, ning sellepärast ei toonud see töö mitte alati kasu, vaid mõjus mitmel puhul koguni negatiivselt, näiteks riigiaparaadi töötajate distsiplineeritusele ja vastutusele. Mõned riigiaparaadi töötajad katsusid veeretada üldsuse õlgadele oma otseseid teenistuskohustusi ja isegi vastutust.

Käesoleval ajal tehakse suurt tööd riigiteenistujate distsipliini ja kogu riigiaparaadi töö parandamiseks.

Seminarist osavõtjatele peab hästi selgeks saama, et kogu meie poliitilise organisatsiooni edasise demokratiseerimise protsessi keskpunktis asub nõukogude süsteem. Peamine tegelane on nõukogus rahvasaadik ning sellepärast on rahvasaadikute osatähtsuse ja vastutuse suurendamine, täidesaatvate ja korraldavate funktsioonide järkjärguline üleandmine rahvasaadikutele ja nende gruppidele nõukogude edasise demokratiseerimise peasuund.

On soovitav toonitada, et rahvasaadikud peavad olema organiseerijateks aktiivi kaasatõmbamisel nõukogude tegevusse, põhilised rahvasaadikute grupid — nõukogude alalised komisjonid — peavad aga olema keskusteks, mille ümber koonduvad need aktivistid, kes nõukogude koosseisu ei kuulu.

*

Vestluses võib näiteks rakendada praktiliste ülesannete meetodit. Kui propagandist kasutab seda õppevormi, siis võiks ta praktilisteks ülesanneteks võtta kavasse järgmised teemad:

1. Välja selgitada, missugust ühiskondlikku tööd teeb iga antud kollektiivi liige.
2. Teatud ulatuses klassifitseerida ühiskondlikku tööd, jaotades selle vähemalt kahte rühma: a) ühiskonna asjade valitsemisega seotud töö; b) kõik muu ühiskondlik töö.
3. Mida annab mingi ühiskondliku ülesande täitmine ühiskonnale, antud kollektiivile ja ülesande täitjale endale.

Eriti huvitavaks ja kasulikuks võivad kujuneda praktilised ülesanded, mis antakse nõukogude edasise demokratiseerimisega ja ühiskondlike massiorganisatsioonide osatähtsuse tõusuga seotud küsimuste ringi kohta. Siin võib rääkida rahvasaadikute tegevuse uutest vormidest, nende ja elanikkonna vaheliste sidemete tugevnemisest, riigiaparaadi organisatsiooni odavamaks ja paremaks muutmise teedest, ühiskondlike massiorganisatsioonide (ametiühingute, komsomoli) ja nõukogude töö koordineerimisest.

Praktilisi ülesandeid võib anda iga eespool loetletud suuna kohta. Praktilise ülesande teema ning uurimisobjekti valib propagandist olenevalt kuulajate ettevalmistatusest ja elukutsest. Näiteks tööstusettevõtetes võib uurida neid vorme, milles töötajad tootmise juhtimisest osa võtavad, kindlaks teha kõige efektiivsemad vormid, samuti uurida, millised raskused selles töös esinevad.

Tihti pakuvad vestlusest osavõtjad ise huvitavaid teemasid ja avaldavad soovi uurida ühte või teist praktilist küsimust.

Muidugi ei tule sellise vormiga liiale minna. Alati on tarvis lähtuda sellest, et mitmesuguseid praktilisi ülesandeid võib anda alles pärast seda, kui kõik seminarist osavõtjad on teema teoreetilised põhiküsimused selgeks saanud.

# SOTSIAALSED REVOLUTSIOONID

Sotsiaalse revolutsiooni probleem on otseses seoses ajaloolise materialismi teemadega: «Ühiskondlik-majanduslik formatsioon» ja «Marksistlik-leninlik õpetus klassidest ja riigist». Sellepärast on otstarbekohane käesolevale probleemile pühendatud loengu algul kuulajaile meenutada, et inimühiskonna ajalugu kerkib meie ette terve rea ühiskondlik-majanduslike formatsioonide üksteisega asendumisena. Ühelt formatsioonilt teisele üleminek toimub alati sotsiaalse revolutsiooni tulemusena.

Sotsiaalne revolutsioon ei teki äkitselt, ootamatult. Ta on antud formatsiooni raames toimuva lepitamatu klassivõitluse arenemise ja teravnemise loomulik tagajärg.

Pärast niisugust lühikest sissejuhatust võib propagandist vaadeldava probleemi olemuse juurde asuda. Soovitame järgmist loengu näidisplaani:

1. Sotsiaalne revolutsioon kui ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele ülemineku seadus.
2. Sotsiaalsete revolutsioonide ajaloolised tüübid.
3. Sotsialistliku revolutsiooni leninlik teooria.

## 1. Sotsiaalne revolutsioon kui ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele ülemineku seadus

Teema esimest küsimust avades on otstarbekohane kõigepealt anda sotsiaalse revolutsiooni definitsioon. Sotsiaalset revolutsiooni võib defineerida kui ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele üleminekut, kui ühiskonna ühest kvalitatiivsest olekust teise üleminekut. Sel-

leks et kuulajad revolutsiooni mõiste sisust paremini aru saaksid, on kasulik neile meelde tuletada, et dialektika seisukohalt on ühest kvaliteedist teise üleminekul alati hüppe iseloom. Ühtlasi peavad kuulajad siin meenutama, et hüppekujuline üleminek ühest kvaliteedist teise ei saabu äkitselt, (vaid see küpseb järk-järgult, kvantitatiivsete muutuste kogunemise teel. Pärast seda võib üle minna sotsiaalse revolutsiooni olemuse ja mehhanismi iseloomustamisele.

Sotsiaalse revolutsiooni majanduslikuks aluseks on konflikt antud formatsioonis valitsevate tootmissuhete ja nendest suhetest ülekasvanud tootlike jõudude vahel. See konflikt kutsub esile kõigi ühiskondlike vastuolude teravnemise ja toob seaduspäraselt kaasa klassivõitluse ägenemise. Vanade tootmissuhete ja uute tootlike jõudude vahelist konflikti saab lahendada ainult revolutsioonilisel teel.

Propagandisti ülesanne just selles seisabki, et loengus selgitada, miks äärmuseni arenenud ühiskondlikke vastuolusid ei ole võimalik mitte mingil muul viisil lahendada. Selleks võib meenutada, et vanade tootmissuhete kandjaks on antud formatsioonis võimulolev klass (orjapidajad, feodaalid, kodanlus). Võimul olev ekspluataatorlik klass püüab kõigi tema käsutuses olevate vahenditega säilitada ja kindlustada vanu tootmissuhteid, s. o. seda eraomanduse vormi, mis moodustab tema olemasolu aluse. Oma võimu säilitamise ja kindlustamise vahendeid on aga ekspluataatoritel rohkesti. Nendeks on materiaalsed ressursid, riigivõim ja ideoloogilise mõjutamise vahendid. Reaktsiooniline klass, kelle käes on poliitiline võim, ei saa vabatahtlikult teostada neid põhjalikke muudatusi, mida ühiskonna progressiivse arenemise huvid nõuavad. Sellepärast kerkib progressiivsete klasside ette paratamatult ülesanne võtta oma aja äraelanud ekspluataatorlikult klassilt poliitiline võim ning vägivalla teel (s. o. ekspluataatorite tahte vastaselt) teostada need ümberkujundused, mis on ühiskonna edasiarenemise tingimuseks.

Printsipiaalset tähtsust omab revolutsiooni käigus vägivalla kasutamise küsimus. Nagu kogemused näitavad, tekib kuulajatel selle küsimuse mõistmisel sageli mitmeid raskusi. Need on seotud sellega, et mitte alati ei saada õigesti aru revolutsiooni rahuliku teostamise meetodi olemusest. Propagandisti ülesanne on kuulajatele selgitada,

et revolutsiooni rahulik tee ei eita sugugi vägivalda. Rahulik tee saab võimalikuks niisugustes tingimustes, kus revolutsiooni jõud on nii võimsad, et ekspluataatorlikud klassid on sunnitud loovutama võimu ilma relvastatud vastupanuta. Nad on sunnitud seda tegema rahvahulkade jõu survel, mis on ilmselt suurem kui nende endi jõud. Nii et siin ei ole jutt vägivalla puudumisest, vaid selle teistsugusest avaldumisvormist.

Järelikult ei ole vägivallata võimalik ükski revolutsioon. Ja see on hästi väljendatud K. Marxi kuulsates sõnades, et vägivald on ämmaemandaks igale vanale ühiskonnale, mis on rase uuest ühiskonnast.

Kuna revolutsioon kujutab endast põhjalikku pööret ühiskonna elus, millega vältimatult kaasneb klassijõudude vahekorra muutumine, siis on iga sotsiaalse revolutsiooni põhiküsimuseks võimuküsimus. «Riigivõimu üleminek ühe klassi käest teise *klassi* kätte on *revolutsiooni* esimene, peamine ja põhiline tunnus nii selle mõiste rangelt teaduslikus kui ka praktilis-poliitilises tähenduses.»[1] Nii kirjutas V. I. Lenin «Kirjades taktikast».

Edasi tuleb kuulajatele selgitada, et kuigi võimuküsimus on revolutsioonis peamine, ei ammenda ta veel kaugeltki selle sisu. Kitsamas mõttes tähendab revolutsioon võimu üleminekut ühelt klassilt teisele. Laiemas mõttes sisaldab sotsiaalne revolutsioon kõiki neid põhjalikke sotsiaalseid ümberkujundusi, mida revolutsiooniline klass ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele üleminekul teostab. Selles mõttes hõlmab meie maal toimunud sotsialistlik revolutsioon tervet poliitilise, majandus- ja kultuurielu ümberkorraldamise perioodi.

Pärast seda, kui on selgitatud, miks on revolutsioon ühiskonna arenemise seisukohalt paratamatu ja milline on tema peamine sisu, on otstarbekohane seada küsimus, millistel tingimustel saab revolutsioon võimalikuks.

Kuulajate tähelepanu tuleb juhtida sellele, et revolutsioon ei saa puhkeda mis tahes silmapilgul isegi siis, kui tootmissuhete ja tootlike jõudude vaheline konflikt on täiesti küpseks saanud. Näiteks kapitalistlikus ühiskonnas on see konflikt juba ammu olemas. Ent sellest ei järeldu, et mis tahes kapitalistlikus riigis võiks igal ajal alustada sotsialistlikku revolutsiooni. Selleks on tarvis tervet rida

[1] V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 25.

tingimusi, mis ühtekokku moodustavadki selle, mida V. I. Lenin nimetas revolutsiooniliseks situatsiooniks. Revolutsioonilist situatsiooni iseloomustavad kolm peatunnust:

«1) Asjaolu, et valitsevad klassid ei suuda muutmatul kujul säilitada oma võimu; üks või teine «ülemkihtide» kriis, valitseva klassi poliitika kriis, mis tekitab prao, kuhu murrab sisse rõhutud klasside rahulolematus ja viha. Revolutsiooni saabumiseks harilikult ei piisa sellest, et «alamkihid ei taha», vaid on nõutav veel, et «ülemkihid ei saa» elada endist viisi. 2) Harilikust suurem rõhutud klasside häda ja viletsuse teravnemine. 3) Tunduv aktiivsuse tõus, mille mainitud põhjused esile kutsuvad rahvahulkades, kes «rahulikul» ajastul lasevad endid riisuda vaikselt, keda aga tormilistel aegadel nii kogu kriisi olukord *kui ka «ülemkihid» ise* tõukavad iseseisvale ajaloolisele väljaastumisele».[2]

Revolutsioonilist situatsiooni käsitlev V. I. Lenini tees, mis näitab ära revolutsiooni otsese sõltuvuse objektiivsetest tingimustest, aitab paljastada, kui absurdsed on ultrarevolutsioonilised nõudmised alustada revolutsioonilisi aktsioone ilma kaalumata, kas olukord on selleks sobiv.

Edasi selgitab propagandist, et revolutsioonilise situatsiooni olemasolu ei vii veel automaatselt revolutsioonini. V. I. Lenin rääkis korduvalt, et revolutsiooni teostamiseks on tarvis mitte ainult objektiivseid tingimusi, vaid ka subjektiivset tegurit, s. o. progressiivsete klasside suutelisust revolutsioonilise pöörde toimepanekuks. Revolutsiooniline situatsioon sisaldab ainult revolutsiooni võimalikkust. See võimalikkus muutub aga tegelikkuseks ainult revolutsioooniliste klasside ja parteide aktiivse tegevuse tulemusena. Ajalugu tunneb juhtumeid, mil revolutsiooniline situatsioon ei toonud kaasa revolutsiooni, sest rahvahulgad ja revolutsioonilised parteid ei olnud valmis otsustavaks tegevuseks (Venemaa XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul, Saksamaa 1923. aastal).

V. I. Lenini tees objektiivse ja subjektiivse teguri vahekorrast revolutsioonis lubab teha järelduse, et uue korra tekkimine on tingitud vana ühiskonna kriisist mitte ainult majanduse, vaid ka poliitika valdkonnas, et uus kord on revolutsiooniliste rahvahulkade aktsioonide tulemus. Need

[2] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.

aktsioonid peavad olema küllalt tugevad, et lammutada vana ühiskonna riigimasin.

Praktiliseks järelduseks, mis revolutsioonilistel parteidel sellest tuleb teha, peab olema oskus analüüsida olukorda ja õigesti hinnata sotsiaalsete jõudude vahekorda antud riigis.

## 2. Sotsiaalsete revolutsioonide ajaloolised tüübid

Sotsiaalse revolutsiooni tulemusena, nagu juba öeldud, toimub üleminek ühelt formatsioonilt teisele. Järelikult vastab igale sellisele üleminekule teatud kindel sotsiaalse revolutsiooni tüüp. Iga konkreetse revolutsioonitüübi iseärasusi saab määratleda sel teel, et tehakse kindlaks, milliseid sotsiaalseid vastuolusid selles revolutsioonis lahendatakse, millised klassid revolutsioonilise pöörde tulemusena võimule tulevad ja milline uus ühiskonnakord kehtestatakse. Ajaloos tuntakse kolme põhilist sotsiaalsete revolutsioonide tüüpi:

1) sotsiaalsed revolutsioonid orjanduslikult korralt feodalismile ülemineku puhul;

2) kodanlikud revolutsioonid, mis vastavad feodalismilt kapitalismile üleminekule;

3) proletaarsed ehk sotsialistlikud revolutsioonid, mis vastavad kapitalismilt sotsialismile üleminekule.

Need revolutsioonid erinevad üksteisest mitte ainult tüübi, vaid ka liikumapanevate jõudude poolest. Liikumapanevaks jõuks on need klassid, kes neile ühiskonnas kuuluva seisundi tõttu on objektiivselt huvitatud uue ühiskonnakorra sisseseadmisest ja seetõttu vahetult teostavad revolutsiooni. Üks nendest on revolutsiooni juht — hegemoon.

Kuulajatele tuleb selgitada, et ühe ja sellesama sotsiaalse revolutsioonitüübi puhul võivad erinevates ajaloolistes tingimustes olla hegemooniks erinevad klassid. Nii oli tõusva kapitalismi perioodi kodanlikes revolutsioonides hegemooniks kodanlus. Imperialismiajastul aga, proletaarse liikumise arenemise tingimustes, ei saa kodanlus kaugeltki alati olla kodanlikus revolutsioonis hegemooniks. Näiteks vene kodanlus, kes oli küll majanduslikult huvitatud pärisorjuse jäänuste likvideerimisest, ei saanud samal ajal, nagu märkis V. I. Lenin artiklis «Vene revo-

lutsiooni hinnangust» (Teosed, 15. kd., lk-d 40—42), seista revolutsiooni eesotsas, sest ta ei olnud poliitiliselt sellest huvitatud, kartis revolutsioonilise liikumise arenemist. Vene revolutsiooni põhilisteks liikumapanevateks jõududeks said töölisklass ja talurahvas. Kodanlikke revolutsioone, milles peamiseks liikumapanevaks jõuks ei ole kodanlus, vaid töötavad hulgad eesotsas töölisklassiga, nimetatakse kodanlik-demokraatlikeks revolutsioonideks. Ehkki nad oma ülesannetelt, ümberkujunduste iseloomult, oma tüübilt jäävad kodanlikuks, annab töörahva aktiivne osavõtt nendest revolutsioonidest neile erilise omapära.

Just selline demokraatlik iseloom on sageli nendel kodanlikel revolutsioonidel, mis toimuvad tänapäeval kapitalistliku süsteemi terava kriisi tingimustes.

Loengul pöörab propagandist peatähelepanu sotsialistliku revolutsiooni omapära iseloomustamisele. Sotsialistlik revolutsioon erineb kardinaalselt kõigist eelnenud epohhide revolutsioonidest ja kujutab endast sotsiaalse revolutsiooni kõrgeimat tüüpi.

Kõigile sotsiaalsetele revolutsioonidele omaste üldsotsioloogiliste seaduspärasuste kõrval toimivad sotsialistlikus revolutsioonis spetsiifilised, talle ainuomased seaduspärasused. Just nende tõttu erinebki see sotsiaalse revolutsiooni kõrgem tüüp kõigist eelmistest revolutsioonidest.

Sotsialistliku revolutsiooni peamine iseärasus seisab selles, et ta on pöördepunkt kogu inimkonna ajaloos. Ja tõesti: kõik eelmised revolutsioonid ainult asendasid ühe ekspluateerimise vormi teisega, sotsialistlik revolutsioon aga likvideerib ekspluateerimise üldse. Oluline on ka see, et sotsialistlik revolutsioon on vaba vastuolust, mis oli omane varasematele revolutsioonidele, millede puhul rõhutute klassivõitluse tulemuseks oli ainult vana elulaadi purunemine. Pärast revolutsiooni hõivasid vanade ekspluataatorite koha uued. See tähendab, et revolutsiooni viljad ei läinud nendele, kes olid need kasvatanud. Sotsialistliku revolutsiooniga tulevad esmakordselt ajaloos võimule tööinimesed eesotsas töölisklassiga, s. o. just need, kes revolutsiooni teevad.

Sotsialistliku revolutsiooni teine tähtis iseärasus seisab järgmises. Eelmised revolutsioonid algasid siis, kui vana ühiskonna rüpes olid juba rohkem või vähem arenenud kujul tekkinud uued ühiskonnasuhted. Näiteks Venemaal leidis kodanlik revolutsioon aset siis, kui maa oli juba

astunud kapitalistliku arengu teele. Ja niisuguste revolutsioonide ülesanne seisis selles, et viia poliitiline pealisehitus kooskõlla nende uute suhetega, s. o. anda võim selle klassi kätte, kes majanduse valdkonnas oli tegelikult saanud või saamas valitsevaks. Sotsialistlik revolutsioon algab, kui sotsialistliku majanduse valmis vormid puuduvad. Siin on võimuhaaramine uue klassi poolt alles kõigis ühiskonnaelu valdkondades teostatavate ümberkujunduste aluseks. Sellepärast kujutab sotsialistlik revolutsioon endast tervet põhjalike sotsiaalsete ümberkujunduste ajaloolist perioodi.

Kõigest öeldust teeb propagandist järelduse, et sotsialistlik revolutsioon on kõige grandioossem nende ümberkujunduste ulatuselt, mis ta teostab. Ja lõpuks, kuna sotsialistlik revolutsioon taotleb elanikkonna valdava enamiku hüvangut, siis lülituvad temasse töölisklassi kui revolutsiooni põhilise liikumapaneva jõu juhtimisel nii laiad töörahva hulgad, nagu pole kaasa tõmmanud ükski varasem revolutsioon. See annab tunnistust sotsialistliku revolutsiooni sotsiaalse baasi laienemisest, võrreldes kõigi mineviku revolutsioonitüüpidega.

Töölisklassi peamine liitlane sotsialistlikus revolutsioonis on töötav talurahvas. Töölisklassi ja talurahva kindel liit on sotsialistliku revolutsiooni tähtsaim printsiip, tema võidu pant.

Kuna sotsialistliku revolutsiooni liikumapanevate jõudude küsimus on võrdlemisi lihtne, siis võib propagandist siin piirduda ainult nende klasside ja sotsiaalsete gruppide loetlemisega, kes revolutsiooni teostavad.

Sotsialistlikust revolutsioonist osavõtjate massilisusega liitub nende teadlikkus ja organiseeritus. Just seda nõuabki nende ülesannete ulatus, mida revolutsioon lahendab, ja ühtlasi kujutab see endast nende ülesannete eduka elluviimise tingimust. Revolutsiooniliste klasside teadlikkuse ja organiseerituse ülimaks avalduseks on nende juhtimine teadusliku teooriaga relvastatud marksistliku partei poolt.

Sotsialistliku revolutsiooni vormid on mitmekesised. Revolutsiooniprotsessi ja sotsialistlike ümberkujunduste areng oleneb konkreetsetest ajaloolistest tingimustest. Nii võib imperialismiajastu sotsialistlik revolutsioon otseselt välja kasvada kodanlik-demokraatlikust revolutsioonist, kui viimases on hegemooniks töölisklass. Selle näiteks on

Venemaal toimunud sotsialistlik revolutsioon. Kui on olemas vajalikud tingimused (sotsiaal-majandusliku küpsuse teatud aste, soodne klassijõudude vahekord omal maal ja rahvusvahelisel areenil), siis võib ka rahvusliku vabastuse revolutsioon ümber kasvada sotsialistlikuks revolutsiooniks. Sellise revolutsiooni näide on Kuuba revolutsioon. Asumaades ja sõltuvates riikides on see sotsialistliku revolutsiooni teostamise tee kõige tõenäolisem.

Nüüdisaja rahvusliku vabadusliikumise arenguga seotud probleemide igakülgset teoreetilist analüüsi võib propagandist leida raamatust «Tööliskassi rahvusvaheline revolutsiooniline liikumine» (VI ptk.).

Sellel küsimusel tuleb pikemalt peatuda. Mõnikord käsitletakse rahvusliku vabastuse revolutsiooni ekslikult sotsiaalse revolutsiooni erilise ajaloolise tüübina. Eespool antud sotsiaalse revolutsiooni ülddefinitsiooni põhjal määratakse rahvusliku vabastuse revolutsiooni ajalooline tüüp sõltuvalt sellest, millisele ühiskonnakorrale revolutsiooni tulemusena üle minnakse.

Lähtudes antud maa klassijõudude vahekorrast ning seal valitsevast üldisest olukorrast, peavad töölisklass ja tema partei kasutama kõige otstarbekohasemaid sotsialismile ülemineku vorme. Näiteks neil juhtudel, kui see võimalik on, püüab töölisklass poliitilist võimu kätte võita ilma kodusõjata.

Analüüsides loengus sotsialismile ülemineku eri vorme, on väga tähtis rõhutada, et probleemi olemus sellest ei muutu: mõlemal juhul toimub võimu haaramine proletariaadi poolt ja tema diktatuuri sisseseadmine.

Sotsialistliku revolutsiooni teostamise eri vormide, meetodite ja teede küsimust on üksikasjaliselt käsitletud D. I. Tšesnokovi raamatus «Ajalooline materialism» (21. ptk., 2. punkt).

### 3. Sotsialistliku revolutsiooni leninlik teooria

Märkinud, et sotsialistliku revolutsiooni teaduslik teooria, mille lõid K. Marx ja F. Engels, on läbinud oma arengus mitu etappi, juhib propagandist kuulajate tähelepanu V. I. Lenini ajaloolisele osale selle teooria edasisel väljatöötamisel vastavalt uuele perioodile — imperialismi ja

proletaarsete revolutsioonide ajastule. Leninlik teooria on kvalitatiivselt uus aste sotsialistliku revolutsiooni marksistliku teooria arengus. V. I. Lenin rikastas ja konkretiseeris selle teooria sisu rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise kogemuste üldistamise alusel.

Asudes sisuliselt käsitlema V. I. Lenini panust sotsialistliku revolutsiooni teooriasse, pidagu propagandist silmas, et see küsimus on kuulajatele juba teatud määral tuttav NSV Liidu ajaloo või NLKP ajaloo kursusest. Kuid enamikul on need teadmised katkendlikud. Sellepärast on propagandisti esimene ülesanne meenutada sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria põhilisi momente. Selle teooria peamised punktid on järgmised:

1. V. I. Lenin näitas igakülgse analüüsi alusel, et kapitalismi majandusliku ja poliitilise arengu ebaühtluse seaduse toime muutub imperialismiajastul märgatavamaks ning omandab katastroofiliselt hüppelise iseloomu. Seoses sellega ei ole vastuolude teravuse aste erinevates kapitalistlikes maades ühesugune, ehkki imperialistlik süsteem tervikuna on revolutsiooniks küps. Tekib võimalus imperialismi ahela katkirebimiseks eelkõige seal, kus need vastuolud on muutunud eriti pinevaks, s. o. tema kõige nõrgemas lülis. Järelikult ei ole sotsialistliku revolutsiooni üheaegne võit kõigis maades võimalik. Seaduspärane on see, et esialgu võidab proletariaat mõnedes või isegi ainult ühel maal. Kapitalismi majandusliku ja poliitilise arengu ebaühtluse seadusele andis V. I. Lenin põhjenduse oma töös «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» (Teosed, 22. kd.). Järelduse proletariaadi võidu võimalikkusest esialgu ühel maal eraldi formuleeris V. I. Lenin esmakordselt artiklis «Euroopa Ühendriikide loosungist» (Teosed, 21. kd.).

Kuna vastuolude kõige rängemad umbsõlmed nähtavasti ei teki seal, kus kapitalism on saavutanud kõige kõrgema arengutaseme, jõudis V. I. Lenin järeldusele, et sotsialistlik revolutsioon ei pea tingimata kõigepealt toimuma eesrindlikes kapitalistlikes maades. Ühtlasi oleks aga vale arvata, et sotsialistliku revolutsiooni esimesteks kolleteks peavad saama kõige mahajäänumad maad. Revolutsiooni toimumiseks on ju vaja, nagu me korduvalt oleme meelde tuletanud, teatud majanduslikke eeldusi. Sotsialismi esialgseks võiduks oli sellepärast kõige sobivam punkt niisugune V. I. Lenini väljenduse järgi «keskmiselt nõrk»

maa nagu Venemaa, mis oli kujunenud imperialismi vastuolude kontsentreerumise kohaks ja seetõttu tol momendil tema kõige nõrgemaks lüliks.

2. Arendades edasi K. Marxi ja F. Engelsi vaateid, lõi V. I. Lenin kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ümberkasvamise teooria. Tuleb eraldi märkida, et sellesse küsimusse puutuvad seisukohad kehtivad mitte ainult 1905. või 1917. aasta Vene revolutsiooni perioodi suhtes. V. I. Lenini teooria on rakendatav ka tänapäeval. Ta näitab, et kodanlik-demokraatlikud revolutsioonid (kui nende hegemooniks on töölisklass) võivad ümber kasvada sotsialistlikeks revolutsioonideks, nagu eespool juba mainitud. Niisugune propagandisti selgitus aitab kuulajatel paremini mõista NLKP programmis ning kommunistlike ja töölisparteide rahvusvaheliste nõupidamiste dokumentides formuleeritud seisukohta, et võitlus demokraatia eest on sotsialismi eest peetava võitluse koostisosa.

3. Väga tähtsal kohal on sotsialistliku revolutsiooni leninlikus teoorias õpetus revolutsiooni objektiivsetest ja subjektiivsetest teguritest. Esmajoones tuleb siin meenutada revolutsioonilist situatsiooni (sellest oli juttu juba loengus), rääkida töölisklassi ja talurahva liidu tähtsusest, töölisliikumise seosest rõhutud rahvaste imperialismivastase rahvusliku vabadusvõitlusega, juba võidulepääsenud proletariaadi riigi edusammude revolutsioneerivast tähtsusest ja lõpuks kapitalismilt sotsialismile ülemineku vormide mitmekesisusest.

Sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria suur elujõud on säilinud tänapäevani. Selle saladus peitub asjaolus, et marksistlik-leninlikud parteid arendavad seda teooriat loovalt edasi. Parimaks tõendiks selle kohta on kommunistlike ja töölisparteide programm-dokumendid. Nii on tervet rida sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria seisukohti edasi arendatud NLKP kongresside otsustes.

Sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria ja selle kaasaegsete aktuaalsete probleemide kohta võib propagandist materjali leida J. Štširovski sisukast artiklist «Sotsialistliku revolutsiooni leninlik teooria ja tänapäev» («Kommunist» 1966, nr. 8). Kuulajatele on see artikkel raske. Otstarbekohasem on neile soovitada selles küsimuses vastavaid peatükke õppekirjandusest.

## ÜHISKONDLIK TEADVUS

Enne kui asuda ette valmistama loengut «Ühiskondlik teadvus», on vaja mõista nii küsimusteringi, mida see teema sisaldab, kui ka käsitletava teema tähtsust ajaloolise materialismi üldkursuses.

Meie ideelised vastased, marksismi vaenlased, heidavad meile pidevalt ette, et me taandavat ühiskonna arengu majandusele, inimest aga käsitlevat ainult kui tootmisühikut. Nad räägivad, et me ignoreerivat ajalooprotsessi vaimset külge ja ei arvestavat niisuguseid inimlikke omadusi, nagu võime mõtelda, kannatada, armastada jne.

Tegelikult aga pole asi kaugeltki nii. Ajalooline materialism osutab suurt tähelepanu ühiskonna elu vaimse külje analüüsile. Nagu juba öeldud, on ühiskondlik elu inimeste tegevuse resultaat, inimesed aga on teadvusega olendid. Seepärast ei saa ühiskonna arengu uurimisel piirduda ainult ühiskonna arengu materiaalsete aluste analüüsiga. On vaja välja selgitada, kuidas tekib ja millist osa etendab teadvus, mis ergutab inimesi tegevusele. Materialistliku ja idealistliku elukäsituse vastandlikkus ei seisne sugugi selles, et idealistid tunnistavad inimtegevuse ideaalseid ergutavaid motiive, materialistid aga eitavad neid. Inimesed teevad ise oma ajalugu. Aga kõike, mida nad teevad, on nad võimelised mingil moel tunnetama. Loomulikult ei saa analüüsida ajalugu, arvestamata inimeste ideid, soove, püüdlusi, tundeid ja mõtteid.

Marksism-leninism on vastandlik mitte ainult idealismile, mis peab ideid ühiskonna arengu aluseks, vaid ka vulgaarmaterialismile (vulgaarsotsioloogiale), mis eitab teadvuse aktiivsust ja ei mõista uute ideede tohutut ümberkujundavat osa.

Meie partei juhindub ajaloolisest materialismist ja on

osutanud alati suurt tähelepanu teaduslike ideede väljatöötamisele, nende juurutamisele rahvahulkades, võitlusele kodanlike ja väikekodanlike ideedega. Ideoloogiline töö massides oli pidevalt partei tähelepanu keskpunktis. Teatavatel momentidel omandab see töö aga erilise tähtsuse. Just niisugune moment on meie kaasaeg.

Välja selgitanud teema tähtsuse, võime nüüd lühidalt sõnastada selle uurimise eesmärgi. Propagandisti ülesandeks on taotleda, et kuulajad omandaksid selge ettekujutuse ühiskondliku teadvuse iseärasustest, tema osast ühiskonna arengus, ühiskondliku teadvuse konkreetsete vormide spetsiifikast. Kuid selle probleemi tundmaõppimine ei tohi piirduda ainult teatud teadmistesumma kogumisega. Propagandatöös on peamine kuulajate veendumuste mõjutamine, nende kasvatamine kõrge ideelisuse, kommunistliku teadlikkuse ja loomingulise aktiivsuse vaimus. Seepärast peab ühiskondliku teadvuse käsitlemine olema parteiline. Propagandist peab oskama neid küsimusi siduda partei ideoloogilise ja kasvatustöö ülesannetega.

## Loengu ja vestluse ettevalmistamine

Valmistudes loenguks oleks kasulik endale koostada teema sisu järk-järgult avavate küsimuste loetelu. Võiks näiteks käsitleda niisuguseid küsimusi:

1. Ühiskondlik teadvus kui ühiskondliku olemise peegeldus.
2. Ühiskondliku teadvuse struktuur.
3. Ideoloogia ja tunnetamine. Ideoloogia ja psühholoogia.
4. Ühiskondliku ja individuaalse teadvuse vastastikused suhted.
5. Ühiskondliku teadvuse osa ühiskonna elus ja arengus.
6. Sotsialistliku teadvuse tekkimise ja osa omapära.
7. Ühiskondliku teadvuse vormid. Nende erinevused ja vastastikune seos.
8. Poliitiline ideoloogia ja õigusteadvus. Nende koht sotsialistlikus ühiskonnas.
9. Kõlblus, kommunismiehitaja moraalikoodeksi normid ja printsiibid.
10. Teadus. Kommunism ja teadus.

11. Kunsti iseärasused ja tema osa kommunismi ülesehitamises.

12. Religioon kui moonutatud teadvus. Usuigandite ületamise teed Nõukogude Liidus.

13. Filosoofia. Tema ühiskondlik osa ja tähtsus.

Loomulikult võib käsitleda ka teisi küsimusi või muuta seda loetelu üksikasjalisemaks.

Kuid juba esitatud loetelugi räägib teema ulatusest. Muidugi ei suuda propagandist kõiki neid küsimusi loengul käsitleda. Ka vestluses on seda raske teha. Seepärast soovitame loengul peatuda ainult kõige üldisematel teoreetilistel küsimustel, üksikuid ühiskondliku teadvuse vorme (milliseid, seda otsustab propagandist, arvestades kuulajate huve) analüüsida aga vestluses. Elava vestluse käigus on kasulik läbi arutada ka küsimus teadlikkuse ja veendumuse osast kommunismi ülesehitamisel, sest neil on eriti suur praktiline tähtsus meie partei ideoloogilises töös.

Vestluse plaan võiks formaalselt koosneda kahest osast. Esimene, lühem osa sisaldagu küsimusi, mis võimaldavad kontrollida loengul ja iseseisva lugemise käigus saadud teadmisi. Teises, plaani põhilises osas on soovitav esitada paar uut küsimust, mis võimaldavad üldjoontes lõpule viia teema kõigi küsimuste arutamise.

Seoses sellega soovitame niisugust vestluse plaani:

1. Kuidas te mõistate teesi: ühiskondlik teadvus on ühiskondliku olemise peegeldus?

2. Mis määrab ühiskondliku teadvuse kasvu meie ühiskonna tingimustes?

Nende küsimuste lühike käsitlemine võimaldab kindlaks teha, kuidas on omandatud loengu materjal. Pärast seda tuleks läbi arutada veel kaks küsimust.

3. Milles seisab erinevus ühiskondliku teadvuse üksikute vormide vahel ja kuidas nad on omavahel seotud?

4. Millist osa etendavad kommunismi ülesehitamisel teadlikkus ja veendumus?

Peale selle võiks kasutada ka praktiliste õppuste vormi. Näiteks võib mõnele kuulajale ülesandeks teha käsitleda mingi filmi, lavastuse või kirjandusteose najal kunsti kui ühiskondliku teadvuse vormi iseärasusi. Siis sõlmub vestluse käigus elav, huvitav diskussioon kunstiteose ideelisest sisust ning selle autori poolt kasutatud väljendusvahenditest jt. võtetest.

Peatume kõige tähtsamatel ja keerukamatel küsimustel,

mida suuremal või väiksemal määral puudutatakse loengus ja vestluses. Nähtavasti antakse üldine iseloomustus ühiskondlikule teadvusele ja selle osale ühiskonna arengus peaasjalikult loengus, ühiskondliku teadvuse üksikuid vorme aga analüüsitakse vestluses. Ilmselt ei saa aga seejuures siiski kindlat piiri tõmmata.

## Teema küsimuste selgitamine

### 1. Ühiskondlik teadvus ja selle osa ühiskonna arengus

Vaatleme lühidalt küsimust ühiskondliku teadvuse tekkimisest. On väga oluline seda õigesti mõista, sest muidu ei saa mõista teadvuse iseärasusi, tema kohta ühiskonna elus ja arengus.

Ühiskondlik teadvus ilmneb paratamatult inimeste töös ja tegevuses. Töö on looduse sihipärane mõjutamine inimese poolt, looduse muutmine ja kasutamine inimeste vajadusteks, kuid see on võimatu teadmisteta ümbritsevast maailmast, töö juures kasutatavate esemete ja nähtuste omadustest. Nii on olnud see alati. Kõigile on selge, et vabrikud, tehased ning tavalised ja aatomielektrijaamad ei saaks funktsioneerida vastavate teaduslike teadmiste puudumise korral. Nii oli see ka siis, kui inimene alles hakkas loodust alistama. Selleks et valmistada ka kõige lihtsamat tööriista, ehitada elamut või parve jne. on vaja teada, milliseid materjale ja kuidas selleks kasutada.

Et inimeste elu aluseks on töö, töö aga pole võimalik ilma teadmisteta, siis on selge, et töö baasil ilmub kõigepealt niisugune ühiskondliku teadvuse osa, mis peab ühiskonnale kindlustama hädavajalikud teadmised. Algul oli tunnetamine empiiriline ja vahetult seotud inimeste igapäevase materiaalse tegevusega. Ühiskonna arengu käigus muutus tunnetamine seoses tööjaotuse tekkimisega (vaimne töö eraldus füüsilisest tööst) teaduslik-teoreetiliseks. Tunnetamine sai teatud inimgruppide — teadlaste tegevusalaks.

Järgnevalt tekib küsimus: kas ühiskondlik teadvus taandub ümbritseva tegelikkuse t u n n e t a m i s e l e, millest me just äsja rääkisime, või sisaldab see veel midagi? Sel juhul peaks vaatlema ühiskondliku teadvuse struktuuri. Küsimusele vastuse leidmiseks on otstarbekohane

analüüsida töötegevuse iseärasusi, kuna just need määravad ära ühiskondliku teadvuse iseärasused.

Nagu inimene ise, nii eksisteerib ka töö ainult ühiskonnas. Töö ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda ja ühiskondlikke suhteid. Seepärast me räägimegi, et tööprotsess sisaldab endas kahte suhete rida — suhteid loodusega ja inimestevahelisi suhteid (tootmissuhted).

Kuivõrd töö ei taandu üksnes inimese ja looduse vahelistele suhetele, niivõrd ei taandu ka ühiskondlik teadvus ainult nende objektiivsete sidemete ja suhete tunnetamisele, milleta ei saaks otstarbekohaselt tegutseda. Kuna inimesed on sunnitud astuma üksteisega tootmissuhetesse, tekib neil vajadus tootmissuhete kaitsmise ja kindlustamise või oma aja äraelanud tootmissuhete ajakohasematega asendamise järele. Inimene hakkab tegutsema ainult siis, kui ta tunnetab vajadust, mis teda tööle ergutab. Isegi sööma hakkab inimene üksnes siis, kui ta peas peegeldub näljatunne, ta tunneb nälga. On selge, et ka kehtivate tootmissuhete kindlustamise või asendamise vajadus peab olema mingil kombel tunnetatud, et esineda inimtegevust ergutava motiivina, see peab olema inimeste peast läbi käinud. Öeldu tähendab, et tootmissuhetesse ja tootmissuhete baasil mitmesugustesse teistesse suhetesse astumise korral on inimesed sunnitud teatud ideede abil kindlustama neid suhteid ja inimkollektiivide organiseerimise viise. Ideesid, mille kaudu tunnetatakse neid inimeste huvisid ja mis peegeldavad tegelikkust läbi nende huvide prisma, nimetatakse i d e o l o o g i a k s.

Kerkib küsimus, et miks neid ideid ei võiks samastada tunnetamisega, ideoloogiat aga vaadelda lihtsalt kui teadust? Seepärast, et need ideed ilmnevad mitmesuguste ühiskondlike tarvete baasil, neile kuulub ühiskondlikus elus erinev koht ja nad etendavad ajaloos erinevat osa. Kui tunnetamine ja teadus uurivad objekti sellisena, nagu ta eksisteerib sõltumatult inimesest ja ta huvidest, siis ideoloogias avaldub eelkõige just ühiskondlike suhete säilitamise või muutmise soov. Tegelikkus peegeldub ideoloogias läbi inimese huvide prisma. Tunnetamine jääb ka klassiühiskonnas objektiivseks (ei ole ju proletaarset füüsikat ja kodanlikku füüsikat), kuigi klassid püüavad tunnetust endale allutada. Ideoloogia aga omandab klassiühiskonnas klassiiseloomu.

Alates klassiühiskonna tekkimisest esineb ideoloogia

poliitiliste, õiguslike, eetiliste, esteetiliste, usuliste ja filosoofiliste vaadete vormis. Neis peegelduvat tegelikkust, eelkõige ühiskondlikke suhteid, hinnatakse erinevatelt klassipositsioonidelt. Iga ideoloogia väljendas üldisi, olulisi, erinevatele klassidele elulisi huvisid. Seejuures oli valitsevaks majanduslikult ja poliitiliselt valitseva klassi ideoloogia. Et ideoloogia küsimus selgemaks saaks, võib seda vaadelda ka teisest aspektist.

Materialistliku ajalookäsituse idee põhjendamisel rõhutas V. I. Lenin, et küsimuse tuum «... seisis selles, et ühiskondlikud suhted jagunevad materiaalseteks ja ideoloogilisteks. Viimased on ainult esimeste pealisehituseks, mis kujunevad väljaspool inimese tahet ja teadvust» (V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 130). Ideoloogilised suhted eksisteerivad igas formatsioonis seepärast, et nad on vajalikud majandusliku baasi säilitamiseks ja kindlustamiseks. Erinevalt baasilistest suhetest kujunevad pealisehituslikud suhted välja kooskõlas teadvusega, antud majanduslikke suhteid peegeldavate ideedega. Nii selgub, milline ühiskondlik tarvidus tingib ideoloogia paratamatu ilmumise. Viimane ilmubki just seepärast, et majanduslik baas ei saa ilma ideoloogiata säilida, kindlustuda ega muutuda.

Võib aga tekkida küsimus: kui teaduses peegeldub objekt kui niisugune, ideoloogias aga teatud ühiskondlik huvi, kas tähendab see siis seda, et teadust ja ideoloogiat võib teineteisele vastandada kui objektiivseid teadmisi ja subjektiivseid kirgi. Ei, ei tähenda. Vaatame seda asja lähemalt. Ideoloogias avalduvad eeskätt inimeste soovid. Kuid nende soovid ei ole taevast alla langenud ja sügavalt subjektiivsed. Nende soovid määrab ära antud ühiskondlike suhete olemus. Järelikult redutseerub küsimus sellele, mil määral teatavasse klassi, kihti või gruppi kuuluvate inimeste huvid langevad kokku kogu ühiskonna huvidega, kas nad vastavad ühiskonna arengu tarvidustele või on sellega vastuolus. Ekspluataatorlikud klassid on alati moodustanud eri huvidega inimeste grupi, kelle püüded lähevad lahku rõhuva enamuse huvidest, ja ainult ajuti ühtivad ühiskonna arenemise vajadustega. Seepärast on selge, et nende klasside ideoloogia ei olnud ja ei saanudki olla järjekindlalt teaduslik. Nii, kuidas progressiivsete klasside huvid langesid kokku ühiskonna arengu vajadustega, võis nende ideoloogias esineda ja esineski tea-

dusliku tunnetuse elemente. Kuid alles proletariaadi ideoloogia saab tõeliselt teaduslikuks, toetub ühiskonna arengu objektiivsete seaduste tundmisele, sest proletariaat on klass, kelle subjektiivsed huvid täielikult ühtivad ajaloo objektiivse käiguga. Proletariaadi ideoloogia ühendab endas kõrge ja range teaduslikkuse klassilisuse, parteilisuse ja revolutsioonilisusega.

Seega võivad ideoloogia vormid olla teaduslikud, sisaldada objektiivse teadmise elemente. Just sellepärast astuvad marksistid teravalt välja kodanlike teadlaste ja revisionistide vastu, kes ideoloogiat ja teadust lahutades ning teineteisele vastandades kuulutavad, et kuna marksism on proletariaadi ideoloogia, s. t. tema klassiteadvus, siis kujutavat ta endast midagi diametraalselt vastupidist teadusele.

Tunnetust ja ideoloogiat ei tohi samastada, kuid neid ei tohi ka lahutada või teineteisele vastandada. Tegelikus elus on nad tihedalt põimunud, neid saab lahutada ainult teoreetilise analüüsi teel. Tegelikkuse tunnetamine on alati orgaaniliselt seotud mingi ideoloogiaga. Ideoloogia on selle sotsiaalsete arenemistingimuste vaimne peegeldus. Ateismi ja religiooni, materialismi ja idealismi, progressiivsete ja reaktsiooniliste ideede vaheline võitlus areneb teaduses endas ja seoses teaduse saavutustega ka teaduse ümber. Teisest küljest sisaldavad ideoloogilised vormid, kuigi nad tekivad teaduse vajadustest erinevate sotsiaalsete tarviduste baasil, tunnetuslikku elementi (objektiivse teadmise elementi), sest nad on tegelikkuse peegeldamise vormid.

Teaduslike teadmiste ja erinevate ideoloogiavormide süsteem ei ammenda kogu ühiskondlikku teadvust. Ta struktuur on keerulisem. Ühiskondlikku teadvusse kuulub ka inimteadvus, mis tekib tavalises, igapäevases praktikas, niinimetatud *argipäevateadvus*. Erinevalt ideoloogiast ja teadusest ei küüni argipäevateadvus tegelikkuse teoreetilise mõistmiseni, vaid piirdub igapäevase elu kogemustega, juurdub traditsioonide, tavade, kommete jms. näol.

Argipäevateadvusse kuuluvad:

1. Sajandite jooksul kogutud töökogemuste ja tööks vajalike empiiriliste teadmiste (talupojad ning käsitöölised töötasid sajandeid, toetudes ainult empiirilisele kogemusele) vahetu mõtestamine.

2. Igapäevases elus ja töös väljakujunenud moraalinormid, tavaõigus, kujutlus oma olukorrast, tarvidustest jne. Neid vaateid ja kujutlusi, mis rahvahulkade teadvuses vahetult peegeldavad nende elu- ja töötingimusi, nimetatakse tavaliselt ühiskondlikuks psühholoogiaks. Klassiühiskonnas esineb see erinevate klasside psühholoogiana. Näiteks räägitakse talupoja psühholoogiast ja kodanlase või väikekodanlase psühholoogiast, mis on tingitud nende elutingimuste iseärasustest.

3. Rahva kunstiloomingus, mis esteetilises vormis peegeldab rahva elukogemusi ja püüdlusi.

Loomulikult pole päris kindlat piiri rohkem või vähem süstematiseeritud, teoreetiliselt põhjendatud teadvuse ja argipäevateadvuse vahel. Ent teatav piir eksisteerib ja oleks väär seda mitte näha. Eriti silmanähtavaks saab see siis, kui vaatleme psühholoogia ja proletariaadi ideoloogia vahekorda. On teada, et proletariaadis äratavad elutingimused ja igapäevane praktika loomulikku vaenutunnet teda rõhuva kapitalisti ja selle kaasajooksikute vastu, protesti raskete elutingimuste vastu ning oma olukorra parandamiseks peetava võitluse vajalikkuse tunnetamist. Kuid proletariaadi argipäevateadvus ei suuda tõusta kapitalistide ja proletaarlaste huvide põhivastuolude teadusliku tunnetamiseni. Nagu V. I. Lenin oma teoses «Mis teha?» ütleb, võib stiihiline töölisliikumine sünnitada ainult treidjunionistliku teadvuse, majandusliku võitluse vajalikkuse tunnetamise. Proletariaadi põhihuvide ja tema ajalooliste ülesannete teaduslik väljendamine ei kasva välja mitte argipäevateadvusest, see pole proletaarsete masside psühholoogia lihtne üldistamine, vaid teaduse ja filosoofia arengu tulemus. Proletariaadi ideoloogia loovad inimesed, kes on täiesti kodus teaduses ja suudavad proletariaadi positsioonidelt lähtudes kriitiliselt mõtestada kõiki inimkonna ajaloo saavutusi. Hiljem viiakse see proletariaadi partei poolt töölisliikumisse.

Ühiskondliku teadvuse iseärasuste ja struktuuri tundmaõppimisel esitavad kuulajad mõnikord niisuguse küsimuse: «Te räägite kogu aeg, et teadvus on ühiskonna saadus, et see eksisteerib ainult ühiskonnas ja ühiskonna jaoks ning on alati ühiskondlik. Peale suuremal või vähemal määral ühiskonnas levinud ideede, teooriate on ju olemas elavad üksikinimesed oma individuaalse teadvusega. Millises

vahekorras on individuaalne teadvus ühiskondliku teadvusega?»

Individuaalne teadvus ja ühiskondlik teadvus on dialektiliselt ühtsed. Kuivõrd iga indiviid on oma aja ühiskondlike tingimuste saadus (olgu ta ori või orjapidaja, proletaarlane või kapitalist), niivõrd on ta teadvus ühiskondlik, kuna see peegeldab ühiskonna elutingimusi. Teisest küljest aga luuakse, arendatakse ja rikastatakse ühiskondlikku teadvust (mille all küsimuse esitaja mõistab ühiskonnas levinud teooriaid ja vaateid) indiviidide poolt. Seepärast kannabki ühiskondlik teadvus selle konkreetsel kujul tema väljatöötamisest osavõtnud inimeste individuaalsete iseärasuste pitserit.

Individuaalse ja ühiskondliku teadvuse ühtsus ja vastastikune läbipõimumine ei välista siiski teatud erinevusi nende vahel. Individuaalne teadvus on ühiskondlikust teadvusest lahutamatu, kuid ta pole lihtsalt osake ühiskondlikust teadvusest. Individuaalne teadvus on isiksuse vaimne maailm. Individuaalne teadvus formeerub nii kõigile ühte epohhi, klassi, rahvusesse kuuluvatele inimestele ühiste elutingimuste kui ka individuaalsete elutingimuste mõjul. Selles ühinevad omapäraselt antud epohhi teadvusele omased erilised jooned, mis on seotud isiksuse kuulumisega teatud klassi või sotsiaalsesse gruppi, ja kasvatusest, indiviidi elutingimustest ning võimetest tingitud individuaalsed jooned. Üksikasjalisemalt on ühiskondliku ja individuaalse teadvuse vahekorda käsitletud V. Kelle artiklis «Ühiskondliku ja individuaalse teadvuse koostöö» («Polititšeskoje Samoobrazovanije» 1965, nr. 10).

Pärast seda kui ühiskondliku teadvuse tekkimist ja struktuuri on käsitletud, tuleks kuulajate tähelepanu juhtida ühele ühiskondliku teadvuse suurimale iseärasusele — tema suhtelisele iseseisvusele. Me teame, et ühiskondlik teadvus peegeldab ühiskondlikku olemist, kuid see pole passiivne peegelpilt. Olemise baasil tekkinuna omandab see mitmeid iseärasusi. Ühiskondliku teadvuse arenemise käigus kogutud mõistete ja kujutluste varu mõjutab ise aktiivselt ühiskondliku teadvuse edaspidist arengut. Seepärast on ühiskondlik teadvus olemise raames suhteliselt iseseisev. Tema iseseisvus ilmneb väga mitmesugustes vormides. See väljendub ühiskondliku teadvuse võimes jääda maha ühiskondlikust olemisest (näiteks mineviku igandite säilimine inimeste teadvuses) või ennetada seda. Ühis-

kondlikus teadvuses võivad niisiis tekkida ka ideed, mille realiseerimiseks puuduvad veel materiaalsed tingimused (niisugused olid näiteks omal ajal utopistlike sotsialistide ideed). Suhteline iseseisvus ilmneb ideoloogia ja teaduse arengu järjekestvuses, selles, et ühiskondliku teadvuse vormidel on oma arenemise seesmine loogika ja nad ühtlasi mõjutavad vastastikku teineteist (pikemalt räägitakse sellest edaspidi). Lõpuks ilmneb suhteline iseseisvus ka ideede tagasimõjus neid sünnitanud materiaalsele baasile, selles, et ideed mitte ainult ei peegelda ühiskondlikku olemist, vaid mõjutavad ka ise ühiskonna arengu käiku.

Millist osa etendab siis ühiskondlik teadvus inimese elus? Teiste sõnadega, milles ilmneb ühiskondliku teadvuse mitmesuguste vormide (ühest küljest konkreetsete teaduste, teisest küljest ideoloogiavormide) aktiivne mõju ühiskonna arengule, kuidas nad muutuvad materiaalseks jõuks? Näiteks loodusteadus muutub materiaalseks jõuks, kui loodusteaduse saavutused kehastuvad tehnika saavutustes, inimeste teadmiste ja kultuuri tõusus. Tõsi küll, loodusteadus on materialistliku filosoofia loodusteaduslikuks aluseks tema võitluses idealismi ja religiooni vastu ja esineb seepärast ka ideoloogilise jõuna, klassivõitluse vaimse relvana. Ent loodusteadus on siiani mõjutanud ajaloo käiku siiski peaasjalikult tootmise kaudu, tootlike jõudude arenemise kaudu.

Ideoloogia võtab aga otseselt osa sotsiaalsete ülesannete lahendamisest. Reaktsioonilise ideoloogia materiaalse jõuna tegutsevad eelkõige pealisehituse asutused — riik, kirik, kool jne. Progressiivne ideoloogia saab tohutuks materiaalseks jõuks, kui rahvahulgad ta omaks võtavad. Uued ideed on suureks jõuks ühiskonna arengu käigus, organiseerides rahvahulki, mobiliseerides neid võitlusse oma aja äraelanud sotsiaalsete suhete vastu. Kõige suuremal määral kehtib ideoloogia aktiivse iseloomu niisugune hinnang sotsialistliku teadvuse kohta.

Loomulikult käivad eespool toodud põhiseisukohad ühiskondliku teadvuse tekkimisest ja osast ka sotsialistliku teadvuse kohta. Ühtlasi on aga sotsialistliku teadvuse tekkimisel ja arenemisel oma iseärasused. Selle kohta käivat materjali leiab propagandist raamatust «Kommunistliku teadvuse arenemise probleemid». Kirjastus «Mõsl» 1965 (vt. näiteks 1. ptk. «Sotsialistliku ühiskondliku teadvuse arenemise seaduspärasused»).

## 2. Ühiskondliku teadvuse vormid

Ühiskondliku teadvuse vormide erinevus ja vastastikune seos. Selleks et kuulajad paremini omandaksid erinevate teadvuse vormide spetsiifikat, soovitame propagandistil nendega arutada, miks me räägime ühiskondliku teadvuse erinevatest vormidest, mille poolest need vormid üksteisest erinevad.

Nende tunnuste seas on esikohal peegelduse objekt. Tegelikkuse mitmetahulisus ja rikkus, see mida peegeldatakse, ongi ühiskondliku teadvuse vormide mitmekesisuse objektiivne alus. Näiteks poliitiline teadvus peegeldab klassivahekordi, moraal — inimese suhtumist inimesesse, kollektiivi, klassi, ühiskonda. Konkreetsete teaduste aineks on mateeria liikumise mitmesuguste vormide objektiivsed seadused, filosoofia aineks aga meid ümbritseva maailma ja inimteadvuse suhete kõige üldisemad seadused jne. Tunnetuse objekti mitmekülgsus teeb ühiskondliku teadvuse mitmesuguste vormide tekke ainult võimalikuks. Objektiivsed seadused on alati eksisteerinud, neid uurivad teadused seevastu tekkisid alles ühiskonna arengu teatud staadiumil. Milliste faktorite mõjul saab siis ühiskondliku teadvuse mitmesuguste vormide tekkimine võimalikkusest tegelikkuseks? Küsimusele vastamiseks tuleb analüüsida ühiskondlikke tarvidusi.

Kõik ühiskondliku teadvuse vormid on sünnitatud ühiskondlike tarvete poolt, mis lõppkokkuvõttes tulenevad materiaalse tootmise arengust. Kõige paremini saab propagandist seda küsimust selgitada ühiskondliku teadvuse mitmesuguste vormide tekkimise ajaloo varal. Näiteks teadus tekkis siis, kui tootmise arenemine sünnitas vajaduse teoreetiliste teadmiste järele, kui inimeste tegevuses enam ei piisanud tavalistest igapäevastest kogemustest. Poliitilise ideoloogia väljakujunemise põhjuseks oli eraomanduse, klasside ja riigi tekkimine. Sotsiaalsete tarviduste iseärasustest on tingitud ühiskondliku teadvuse vormide tekkimise ajaline ebaühtlus. Kui klassieelses ühiskonnas tekkisid moraal, ürgne religioon ja kunst, siis kõik teised ühiskondliku teadvuse vormid kujunesid välja tootmise kõrgemal arenguastmel. Edaspidi muutuvad seoses kommunistliku ühiskonna väljakujunemisega kvalitatiivselt nii ühiskondliku teadvuse sisu kui ka selle vormid. Tulevi-

kus kaob lõplikult tegelikkuse moonutatud peegeldus — religioon. Teisest küljest kutsuvad ühiskonna tarvidused esile veel võimsama teaduse progressi. Poliitiline ja õigusteadvus surevad välja. Ühtlasi laieneb moraali mõjupiirkond. Inimestevaheliste suhete peamiseks reguleerijaks saab moraal. Kommunistliku ühiskonna elutingimused soodustavad ju kunsti õitsengut ja teadusliku filosoofia edasist arengut.

Ühiskondliku teadvuse vormid erinevad üksteisest ka peegeldamise vormi (meetodi) poolest. Teadus ja filosoofia peegeldavad enda objekti loogiliste mõistete, seaduste ja teooriate vormis; moraal — moraaliprintsiipides ja normides; kunst — kunstilistes kujundites; religioon aga dogmadesüsteemis. Selleks et omandada mõnda teadust, tuleb tunda selle teaduse mõistete süsteemi, et mõista kunsti, on vaja mõista kunstiliste kujundite keelt jne.

Lõpuks tehakse kindlaks erinevusi ühiskondliku teadvuse vormide vahel ka selle põhjal, millist osa nad ühiskonna elus etendavad. Nii formuleerib poliitiline ideoloogia sotsiaalseid ülesandeid ja avaldub klasside, rahvahulkade, poliitiliste institutsioonide ja organisatsioonide tegevuses. Loodusteadused teenivad eelkõige tootmise, tehnika ja tehnoloogia praktilise arenemise eesmärke. Loodusteaduste avastused ja saavutused materialiseeruvad uutes tööriistades, materjalides, tehnoloogilistes protsessides jne., samuti ka inimese kui materiaalsete hüvede looja tegevuses. Moraali osa seisneb selles, et ta kujundab isiksuse kõlbelisi omadusi, teenib moraaliteadvuse väljakujundamise eesmärke ja võtab osa inimestevaheliste suhete reguleerimisest.

Niisiis erinevad ühiskondliku teadvuse vormid üksteisest aine poolest, mida nad peegeldavad, peegelduse vormi poolest (kuidas ese peegeldub), oma tekkimise sotsiaalse baasi poolest ning ka ühiskonna arengus etendatava osa poolest.

Selle küsimuse tundmaõppimisel tuleb kuulajate tähelepanu juhtida ühiskondliku teadvuse vormide erinevuste suhtelisusele. Teadvuse vormid on omavahel tihedalt seotud ja läbi põimunud.

Mingi ühiskonna või klassi teadvus kujutab endast alati ühtset vaadete süsteemi, mis väljendab ühiskonna või klassi huvisid ja mida määratleb ühiskonna baas. Tema ühtsus on kindlaks määratud ühiskondliku teadvuse vor-

mide vastastikuses mõjus. Vastastikuse mõju teljeks on poliitiline ideoloogia, mis seisab kõige lähemal ühiskonna majandusele ja kõige vahenditumalt ning kontsentreeritumalt väljendab majanduslikke huvisid. Poliitilise ideoloogiaga on vahetult seotud õigus ja õigusteadvus, ent need mõjutavad ka teisi teadvuse vorme, mis seisavad majandusest tunduvalt kaugemal, — moraali, filosoofiat, religiooni. Poliitika mõjutab samuti tugevasti teaduse arenemist ning kasutamist, ühiskonnateadustel aga ka sisu.

Õelduga teadvuse vormide vastastikune mõju siiski ei ammendu. Iga ühiskondliku teadvuse vorm kujundab mingil määral teisi vorme ja teised omakorda mõjutavad teda. Nende mõju tuleb igal üksikjuhul eraldi vaadelda. Käsitletava probleemi kohta käivat lisamaterjali võib propagandist leida raamatus «Ühiskondliku teadvuse vormide vastastikune mõju» (Moskva Riikliku Ülikooli Kirjastus, 1964).

Teine arvestatav asjaolu seisab selles, et igal ajaloolisel epohhil saavad sõltuvalt konkreetsetest tingimustest mõned ühiskondliku teadvuse vormid domineerivaks ja hakkavad suuremal määral mõjutama ülejäänud teadvuse vorme. Kõige lihtsamaks näiteks on selle kohta religiooni kui ühiskondliku teadvuse valitseva vormi väljakujunemine keskajal. Religiooni valitsevat osa arvesse võtmata ei saa mõista keskaja vaimuelu. Tol perioodil esinesid poliitilised ideed, moraal ja kunst religioosses vormis, filosoofia oli aga teoloogia teenijatüdrukuks. Sotsialistlik ühiskond seevastu võitleb religioonist ülesaamise eest, tõstes esikohale teadusliku teadvuse. Sotsialistliku ühiskondliku teadvuse vormid liituvad üksteisega harmooniliselt, nad teenivad kõigis ühiskondliku elu sfäärides kommunismi ülesehitamise huve.

Ühiskondliku teadvuse üksikute vormide analüüs. Teinud teatavaks, milliste tunnuste poolest erinevad ühiskondliku teadvuse vormid ja kuidas nad on omavahel seotud, hakkab propagandist analüüsima neid teadvuse vorme. Iga teadvuse vormi üksikul käsitlemisel võiks soovitada niisugust üldist skeemi: antud teadvuse vormi spetsiifika, selle tekkimine ja koht teiste teadvuse vormide seas, selle osa ühiskonna elus. Ühiskondliku teadvuse koha ja osa iseloomustamisel tuleb loomulikult peatähelepanu pöörata nende küsimuste seostamisele kommunismi ülesehitamisega.

Poliitiline ideoloogia. Et kindlaks määrata selle tähtsaima ühiskondliku teadvuse vormi iseärasusi, on kasulik võrrelda poliitilist ideoloogiat poliitikaga. Enamik kuulajaid teab tõenäoliselt üldtuntud teesi, et poliitika on ökonoomika kontsentreeritud väljendus, et poliitiline võitlus on klassivõitluse põhivorm. Selle teesi najal saab näidata, et poliitiline ideoloogia ongi vaadete süsteem, millest klassid poliitilises võitluses juhinduvad, et see väljendab kõige vahetumalt klasside majanduslikke huvisid, et just poliitilise ideoloogia sfääris kujunevad välja üleklassilised eesmärgid, klasside võitlusülesanded võimu haaramise või säilitamise pärast toimuvas võitluses, riigi ja poliitiliste parteide tegevusprogrammid. Igasuguse poliitika ja poliitilise ideoloogia põhiküsimus on küsimus riigivõimust, riigi tegevusest. Poliitilise ideoloogia kandjaks on poliitilised parteid, mis esindavad teatavate kindlate klasside huvisid.

Poliitilise ideoloogia käsitlemisel tuleb arvestada, et selles väljenduvad klassihuvid on tingitud esiteks üldistest oludest ja teiseks klasside konkreetsetest elutingimustest. Nii on olnud valitsevad ekspluataatorlikud klassid kogu ajaloo vältel sügavalt huvitatud selliste suhete säilitamisest, mis kindlustaksid neile ühiskonnas valitseva seisundi.

Määratlenud poliitilise ideoloogia kui ühiskondliku teadvuse vormi iseärasused, tuleb käsitlema hakata kaasaja põhilisi poliitilisi ideoloogiaid — kodanluse ja proletariaadi ideoloogiat. Imperialistliku kodanluse poliitiline ideoloogia on reaktsiooniline ja rahvavaenulik. See taotleb imperialismi ülemvõimu säilimist, õigustab ja väljendab monopolistliku kapitali agressiivseid püüdlusi ning on suunatud sotsialistlike riikide, revolutsioonilise töölisliikumise ja rahvusliku vabadusliikumise vastu. Imperialismi peamiseks ideelis-poliitiliseks relvaks on antikommunism. Antikommunismi lipu all püüavad imperialistid ühendada kõiki reaktsioonilisi jõude ja püstitada tõkkeid sotsiaalsele progressile. Kodanliku ideoloogia kriitika põhimõttelisi küsimusi on käsitletud NLKP programmis (esimese osa VII peatükk; teise osa V peatükk, § 1), NLKP Keskkomitee aruandes Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile (ptk. I ja IV) ja Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioonis NLKP Keskkomitee aruande kohta.

Imperialistliku kodanluse poliitilisele ideoloogiale on vastandiks proletariaadi teaduslik poliitiline ideoloogia, mis väljendab tema vabadusvõitluse eesmärke. Nende ideoloogiate vahel toimub terav, lepitamatu võitlus. Proletariaadi poliitilise ideoloogia tuumaks on idee proletariaadi diktatuurist. Siin tuleb märkida, et erinevalt kõigist ekspluataatorlikest klassidest ei püüa proletariaat oma ülevõimu lõpmatuseni säilitada, vaid kasutab oma diktatuuri klassideta ühiskonna ülesehitamiseks.

Poliitilise ideoloogia käsitlemise lõpetuseks on otstarbekohane analüüsida selle osa ühiskonnas. Poliitiline ideoloogia etendab väga tähtsat osa ühiskondlikus elus, avaldab suurt mõju kõikidele ühiskonna elu külgedele ja teistele ühiskondliku teadvuse vormidele. See ideoloogia kehastub rahvahulkade tegevuses, klassivõitluses, poliitiliste asutuste ja organisatsioonide töös, mis viivad ellu klasside poliitilisi eesmärke. Siinkohal tuleks rääkida NLKP poliitika tähtsusest meie maal kommunismi ülesehitamisel, sotsialismileeri koondamisel, võitluses rahu eest ja rahvaste julgeoleku tagamisel, rõhutud rahvaste imperialismivastase võitluse toetamisel. Nende küsimuste selgitamist peaks seostama meie maa arengu aktuaalsete ülesannetega, majanduspoliitika probleemidega (majandusreformi elluviimine, materiaalse huvitatuse osa tõstmine jne.), sotsialistliku demokraatia arendamise probleemidega.

Õ i g u s t e a d v u s. Õigusteadvus (õigusideoloogia) on tihedalt ja lahutamatult seotud poliitilise ideoloogiaga, nii nagu poliitika õigusega. Siiski oleks väär neid samastada. Et kuulajad mõistaksid õigusteadvuse iseärasusi, oleks kasulik algul meenutada, mis on õ i g u s ja millist ühiskondlikku funktsiooni ta täidab. Õigus on klassiiseloomuga ja tekkis koos riigiga. Õiguse iseärasused seisavad selles, et seda väljendatakse riigi poolt loodud seaduste süsteemis, mida kaitseb riigiaparaat ja mis on seepärast kogu ühiskonna jaoks sunnijõuga. Majanduslikult ja poliitiliselt valitsev klass kindlustab seaduste kaudu eksisteerivaid majanduslikke suhteid ja kaitseb oma ülevõimu. Õigus reguleerib inimestevahelisi suhteid valitseva klassi huvides. Alles sotsialismi ajal hakkab õigus täielikult rahvast teenima.

Õigusteadvus erineb õigusest selle poolest, et ta sisaldab inimeste kujutlusi sellest, mis on seaduslik ja mis eba-

seaduslik. Kuid kujutlused võivad muutuda seadusteks, riigil tarvitseb neid ainult sanktsioneerida. Nende baasil hinnatakse õigusnormide tarvitamist riigiasutuste ja ühiskondlike organisatsioonide tegevuses.

Antagonistlikus ühiskonnas väljendab õigus peaasjalikult valitseva klassi õigusteadvust, mis on vastuolus rõhutud klassi õigusteadvusega. Sotsialistlikus ühiskonnas kujundatakse aga kogu ühiskonna jaoks ühine õigusteadvus.

Õigusteadvus, nagu kõik ühiskondlikud vaated ja teooriad on konkreetse ajaloolise iseloomuga. Ta muutub koos ühiskonna elu materiaalsete tingimuste muutumisega, samal ajal aga esineb selles ka järjekestvus.

Õigusteadvuse mitmesuguste ajalooliste vormide analüüsimisel tuleb erilist tähelepanu pöörata sotsialistliku ja kodanliku õigusteadvuse sisulisele vastandlikkusele.

Kapitalismi väljakujunemise perioodil etendasid kodanliku demokraatia õiguslikud ideed (võrdsus seaduse ees, isikuvabadus ja isiku õiguste kaitse) progressiivset osa. Ühtlasi aga on kodanliku õiguse ideedele iseloomulik inimeste üksnes formaalne võrdsustamine, mis varjab inimestevahelist faktilist ebavõrdsust. Kodanliku demokraatia tingimustes on rea kapitalistlike maade töölisklass teravas võitluses suutnud kodanluselt saavutada mõningaid järeleandmisi sotsiaalse seadusandluse valdkonnas, kuid ta on seal siiski jäänud ekspluateeritavaks klassiks. Seoses üleminekuga imperialismile astus monopolistlik kapital kodanliku demokraatia seaduslikkuse lammutamise, riigi fašiseerimise, politseiriigi loomise teele. Nendes tingimustes muutub demokraatia eest peetav võitlus sotsialismi eest peetava võitluse koostisosaks. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil ja sotsialismi perioodil vajab ühiskond õigust, õigusnorme sotsialistliku omanduse kaitseks, töö ja tarbimise vahekorra reguleerimiseks.

Õiguses kehastunud sotsialistlik õigusteadvus on kõigile kodanikele oma õiguste ja kohustuste tunnetamise vahendiks. Ta aitab kaasa sotsialistliku seaduslikkuse pidevale järgimisele, seaduste õigele rakendamisele. Ka meie ühiskonnas kindlustatakse seaduste järgimine riigi jõuga, ent suurt osa etendab ka sotsialistlik õigusteadvus, s. t. seaduste vabatahtlik ja teadlik järgimine. Seepärast on sotsialistliku õigusteadvuse kasvatamisel suur tähtsus võitluses sotsialistliku seaduslikkuse eest, kuritegevuse ära-

hoidmisel. Seoses sellega tuleks kuulajate tähelepanu juhtida Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee, NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi ja NSVL Ministrite Nõukogu otsustele võitluse tugevdamisest ühiskondliku korra rikkumisega («Pravda» 27. ja 28. juulil 1966).

M o r a a l. Moraal on nii nagu õiguski teatav inimestevahelisi suhteid reguleeriv normide süsteem. Seepärast saab moraali kui ühiskondliku teadvuse spetsiifilise vormi iseärasusi kõige paremini esile tuua võrreldes moraali õigusega. Kui õigusnormid muutuvad riigi tahte läbi kohustusliku jõuga seadusteks, siis moraalinormid formuleeritakse ühiskonna enda poolt ja nad kindlustavad teatud inimestevaheliste suhete praktikat, mis vastab antud majanduslikule struktuurile. Kui õigus tekib koos klasside ja riigiga, siis moraal tekib koos ühiskonnaga. Ükski inimkollektiiv ei saa eksisteerida ilma teatud moraalinormideta, mis reguleerivad kollektiivi liikmete omavahelisi suhteid ja iga inimese suhteid kollektiivi ning ühiskonnaga, mis räägivad sellest, kuidas inimene peab käituma tööl, väljaspool tööd ja ühiskondlikus elus. Moraalita pole võimalik inimeste ühine tegevus ühiskondliku elu mistahes sfääris. Seepärast peab iga ühiskond tähtsaks kõlbelist kasvatust. Indiviidi poolt tajutud ühiskondlik moraal ei tundu inimesele väljastpoolt pealesurutuna, vaid saab tema käitumise seesmiseks aluseks. See määrab kindlaks inimese käitumise teadvuslikud motiivid, kujundab inimese kõlbelised omadused, tema kõlbelised tunded ja ideaalid.

Kõlbeliste suhete valdkond on tohutult lai. Moraal ei reguleeri mitte ainult niisuguseid tegusid ja vahekordi, mida hõlmab õigus, vaid ka niisuguseid, mida õigus ei reguleeri, näiteks armastust, sõprust, seltsimehelikkust.

Moraali õige teadusliku mõistmise seisukohalt on tähtis, et kuulajad süveneksid marksistlikku teesi moraali klassilisest ja ajaloolisest iseloomust ning kõlbelisest progressist. Marksism kinnitab, et ei ole igavest moraali, et moraaliprintsiibid ja -normid muutuvad koos ühiskonna arenguga, majandusliku baasi muutumisega. Moraal on klassiline. Isegi samas ühiskonnas on erinevatel klassidel omad moraalimõisted. See aga ei tähenda, et moraalinormid oleksid ainult suhtelised, et moraalis ei toimu progressi. Töötavate hulkade elu ja võitluse käigus kujunevad teatud käitumisnormid ja -printsiibid. Neil on ü l d i n i m-

lik iseloom ja nad liituvad kommunistliku moraaliga — meie ajastu kõige eesrindlikuma moraaliga.

Moraaliküsimusi käsitledes tuleb kritiseerida religioosset moraali, kujutlusi moraalinormide muutumatust ja jumalikust päritolust, mida propageerib religioon. Ühtlasi tuleb aga hinnang anda ka moraalse relativismi seisukohtadele, mis lõppude lõpuks viivad ebamoraalsusele, igasuguse moraali eitamisele. Kodanlike eetiliste teooriate kriitika seisukohalt pakub huvi O. G. Drobnitski raamat «Ebamoraalsuse õigustamine» (Riiklik Poliitilise Kirjanduse Kirjastus, 1963).

Moraaliküsimuste käsitlemisel on kõige olulisem kommunistliku kõlbluse kasvatamine. Kommunistliku moraali normides on formuleeritud isiksusele esitatavad nõudmised, mis on sündinud kapitalismi vastu, kommunistliku ühiskonna eest peetud võitluses. Väga hästi on selle kohta öeldud V. I. Lenini kõnes komsomoli III kongressile («Noorsooühingute ülesanded», Teosed, 31. kd.), mida propagandist peaks põhjalikult tundma.

Meil on kõlbelise kasvatuse ülesandeks lõplikult ületada individualistliku, kodanliku eraomanikumoraali igandid ja muuta kommunistliku moraali ning sotsialistliku ühiselu reeglid meie ühiskonna iga liikme tavalisteks käitumisnormideks ja -reegliteks, taotleda, et kõik vabatahtlikult neid norme täidaksid.

Seoses kommunistliku moraali analüüsiga soovitame kuulajaid tutvustada niisuguste kõlbluse kategooriate, nagu hea, kohus, südametunnistus, õnn, õiglus jne. sisuga, milles hinnatakse inimeste tegusid ja taotlusi. Vastavat materjali võib leida näiteks A. F. Šiskini raamatust «Marksistliku eetika alused», J. V. Sogomonjevi raamatust «Hea ja kuri» ning P. Landesmani teosest «Minu kaasaegse õnn» (Poliitilise Kirjanduse Kirjastus, 1965). Vesteldes kommunismiehitaja moraalikoodeksist, tuleb arvesse võtta kuulajate vanust ja elukutset. Peab esitama neid huvitavaid küsimusi, arendama lihtsat, südamlikku vestlust käitumisest tööl ja kodus, kritiseerima negatiivseid fakte. Seejuures aga tuleb vältida igasuguseid ebaterveid sensatsioone. Peab olema mõõdu- ja taktitunnet.

Religioon. Teema, mille käsitlemine on tähtis niisuguste küsimuste selgitamisel, nagu kommunistliku partei suhtumine religiooni, religioossete igandite ületamise

teed ja vahendid, ateistlik kasvatus. Sõltuvalt kuulajatest tuleks peatähelepanu pöörata kas religioossete vaadete ekslikkusele ja paikapidamatusele, või, kui kuulajad seda üldiselt teavad, asetada pearõhk ateistliku kasvatuse kõige efektiivsemate teede, meetodite ja vahendite kirjeldamisele, et kuulajad võiksid oma teadmisi levitada ning ka ise aktiivselt ja mõjuvalt võidelda religioossete eelarvamuste vastu.

Marksistlik-leninlik maailmavaade on teaduslik, see toetub teaduse andmetele, inimese objektiivsetele teadmistele loodusest ja ühiskonnast. Religioon on aga vaenulik teadusele ja teaduslikule maailmavaatele. See on vale, moonutatud tegelikkuse peegeldus. Pime usk üleloomulikesse jõududesse (jumalasse, vaimudesse, hauatagusesse ellu jne.) toetub dogmadele, mida usklik inimene peab ilma tõestuseta omaks võtma. (Seda teesi oleks hea illustreerida näidetega, mida leiate teostest «Populaarsed loengud ateismist», M. 1965 ning «Vestlusi religioonist ja teadusest», Tln., 1964.). Religioon sisaldab ka usukultust, riitustesüsteemi, mis on seotud üleloomulike jõudude kummardamisega.

Religioon tekkis juba ürgkogukondliku korra ajal peegeldusena «metsinimese jõuetusest tema võitluses loodusega» (V. I. Lenin). Klassiühiskonnas on religiooni juured peamiselt s o t s i a a l s e d. Need on ekspluateerimissuhted, mis tekitavad inimese sõltumist võõrastest ja arusaamatutest stiihilistest sotsiaalsetest jõududest, mis külvavad hirmu tuleviku ees, jõuetustunnet. Religioon sisendab rahvahulkadesse alandlikkust, nurinata alistumist. Need omadused on väga kasulikud valitsevatele klassidele, sest nad aitavad säilitada ekspluateerimisühiskonda.

Religioon on ekspluateerimise tööriist, rahvahulkade vaimse orjastamise tööriist. Religioon on «rahva oopium» (K. Marx). Religioonist ülesaamiseks tuleb kõigepealt likvideerida teda tekitanud tingimused, s. t. ekspluateerimissuhted. V. I. Lenin rõhutas, et rahvahulkade kaasatõmbamine aktiivsesse klassivõitlusse kapitalismi vastu on kõige parem vahend religioonist vabanemiseks, et marksistlik partei peab seepärast koondama rahvahulgad võitluseks kapitalismi vastu, sõltumata nende usulistest tõekspidamistest, mitte aga neid jumala uskumise järgi lahutama. Nende küsimuste õigeks mõistmiseks on suure tähtsusega

V. I. Lenini artikkel «Töölispartei suhtumisest religiooni» (Teosed, 15. kd.).

Eriti aktuaalne on religiooni ületamise teede valimine sotsialismi tingimustes. Sotsialismile üleminek tähendab religiooni sotsiaalsete juurte katkirebimist. Rahvahulkade aktiivne osavõtt kommunismi ülesehitamisest, rahva kultuuritaseme ja töötajate materiaalse heaolu tõus vähendavad religiooni ja kiriku mõju all olevate inimeste arvu pidevalt. Me ei tohi siiski unustada, et kirikutegelased ja sektandid katsuvad püüda inimesi oma võrkudesse, toetada religioosseid meeleolusid, et religioossed vaated on veel levinud. Seepärast on võitluses religiooniga tähtsal kohal ateistlik propaganda, teaduse kasutamine religioossete väljamõeldiste paljastamiseks, läbimõeldud ateistliku kasvatustöö süsteem, mis vabastab mitte ainult teadvuse, vaid ka inimeste tunded religioossest saastast. Ei tohi unustada, et religioon apelleerib mitte loogikale ja mõistusele, vaid inimeste tunnetele, püüab anda inimeste elamustele religioosset värvingut ja sel teel tekitada tarvidust usu järele. Vestluses tuleb kõiki neid probleeme puudutada.

Neid küsimusi käsitlevat materjali võib leida raamatutes «Populaarsed loengud ateismist» (Poliitilise Kirjanduse Kirjastus, 1965), «Kommunismi ülesehitamine ja religioossete igandite ületamine» (Nauka, 1966) ja I. A. Karpovski artiklis «Religioossete igandite eksisteerimise põhjused Nõukogude Liidus ja nende igandite ületamise teed» («Voprossõ Filossofii» 1964, nr. 4).

T e a d u s. Teaduse osa inimkonna elus on tohutu ja kasvab veelgi pidevalt. Eriti tähtis on teadus sotsialistlikule ühiskonnale, mis areneb teaduslikult põhjendatud plaanide alusel, looduse ja ühiskonna objektiivsete seaduste igakülgse teadliku kasutamise alusel. Seepärast tuleb teaduse kui ühiskondliku nähtuse spetsiifikale läheneda erilise tähelepanuga.

Teaduse all mõistetakse inimese objektiivseid, süstematiseeritud teadmisi looduslikest ja ühiskondlikest nähtustest ning protsessidest. Need teadmised on väljendatud seejuures teooria vormis. Ent teadus pole ainult kogemusega kontrollitud teadmine. Teadus on ka uute teadmiste hankimist taotlev tegevus. Seepärast koosnebki ta eksperimentaalsest baasist (mitmesugused tunnetusvahendid aparaatide, seadmete jne. näol) ja eksperimentide läbiviimi-

seks vajalikust teaduslikust praktikast. Teaduses on alati käibel oletusi, hüpoteese ja aimdusi uuritavate nähtuste olemuse kohta. Need moodustavad teaduses nagu mingisuguse «keemispunktis» püsiva kihi, mis rikastab teda pidevalt uute saavutuste ja avastustega. Seepärast on teadus mitmekülgne ja keerukas ühiskondlik nähtus. Tänapäeval on teadus muutunud ühiskondliku elu eriliseks vormiks ja saanud paljude inimeste tegevusalaks. Kui me räägime teadusest kui ühiskondliku teadvuse vormist, siis peame silmas ainult üht, ehkki kõige olulisemat teaduse külge, seda, et teadus on tegelikkuse peegeldamise vorm, tegelikkuse süsteemikindla tunnetamise vorm.

Teadusliku tunnetamise üldiseks aineks on maailm ja inimene. Teadused tekivad ühiskondliku tootmispraktika vajadustest. Praktika baasil tekkinuna peavad teadused seda teenima, aitama kaasa praktika täiustamisele ja arenemisele. Seepärast on tõeline teadus alati seotud praktikaga. Seda sidet ei tohi siiski lihtsustatult mõista. Asi seisab selles, et teadus on tootmisest suhteliselt sõltumatu. Teaduse arengul on oma sisemine loogika. Seepärast on tehtud sõltumatult tootmise vahetutest vajadustest isegi paljud suured teaduse avastused (näiteks aatomifüüsika omad), mille lõppkokkuvõttes oli ette valmistanud tootmise arenemine. Alles hiljem leidsid inimesed teid nende avastuste praktikas kasutamiseks. Iga uus samm tunnetuse arengus seab uusi probleeme, mis teadusel tuleb lahendada. Ühtlasi tähendab see, et teadus on rangelt järjekestev. Inimese poolt omandatud teadmised kuuluvad ühiskonnale. Ühiskond kasutab neid oma praktikas ja teadusliku tunnetuse edasiseks arenguks. Laialdast ja huvitavat materjali teaduse ajaloo ja teaduse iseärasuste kohta võib propagandist leida J. Bernali raamatus «Teadus ühiskonna ajaloos», Tallinn 1962.

Järgmine tähtis küsimus, mis nõuab spetsiaalset analüüsi, on teaduse arenemise sotsiaalsete tingimuste probleem, teaduse suhtumine baasi ja pealisehitusse, suhtumine ühiskondliku teadvuse erinevatesse vormidesse. Iga ühiskondlik formatsioon loob omapärased tingimused teaduse arenguks. Suurimat huvi pakub teaduse arenemise tingimuste kõrvutamine kapitalismi ja sotsialismi tingimustes.

Kuna kodanlus tootmise valdajana vajab teadust, siis loob ta tingimused loodusteaduste ja tehniliste teaduste

arenguks. Kodanlus püüab teadust monopoliseerida, teha teadust kasumisaamise tööriistaks, ekspluateerimise vahendiks. Kodanlus kasutab teadust ka inimeste massilise hävitamise vahendite loomiseks. See annab tunnistust sellest, et kapitalism kahjustab ja moonutab teadust, mis oma olemuselt on loominguline, loov jõud. Kapitalistlike maade vaimne atmosfäär ei soodusta samuti teaduse arengut. Seal valitseb teadusele vaenulik religioosne-idealistlik maailmavaade.

Printsipiaalselt erinevad on ühiskondlikud tingimused teaduse arenemiseks sotsialismimaades. Sotsialism rakendab teaduse rahva teenistusse, kasutab seda ühiskondliku progressi huvides. NLKP ja Nõukogude riigi hoolitsus teaduse eest, rahva haridussüsteemi laialdane arenemine, rahvahulkade kultuuritaseme tõus, plaanipärane ja kiire majanduse arenemine, teaduse arenemise planeerimine ja koordineerimine, materialistliku teadusliku maailmavaate valitsemine — kõik see loob tingimused teaduse kiireks progressiks meie maal.

Lõpuks tuleks põhjalikumalt vaadelda teaduse osa kommunismi ülesehitamisel. Selle küsimuse võib jaotada kolmeks:

a) Teaduse osa tootmise arengus. Siin tuleb selgitada Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmi teesi, et kommunismi ülesehitamise protsessis muutub teadus üha rohkem vahetuks tootlikuks jõuks. See tähendab, et tootmine muutub üha suuremal määral teaduslike teadmiste materialiseerimiseks, et kaasaja tehnika nõuab tootjatelt üha põhjalikumat teaduse ja tehnika tundmist. Sel määral, mil tootmine muutub teaduse tehnoloogiliseks kasutamiseks, muutub teadus vahetuks tootlikuks jõuks.

b) Teaduse osa ühiskonna arenemise juhtimises. Siin on vaja peatähelepanu pöörata ühiskonnateaduste (sotsioloogia, majandusteaduse jt.) praktilisele kasutamisele.

c) Teaduse osa töötajate üldise ja tehnilise kultuuri taseme tõstmisel, materialistliku maailmavaate kasvatamisel. Selle ülesande lahendamisest võtavad osa kõik teadused.

K u n s t. Teema, mida võib käsitleda mitut moodi, kuna see sisaldab palju keerulisi ja huvitavaid probleeme. Soovitame esile tõsta kunstile lähenemise üldprintsiipe,

kunstiloomingu hindamise printsiipe, illustreerides neid uudsete, kuulajatele lähedaste ja arusaadavate näidetega. Samuti tuleb spetsiaalselt peatuda meie partei võitlusel nõukogude kunsti ja kirjandusloomingu ideelisuse ning kunstimeisterlikkuse eest.

Kunst peegeldab tegelikkust spetsiifiliselt kunstilise kujundi vormis. Viimane erineb mõistest selle poolest, et tal on konkreetne meeleline iseloom, aistingust aga oma üldistatuse, tegelikkuse olulistesse vormidesse tungimise poolest. Kunstiline kujund on vahendiks, mille kaudu inimene avab tegelikkuse esteetilised omadused. Tänu oma meelelisele näitlikkusele avaldab kunstiline kujund inimestele esteetilist mõju, kutsudes neis esile mitte ainult mõtteid, vaid ka tundeid ja elamusi — rõõmu, rahuldust, valu, soove jne.

Tegelikkuse peegeldusena on kunst tegelikkuse tunnetamise vorm. Näiteks mineviku kunst annab meile võimaluse palju teada saada möödunud põlvkondade elust ja võitlusest. Loomulikult ei suuda kunst tunnetuse vormina asendada teadust, kuid ta täiendab seda tunduvalt.

Kunstil on ka ideoloogiline funktsioon. Kunstiline kuju ei peegelda mitte ainult tegelikkust, vaid hindab ka kujutatavat, väljendab teatud suhtumist sellesse, jaatab või eitab seda. Kunstiteosed on teatava ideoloogia kandjad. Juhindudes V. I. Lenini seisukohtadest on Kommunistlik Partei alati võidelnud ja võitleb ka praegu eesrindliku ideelise kunsti eest, selle eest, et kunst teeniks tööliisklassi vabastamise suurt üritust, nõukogude rahva võitlust kommunismi eest.

Kunsti tunnetuslikud ja ideoloogilised funktsioonid ei eksisteeri väljaspool esteetilist tegelikkusse suhtumist. Kunsti nende iseärasuste analüüsist järeldub, et kunstitõe ja kommunistliku ideelisuse nõuet ei suruta kunstile väljastpoolt peale, et tõetruudus, ideelisus ja kunstilisus on kunstiloomingu hindamise objektiivsed kriteeriumid, mis vastavad kunsti olemusele.

Tegelikkuse kunstiline tajumine ja kunstniku mõtte kehastumine kunstiloomingus on kunstilooming. Selle loomingu tulemused sõltuvad suurel määral sellest, millist meetodit kunstnik kasutab. Ajalugu tunneb palju erinevaid kunstiloomingu meetodeid, mille iseärasused sõltuvad maailmavaatest. Seoses sellega võiks põhjalikumalt peatuda maailmavaate ja kunstimeetodi vahekorral. Seejuures

tuleb kuulajaile selgitada, et kunstiloomingu meetod on küll tihedalt seotud maailmavaatega, kuid ei samastu sellega. Kõige eesrindlikum kunstiloomingu meetod on sotsialistliku realismi meetod, mis kunstiloomingu lahutamatult ühendab marksistlik-leninliku maailmavaatega.

Kaasajal vastanduvad realistlikule kunstile mitmesugused formalistlikud kunstivoolud. Nende kunstivoolude kriitilise analüüsi juures saab propagandist kasutada O. Larmini teost «Modernism on inimese ja inimkonna vastu». M. 1965.

Tõeline kunst on alati rahvalik, s. t. ta on seotud rahva eluga, rahva huvide ja püüdlustega, ühiskondliku progressi vajadustega. Partei kutsub kunstitegelasi üles looma rahvale, tundma vastutust rahva ees, arendama sotsialistliku realismi kunsti.

Sotsialism võtab omaks kõik mineviku kunsti parimad saavutused, mis on kantud demokratismi ja humanismi vaimust. Ühtlasi loob ta soodsa pinna kunsti edasiseks arenguks ja õitsenguks.

Kõigi nende küsimuste tundmaõppimisel on suureks abiks kogumikud «K. Marx ja F. Engels kunstist». I—II, M. 1957 ning «V. I. Lenin kirjandusest ja kunstist», Tallinn 1964. Eelkõige tuleks seejuures kasutada V. I. Lenini artikleid «Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus» (Teosed, 10. kd.) ja «Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel» (Teosed, 15. kd.).

Filosoofia. Teemat lõpetav probleem, mille käsitlemisel ei pea juttu tegema mitte nende või teiste filosoofiliste vaadete konkreetsest sisust, vaid antud ühiskondliku teadvuse üldisest iseloomust, tema arenemise iseärasustest ja vahekorrast teiste teadvuse vormidega, marksistlik-leninliku filosoofia osast kaasaja ühiskonna elus.

Põhjalikumalt käsitleti seda küsimust juba teemas «Mis on filosoofia», seepärast võib nüüd piirduda ainult selle ühiskondliku teadvuse vormi lühida iseloomustusega. Tuleb meelde tuletada, et filosoofia töötab välja üldise vaate maailmale tervikuna ja inimese osale selles, s. t. annab inimestele maailmavaate kujundamiseks hädavajalikud printsiibid.

Tuleb rõhutada ühtlasi, et filosoofilisi vaateid määratleb eelkõige antud ajastu ühiskondlike, klassisuhete iseloom. Igasugune filosoofia on parteiline, klassiline. See-

juures on idealistlikud vaated tavaliselt seotud konservatiivsete, reaktsiooniliste klasside huvidega, materialistlikud vaated aga antud epohhil progressiivsete klasside huvidega. Teiseks on filosoofia lahutamatu teaduse arengust. Materialistid on alati püüdnud, toetudes oma aja teaduse andmetele, välja töötada sellega kooskõlas seisvat maailmavaadet, niisugust vaadet maailmale ja inimese kohale selles, mis suunaks teadust maailma objektiivsele tunnetamisele. Idealistid seevastu püüdsid allutada teadust religioonile, teaduslikke avastusi moonutatult tõlgendada.

Kolmandaks peame me arvestama filosoofilise mõtte järjekestvust, kogutud mõttematerjali aktiivset mõju uute filosoofiliste vaadete kujunemisele. Tänu sellele saab anda objektiivse hinnangu mistahes konkreetsele filosoofilise mõtte suunale, määrata kindlaks selle koha ühiskondlikus võitluses, leida tema tekkimise põhjused. Oleks soovitav, et propagandist illustreeriks neid marksismi teese mingi konkreetse filosoofia (prantsuse materialistid, Kant, Hegel või kaasaja kodanliku filosoofia voolud) analüüsimise abil.

Pärast nende probleemide käsitlemist tuleks spetsiaalselt peatuda marksistlik-leninliku filosoofia ajaloolisel tähtsusel ja osal.

Käesoleva teema tundmaõppimisel tuleb veel kord tagasi tulla F. Engelsi teose «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp» ning V. I. Lenini teose «Materialism ja empiriokritiitsism» (VI ptk. § 4, Lõppsõna) juurde. Peab tutvuma ka V. I. Lenini artikliga «Võitleva materialismi tähtsusest» (Teosed, 33. kd.).

Täiendava kirjandusena võiks soovitada A. Spirkini artiklit «Filosoofiateadus ja uue inimese kasvatamine» («Polititšeskoje Samoobrazovanije» 1965, nr. 9) ja F. Konstantinovi artiklit «Filosoofia leninlik parteilisus ja kaasaeg» («Kommunist» 1966, nr. 1).

## RAHVAS KUI AJALOOPROTSESSI OTSUSTAV JÕUD

Käesolevas teemas käsitletavate küsimuste tähtsus on tingitud kaasaegse ühiskonna arengu pakilistest vajadustest, eelkõige aga rahvahulkade võitlusest rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Ühtlasi on neid vaja ka selleks, et paljastada rahvahulkade teadlikkuse ja organiseerituse kasvu takistavat imperialismi ideoloogiat. Meie maa ja kogu sotsialismi maailmasüsteemi elus, sotsialismi ja kommunismi ülesehitamisel on rahvahulkade loomingulise aktiivsuse kasv ja isiksuse kõigi võimete areng tähtsaimaks küsimuseks.

Teema keerukus on tingitud asjaolust, et ta on orgaaniliselt seotud suure hulga sotsioloogiliste ja filosoofiliste probleemidega. V. I. Lenin nägi selle pöörde olemust, mille teostas K. Marx sotsioloogias (V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 38—40), just rahvahulkade ajaloolise osa selgitamises.

### Loengu ettevalmistamine

Meie arvates on otstarbekohane loeng niisuguse plaani kohaselt üles ehitada:

1. «Rahva» mõiste. Marksistliku filosoofia võitlus kodanliku filosoofiaga rahvahulkade ja isiksuse osa küsimuses.
2. Rahvahulkade osatähtsuse suurenemine on ajaloo arenemise seadus.
3. Isiksuse osast ajaloos.

## 1. «Rahva» mõiste. Marksistliku filosoofia võitlus kodanliku filosoofiaga rahvahulkade ja isiksuse osa küsimuses

Teema esitamisel tutvustab propagandist kuulajaid selle põhikategooriate «rahvas» ja «rahvahulgad» sisuga. Nende mõistete selgitamiseks valmistumisel võiks kasutada venekeelse «Filosoofia entsüklopeedia» (2. kd.) artiklit «Rahvas».

Mitmesuguste demokraatlike liikumiste laialdase leviku perioodil on «rahva» kategooria tähtsus enneolematult kasvanud. Ainult siis on progressiivsete parteide võitlus edukas, kui nad oma tegevuses toetuvad rahvale. Isegi reaktsionäärid «tunnustavad» tänapäeval formaalselt rahva osatähtsust. Nüüd ei julge enam keegi naljalt rääkida rahvast vaenulikult. Hoopis vastupidi. Isegi õelaimad rahvavaenlased püüavad meelitada rahvast, otsivad talt endale tunnustust, esinevad rahva nimel. Kogu asi oleneb sellest, millist sisu konkreetselt omab see mõiste, milline osa rahvale faktiliselt ajaloos antakse.

Sageli tarvitatakse sõna «rahvas» antud maa elanikkonda tähistava koondterminina. Antagonistliku ühiskonna kohta kasutatuna on see termin üsna tinglik ja tema kui elanikkonna sünonüümi tarvitamine puhtpraktilistel eesmärkidel ei oma teaduslikku väärtust. Rahvusküsimust käsitlevas kirjanduses tarvitatakse mõistet «rahvas» sageli «rahvuse» ehk «rahvusgrupi» sünonüümina. Meid ei huvita aga mitte mõiste rahvuslik, vaid klassiline külg. Sel juhul ei mõelda «rahva» all kogu rahvust, vaid ainult neid klasse ja sotsiaalseid vahekihte, kes oma objektiivse seisundi tõttu on võimelised kaasa aitama ühiskondlikule progressile ja oma tegevusega kindlustavad ajaloolise järjekestvuse. Rahva moodustavad tööinimeste hulgad, kelleks kapitalismi perioodil on töölised ja talupojad.

On olemas inimeste kategooria, kes kuulub alati vaieldamatult rahva hulka, kuid paistab seejuures rahva hulgast välja. Ekspluataatorliku ühiskonna tingimustes on nendeks revolutsioonilise liikumise juhid, sotsialismi tingimustes aga ühiskonnas juhtivatel kohtadel töötavad inimesed ja väljapaistvad kultuuritegelased. Nad on tõelised rahva esindajad.

Seepärast ei tähendagi indiviidi ja rahva kõrvutamine tingimata nende vastandamist. Kui väljapaistev inimene

on progressiivne (vähemalt oma objektiivse tegevuse poolest), kui ta tegevuse resultaadid vastavad rahvahulkade huvidele, siis jääb ta lahutamatuks osaks rahvast, kuigi paistab rahva hulgast silma. Kui aga inimene on reaktsionäär, siis pole ta loomulikult osake rahvast. Niisugune isik võib küll olla omamoodi väljapaistev isiksus, kuid mitte kunagi tõeliselt suur.

Kodanlikud teoreetikud ei pea tavaliselt rahvahulki progressi soodustavaks jõuks. Varem rääkisid nad, et rahvas on oma loomult passiivne, inertne ega suuda sellepärast olla ajaloo edasiviivaks jõuks. F. Nietzsche ja teiste reaktsiooniliste filosoofide arvates etendab edasiviiva jõu osa kangelane, rahvahulkadest kõrgemal seisev üliinimene. Nüüd arutavad kodanlikud sotsioloogid tihtipeale teisiti. Rahvahulgad olevat «liikvele läinud». Rahvahulkade loomus olevat aga niisugune, et just oma liikumisega häirivad nad ühiskonna «õiget», korrapärast arenemist ja etendavad ainult purustava jõu osa. Kui varem heideti rahvahulkadele ette passiivsust, siis nüüd süüdistatakse neid ohjeldamatus aktiivsuses. Mõlemal juhul käsitlevad paljud kodanlikud ideoloogid rahvahulki kui midagi ühiskonna progressile vaenulikku või vähemalt sellest väljaspool seisvat.

Nad on isegi valmis tunnustama «majandusliku faktori» otsustavat tähtsust ajalooprotsessis. Ent viiteid «majanduslikule faktorile» tehakse demagoogilistel eesmärkidel, selleks et kuulutada ajaloo loojateks uusi «kuningaid» ja «väejuhte» — bisnesmene ning miljonäre. Ameerika marksist Herbert Aptheker kirjutab niisuguseid vaateid paljastades: «... suurkapitali kroonikud on püüdnud näidata monopoliste «materiaalsete saavutuste imesid» sooritanud inimestena, «ühiskondlik-loova» jõuna, «meie materiaalse elujärje tõusu kangelastena. Nad on kirjeldanud asja tõepoolest nii, nagu oleks Rockefeller ise naftapuurauke läbindanud, Hold raudteid ehitanud ja Guggenheim vaske kaevandanud. Ilmetu mass aga, keda nimetatakse vaesteks, viletsateks ja hädavaresteks, elas hurtsikutes ja kujutas endast kangelaste filantroopilise hoolitsuse objekti ...»

Märgime ka teist uusimat võitlusvõtet, mida marksismi vastu rakendatakse isiksuse ja rahvahulkade osa ajaloos käsitlemisel. Mõned «teoreetikud» kuulutavad, et marksismi tees rahvahulkade kui peamise tootliku jõu otsustavast osast ajaloos võis omada tähendust üksnes minevi-

kus, mil tootmises valitses füüsiline töö. Tänapäeval olevat rahvahulkade asemele astunud tehnikaaristokraadid. Nimelt tehnokraatia esindajad olevatki muutunud tootmise arengu peamiseks jõuks ja ühiskonna progressi ainsaks edendajaks. Seejuures viidatakse tootmise automatiseerimisele, kõrgelt kvalifitseeritud tehnilise intelligentsi osatähtsuse kasvule jne.

Pole raske märgata selle kontseptsiooni paikapidamatust, kuna ta vaatleb tehnikat ja tehnika progressi lahus peamisest tootlikust jõust — töölisest, isoleerituna tootmissuhetest, mille raames tehnika funktsioneerib. K. Marx ütles, et kõik täiustused ja leiutised «tulenevad ainuüksi neist ühiskondlikest kogemustest ja tähelepanekutest, mida lubab ning võimaldab suures mastaabis kombineeritud kogutööliste tootmistöö»[1]. Teisest küljest ei lähe ükski leiutis tootmisse, kui teda ei võta kasutusele vahetu tootja. Juba see näitab, et vahetute tootjate osa jääb endist viisi määravaks.

Rahvahulkade otsustava osa eitamisel ja isiksuse osa ülespuhumisel kodanlikus ideoloogias on oma sotsiaalsed juured, mis peituvad individualismi ja subjektivismi sünnitavas tootmisvahendite eraomanduses; reaktsionääride loomulikus hirmus rahvahulkade kasvava jõu ees, nende kartuses kaotada oma sotsiaalsed privileegid; vaimse töö lahutamises füüsilisest tööst, mis kasvatab hoolimatut suhtumist materiaalsete hüvede loojaisse.

Tähelepanu tuleb pöörata ka nende vaadete gnoseoloogilistele juurtele (vt. K. Marx ja F. Engels. Teosed, 2. kd., lk. 90—95). Need gnoseoloogilised juured asuvad idealismi kui maailmavaate olemuses: kes ei tunnista primaarseks mitte mateeriat, vaid vaimu, see võib tulla järeldusele, et ajaloo käiku ei määra rahvahulgad, vaid andekad isiksused. Niisuguste vaadete lähemaks gnoseoloogiliseks aluseks on olemuse ja näilikkuse metafüüsiline lahutamine, näilikkuse suureks paisutamine. Metafüüsiline mõtlemine fikseerib üksnes ajalooliste sündmuste välist kesta. Esiplaanil, kõigile nähtaval seisid seejuures sajandeid riigimehed, väejuhid, rikkad ja võimulolijad. G. V. Plehhanovi väljenduse kohaselt toimus «optiline pettus»: isiksus varjas ära tema sünnitanud ajaloolise epohhi. Näilikkuse lahutamine olemusest toob kaasa põhjuse ja

[1] K. Marx, Kapital, III kd., lk. 78.

tagajärje ärasegamise ühiskondlikes nähtustes. Niisugustel juhtudel väidavad kodanlikud ideoloogid, et rahvas oma harimatuse tõttu pole üldse võimeline etendama aktiivset osa ühiskonna poliitilises ja vaimses elus. Seejuures aga ei nähta, et harimatus on sotsiaalse ebavõrdsuse, ekspluateerimise ja rahvahulkade ilma poliitilise ning vaimse arengu jaoks hädavajalike materiaalsete võimalusteta jätmise tagajärjeks.

Kõigis ajaloolise materialismi osades, eriti aga rahvahulkade ja juhtijate küsimuse analüüsimisel, tuleb abiks võtta tunnetusteooria. Sel juhul on küsimuse käsitlemine põhjalikum, järjekindlam ja mitmekülgsem, marksism on siis kuulajate teadvuses terviklik vaadete süsteem ning ajalooline materialism filosoofia lahutamatu osa.

Vahel kipuvad kuulajad endale marksismieelsete ja üldse mittemarksistlike sotsioloogide vaateid ette kujutama lihtsustatult, taandama neid idealistlikele vaadetele, mis eitavad rahvahulkade otsustavat osa ajaloos. See võib põhjustada reaktsionääride ja progressiivsete mõtlejate, revolutsionääride vaadete samastamist. Et taolisi vigu vältida, on kasulik kuulajaid tutvustada mõningate mineviku väljapaistvate filosoofide mõtteavaldustega. Näiteks on teada, et revolutsiooniliste demokraatide maailmavaadet iseloomustab usk rahvahulkadesse, kuigi nad ei suutnud oma vaateid järjekindlalt materialistlikult põhjendada.

Kaasaegsete kodanlike sotsioloogide vaadete kriitikale pühendatud kirjandusest võiks mainida G. K. Ašini raamatut «Müüt eliidist ja «massiühiskonnast»» (M. 1966) ja J. A. Zamoškini raamatut «Kodanliku individualismi ja isiksuse kriis» (M. 1966).

## 2. Rahvahulkade osatähtsuse suurenemine on ajaloo arenemise seadus

Teoses «Püha perekond» formuleeris K. Marx selle seaduse järgmiselt: «Koos ajaloolise tegevuse põhjalikkusega kasvab ka selle massi suurus, kelle tegevus see on.»[2] V. I. Lenin nimetas seda järeldust üheks kõige sügavamaks marksismi ajaloolis-filosoofilise teooria seisukohaks[3] ja konkretiseeris seda järgmiselt: «Mida sügavam

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, стр. 90.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 469—470.

on ümberkujundus, mida me tahame teostada, seda rohkem on vaja äratada tema vastu huvi ja temasse *teadlikku suhtumist,* veenda selle tarvilikkuses üha uusi miljoneid ja kümneid miljoneid.»[4] (Autori kursiiv.) Nii kasvab ajaloo käigus võitlevate rahvahulkade suurus ja *teadlikkus.* See omakorda tugevdab *konstruktiivset* elementi rahvahulkade tegevuses.

Eriti vajalik on loengul rõhutada, et rahvahulkade aktiivsuse ja loova tegevuse kasv on lahutamatult seotud töölisklassi teadusliku ideoloogia ja marksistliku partei sünniga. Kui minevikus oli rahvaliikumine tervenisti stiihiline, siis nüüd, sedamööda, kuidas rahvahulgad omandavad marksistlikku ideoloogiat, muutuvad ideed materiaalseks jõuks ning rahvahulkade võitlus muutub üha teadlikumaks.

Rahvahulkade osatähtsuse tõusu käsitlemisel tuleb tähelepanu juhtida sektantluse ohule, mis peitub proletariaadi irdumises teistest rahvakihtidest. See võib toimuda antud küsimusele rangelt klassilise, proletaarse lähenemise ettekäändel. Proletariaadi irdumine nõrgestaks rahva jõudu ja takistaks faktiliselt töölisklassil töötajate hegemooniks saamist. V. I. Lenin ütles, et marksism «jaotab «rahva» «klassidesse» mitte selleks, et eesrindlik klass sulguks endasse, ... vaid selleks, et eesrindlik klass, kelles ei ole vaheklasside poolikust, kõikumist ja kõhklemist, võiks seda suurema energiaga, seda suurema entusiasmiga võidelda kogu rahva eest, kogu rahva eesotsas»[5].

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmis põhjendatakse väidet, et monopolidevastase võitluse loogika koondab kõige mitmekesisemaid kihte ja voole nii kapitalismimaades kui ka rahvusvahelisel areenil. Oma rahvavaenuliku poliitikaga ergutavad monopolid imperialismi vastu võitlejate ridade kasvu. Imperialismivastaste jõudude ühtsuse ja aktiivsuse peatingimuseks on nende jõudude eelväe — rahvusvahelise kommunistliku liikumise monoliitsus.

Rahvahulkade osatähtsuse kasvule aitab kaasa ka nende aktiivne võitlus inimkonna päästmiseks termotuumasõja ohust. See küsimus puudutab vahetult laiade sotsiaalsete kihtide elulisi huvisid igal üksikul maal ja kogu maailmas.

---

[4] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 461.
[5] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 89.

Loengul tuleks arvesse võtta, et rida sõja ja rahu küsimuse aspekte (klassivõitlus ja rahulik kooseksisteerimine, sõda ja revolutsioon jt.) on suuremal või väiksemal määral käsitlemist leidnud juba eelnevatel õppustel. Seepärast tuleb toetuda juba omandatud teadmistele ja läbivõetut kordamata esitada uusi probleeme.

Suurt huvi pakub kuulajatele rahvaste sõjasüütajatevastase võitluse massiliste vormide tähtsuse ja efektiivsuse küsimus. Imperialistid jätkavad hoolimata rahvahulkade aktiivsetest sõjavastastest väljaastumistest võidurelvastumist ja sõjaliste avantüüride poliitikat. See aga ei tähenda, et rahvaste võitlus sõja vastu oleks asjatu. Sotsialismileeri võimsuse ja kõigi maade töötajate aktiivse võitluse tõttu ei suuda imperialistid, kuigi nad on äärmiselt agressiivsed, teha viimast, saatuslikku sammu maailmasõja vallapäästmise suunas. Imperialistid kulutavad kolossaalseid summasid ja mobiliseerivad kõik propagandavahendid selleks, et rahvahulki eksiteele viia, oma tegevust õigustada ja veeretada süü sõjaohu eest kommunismi olematule agressiivsusele. See näitab, et agressorid peavad arvestama rahuliikumise jõudu. Rahvusvahelise olukorra pinevuse lõdvenemine on otseses seoses rahvahulkade aktiivsuse ja organiseeritusega. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioonis öeldakse: «Rahvusvaheline olukord nõuab tungivalt kõigi sõjavastaste ja antiimperialistlike jõudude, eeskätt sotsialismi maailmasüsteemi riikide, kõigi rahvusvahelise kommunistliku, töölis- ja rahvusliku vabadusliikumise väesalkade, rahuarmastavate rahvaste ja riikide, kõigi rahupooldajate ühtekoondumist, olenemata nende poliitilistest tõekspidamistest ja maailmavaatest.»[6]

Mõnikord kerkib õppusel üles küsimus rahvahulkade osast seoses massilise hävitamise relva leiutamisega, millel on tohutu purustusjõud ja mille tegevusserakendamiseks on vaja suhteliselt vähe inimesi. On tarvis tõendada, et sellises olukorras rahvahulkade osa sugugi ei vähene. Sõjalist potentsiaali iseloomustab tuumarelva ja selle kohaletoimetamise vahendite olemasolu, mis on otseses sõltuvuses riikide majanduslikust võimsusest ja materiaalsetest ressurssidest. Neid aga loovad rahvahulgad. Üheks

[6] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 8.

termotuumasõja käiku määravaks teguriks on rahva moraalne julgus, vastupidavus ja võime taluda raskeid katsumusi. Marksism-leninism ei absolutiseeri relva, sealhulgas ka tuumarelva kõikvõimsust. Sõja ja rahu saatust võivad otsustada rahvahulgad. Ent hambuni relvastatud imperialismi palge ees suudavad nad seda ülesannet täita ainult küllaldast sõjalist võimsust omades. Seepärast oleks ekslik kunstlikult vastandada rahvahulkade jõudu relvajõule. Rahu kaitseks, maailmasõja ärahoidmiseks tuleb rakendada kõiki jõude: rahvahulkade võitlust, sotsialismileeri kaitsevõimsust, sotsialismimaade õiget välispoliitikat, mis peab olema kindel, printsipiaalne, ühtlasi aga ka paindlik ja arvestama jõudude vahekorda rahvusvahelisel areenil.

Kaasaegse relvastuse laad ning selle varumine ja laialipaigutamine imperialistide poolt sõjaväebaasidesse üle kogu maailma suurendab sõja juhusliku vallapääsemise ohtu. Ent seda juhuslikkust võib ära hoida. Ärahoidvate tegurite hulgas on esikohal rahvahulkade tegevus, nende võitlus tuumarelva keelamise ja likvideerimise eest, üleüldise desarmeerimise eest. (Vt. 1957. ja 1960. aastal Moskvas toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste dokumendid, Tallinn 1964.)

### 3. Isiksuse osast ajaloos

On vaja rõhutada, et rahvahulkade ja isiksuse osa ajaloos ei saa vaadelda kahe erineva, kuigi omavahel seotud probleemina. Indiviidi seisund ühiskonnas sõltub suurel määral rahvahulkade seisundist. Väljapaistvaid ja koloriitseid isiksusi esile tõstvat ajastut iseloomustab üldreeglina võrdlemisi suur rahvahulkade aktiivsus. Rahvahulkade vabastamisega loob sotsialistlik revolutsioon tingimused isiksuse igakülgseks arenemiseks. Niisiis on meil tegemist ühe probleemi kahe lahutamatult seotud küljega. Loomulikult etendavad selles ühtsuses peaosa rahvahulgad.

Tuleb püüda käsitletava küsimuse mõlemaid külgi maksimaalselt lähendada. See on keeruline ülesanne. Nagu kogemused näitavad, on vestlus produktiivsem siis, kui seda seost rõhutatakse juba vestlusele eelnenud loengul. Kui räägite rahvahulkade loomingulise aktiivsuse jaoks

vajalikest tingimustest kommunismile ülemineku perioodil, siis tuleb näidata, et üheks tingimuseks on juhtijate organiseeriv osa, mis aitab kaasa töötajate initsiatiivi arenemisele. Vaadeldes isiksuse osa ajaloos peab aga rõhutama, et isiksuse tegevus on seda edukam ja jätab ajalukku seda suurema jälje, mida tihedamalt ta on seotud rahvahulkadega, mida rohkem ta oma püüdluste ja isiklike omaduste poolest vastab aja nõuetele.

Nende küsimuste selgitamisel soovitame propagandistil analüüsida juhuslikkuse ja paratamatuse dialektikat. Ilma nende kategooriate sissetoomiseta ei ole väljapaistva isiksuse osa mõistmine täielik.

Rahvahulkade progressiivne liikumine on ajalooliselt paratamatu. Ent asjaolu, et nimelt see, aga mitte mõni teine tegelane osutus teatud ajal mingi liikumise eesotsas olevaks, on ajalooprotsessi suhtes juhuslik. Selle osa seisukohalt, mida antud tegelane ajaloos etendas, on ka mõned tema isiklikud omadused juhuslikud. Kuid oma ajaloolise osa täitmiseks peavad tal paratamatult olema ka teatud iseärasused. «Suur mees on suur,» kirjutas G. V. Plehhanov, «... sellepärast, et tal on iseärasusi, mis teevad ta kõige suutelisemaks rahuldama oma aja suuri ühiskondlikke vajadusi.»[7] Niisugusteks iseärasusteks on mitte ainult kalduvus ja eeldused teatud liiki tegevuseks, vaid ka väljapaistvad omadused, nagu võime näha teistest kaugemale, teoreetilise mõtlemise, tahte- ja tundejõud. Kui rääkida konkreetselt töölisliikumise tegelastest, siis nende suhtes on paratamatuks nõudeks lähedus rahvahulkadele, piiritu ustavus rahvale, kommunismi eest peetava võitluse huvidele, võime praktika nõuete objektiivse arvestamise alusel loominguliselt edasi arendada teooriat, organisaatoritalenti.

Seoses üldteoreetiliste seisukohtadega võib käesoleva küsimuse analüüsimisel näiteks tuua suuri töörahva juhte K. Marxi, F. Engelsit ja V. I. Leninit, kelle kogu elu oli kangelastegu, ülevuse ja tagasihoidlikkuse ühendamise musternäide. Nad oskasid ajaloosündmusi geniaalselt aastakümneiks ette näha ja neid otsustavalt mõjutada, pidevalt rahvahulkade kogemusele toetuda. Töölisklassi revolutsioonilise õpetuse rajajate eeskuju näitab selgesti, et juhi autoriteet oleneb tema oskusest teenida rahvast,

[7] G. Plehhanov, Isiku osa küsimusest ajaloos, lk. 42.

tegutseda tihedas ühenduses rahvahulkadega ja võtta omaks rahva huvid.

Loengul peab vältima isiksuse ja rahvahulkade suhete lihtsustatud mõistmist kuulajate poolt. Isiksus ei või saada rahvahulkade juhiks, kui ta püüab kohe ja vahetult apelleerida rahvahulkadele, ei või läheneda rahvale üksi, «loopida» poliitilisi loosungeid tänaval, vabrikutsehhis või elamukvartalis, kui ta ei toetu seejuures küllalt laiale inimeste ringile, kes moodustab rahva eelväe. Juhi võimalused laiade hulkadega vahetuks suhtlemiseks pole sugugi piiramatud (ehkki selline suhtlemine on alati vajalik), poliitilise reaktsiooni tingimustes on need koguni äärmiselt piiratud. Pöördumine juhusliku inimhulga poole, toetumata seejuures rahva eelväele, jääb hüüdjaks hääleks kõrbes. Narodnikluse ja blankismi kurvad kogemused räägivad sellest küllalt selget keelt. Väljapaistev marksist G. V. Plehhanov oli kaugel rahvast. Ent veel kaugemal olid rahvast narodnikud, ehkki nad läksid «rahva sekka». V. I. Lenin seevastu on suur oma läheduse tõttu rahvahulkadele. Lähedus tekkis selle tulemusena, et V. I. Lenin toetus sadadele, seejärel tuhandetele rahva revolutsioonilistele esindajatele, «tööpingi juurest» tulnud revolutsionääride kohordile, kes ilmus geeniuse kutsel rahva hulgast ja tõusis tema teaduslike ideede mõistmiseni. Nad viisid V. I. Lenini ideed rahva hulka, moodustasid võitlejate tuumiku, parteiks nimetatava organisatsiooni kondikava.

Tõelised revolutsionäärid-marksistid ei esita kunagi töötajatele fantastilisi ülesandeid, kuid samal ajal ei taanda nad ka poliitikat lähematele argipäeva-eesmärkidele (mõlemad aheldaksid rahvahulkade initsiatiivi). Nende tegevuses on kommunismi eest peetava võitluse eesmärkide taotlemine lahutamatult seotud hoolitsusega töötajate igapäevaste huvide eest. Tänu sellele seostuvad rahvahulkade igapäevased huvid orgaaniliselt ühiskondliku arengu perspektiivsete huvidega, töötaja ühiskondlik psühholoogia seostub marksismi-leninismi teadusliku ideoloogiaga.

Tänapäeval partei poolt läbiviidav siseparteilise ja nõukogude demokraatia arendamine, partei ja rahvahulkade sidemete laiendamine ja tugevdamine on sellepärast kindlaks garantiiks üksikute juhtijate ülemäärase ülistamise vastu. Seoses sellega tuleb alla kriipsutada, et isikukultusega ühenduses olevate negatiivsete nähtuste kriitika ei

tohi varjata partei ja nõukogude rahva suuri edusamme kommunismi ülesehitamisel. Õppusel on vaja eriti rõhutada, et võitlus isikukultuse vastu ei tähenda mingil juhul juhtide autoriteedi vähendamist. Esitame ühe V. I. Lenini tähtsa mõtteavalduse, mis on suunatud juhi osa anarhistliku käsitamise vastu. V. I. Lenin kirjutas: «Marksistid ei või olla seisukohal, millel tavaliselt asub intelligent-radikaal oma näiliselt revolutsioonilise abstraktsusega: «mitte mingisuguseid autoriteete».

Ei. Töölisklass, kes kogu maailmas peab rasket ja visa võitlust täieliku vabastamise eest, vajab autoriteete.»[8]

Partei võtab tarvitusele abinõud, et vältida isikukultuse tekkimist, kindlustab ja arendab kollektiivset juhtimist. Ent viimane ei eita, vaid hoopis eeldab juhtide isiklikku vastutust teatud töölõikude eest.

Võitlusel isikukultusega ei ole midagi ühist tsentraliseerimise ja distsipliini anarhistliku eitamisega. Seoses sellega tuleks kuulajaile meenutada NLKP Keskkomitee määruse «Tuula oblasti parteiorganisatsiooni tööst sotsialistliku töödistsipliini kasvatamisel tööstusettevõtete ja ehituste kollektiivides» («Pravda», 22. detsembrist 1966) tähtsust. Anarhismi elemendid takistavad tõelise demokraatia arengut. Tsentralismi, autoriteedi ja distsipliini eitamine isoleerib inimesi, desorganiseerib ja desorienteerib rahvahulki ning ei saa järelikult nende tegevust aktiviseerida. Hädavajaliku tsentraliseerimise ühendamine demokraatiaga, nagu kirjutas V. I. Lenin, liidab inimesi ühtsete ülesannete lahendamiseks.

Küsimus isiksuse osast ajaloos ei puuduta mitte ainult väljapaistvaid tegelasi. Kuna me räägime rahvahulkade otsustavast osast, peame tunnistama, et iga isiksus jätab ühiskonna arengule teatud jälje, sest rahvahulk ei koosne nullidest ja pole homogeenne. Rahvahulga moodustavad inimesed, kellel on oma individuaalsus. Kui rahvahulki moodustavad inimesed oleksid ilmetud ja inertsed, ei suudaks mass oma ajaloolist osa etendada.

Kommunismi kriitikud on kulutanud palju jõudu, et moonutada marksistide tõelist suhtumist rahvahulkadesse, nende ettekujutust rahvahulkade osast ajaloos. Näiteks lääne-saksa sotsioloog K. Baschewitz kirjutab: «Kui ini-

---

[8] V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., lk. 381; 4. kd., lk. 330—331; 5. kd., lk. 416—418.

mene tegutseb koos teiste inimestega, siis langeb ta individuaalne tase.» Tema kinnituste kohaselt «isiksus kaob» rahvahulkades. Kodanlikud ideoloogid omistavad kommunismile inimliku individuaalsuse nivelleerimist, isiksuse lahustamist «ühetaolises», «hallis» kollektiivis, mille huvidele toodavat ohvriks indiviidi elulised huvid. Nende kriitikute arvates on kodanlikus ühiskonnas ideaalsed tingimused isiksuse arenemiseks, sest oma eraomandusliku konkurentsiga vastavat see ühiskond inimese kui bioloogilise liigi loomalikule instinktile (hoolitsus ainult enda eksisteerimise eest). Mis aga puutub taolistesse nähtustesse selles «ideaalses» ühiskonnas, nagu massiline kuritegevus ja naise alandamine, siis neist ei armasta kapitalismi apologeedid rääkida.

Alles sotsialistlikus ühiskonnas leiab kinnitust suur humanistlik printsiip, mis on formuleeritud NLKP programmis: «Kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel.» Sotsialistlik ühiskond stimuleerib isiksuse arengut juba seepärast, et selles ühiskonnas valitseb tootmise ja jaotamise printsiip, mille esimene osa ütleb: «Igaühelt tema võimete kohaselt.» Isiksuse kõigi võimete arenemisest ja realiseerimisest on eluliselt huvitatud nii isiksus ise kui ka kogu ühiskond, kuna ilma iga inimese võimete arendamise ja kasutamiseta pole võimalik kommunismi üles ehitada.

Isiksuse areng eeldab k o l l e k t i i v i, kes ei suru isiksust maha, vaid hoopis stimuleerib ta võimete arengut. K. Marx näitas juba «Saksa ideoloogias», et ainult kollektiivis saab indiviid vahendid, mis annavad talle võimaluse igakülgselt arendada oma eeldusi, ja et isiksus on seda rikkam, mida laiemad on ta sidemed ümbritseva maailmaga.

Kommunismile ülemineku perioodil kerkib kogu suuruses ülesanne kasvatada uus inimene, kelles harmooniliselt ühineksid vaimne rikkus, moraalne puhtus ja kehaline täiuslikkus. Kommunismiehitaja isiksuse vaimse rikkuse ideeliseks aluseks on marksism-leninism. Inimese vaimse maailma kujundamisel etendavad üha suuremat osa teaduslikku maailmavaate kindlustamine, dogmatismi ületamine ja dialektilise mõtlemismeetodi omandamine. Ühiskonna elu arengu enneolematu tempo, mitmesuguste vastuolude rohkus, «kummalised» teaduslikud avastused, mille seletus sageli ei ole «silmanähtav», jms. seab inimese ette

probleeme, mida suudab lahendada ainult dialektiline mõtlemine.

Teadusliku maailmavaate omandamine eeldab inimese kõrget haridust. Ka selles suhtes avab meie ühiskond inimestele avarad võimalused. Kommunismiehitaja isiksusele on iseloomulikud huvide mitmekesisus ja põhjalikud erialased teadmised. Ei ole enam mingi ime, et näiteks tööline kirjutab raamatuid, esineb loengutega kõrgemas õppeasutuses, peab ettekande teaduslikul konverentsil või mängib rahvateatri laval. Tähelepanuväärne on nõukogude inimeste esteetilise kultuuri massiline tõus.

Isiksuse vaimne rikkus, tema võimed saavad areneda ja realiseeruda ainult aktiivses tegevuses, eelkõige ühiskondlikult kasulikus töös. Hingestatud, loomingulisel tööl on see iseärasus, et ta on üheaegselt nii isiksuse kasvatamise eesmärgiks (kommunistliku töössesuhtumise väljakujunemine, selle muutumine esmaseks eluvajaduseks) kui ka kasvatusvahendiks. Töö karastab tahtejõudu, distsiplineerib inimest, kasvatab kokkuhoidlikkust ja ilutunnet. Ent kõige tähtsam — töö on võimsaks kollektiivsustunde kasvatamise vahendiks.

Inimesel, kelle jaoks töö on saanud esmaseks eluvajaduseks ja teaduslik maailmavaade ning kommunistlik moraal sügavateks veendumusteks, harmoneeruvad tunded, soovid ja huvid ühiskonna nõuetega. Risti vastu kodanlike ideoloogide väidetele, et mass hukutab individuaalsuse, näitab kommunistliku ülesehitustöö praktika teaduslik marksistlik analüüs, et ainult masside materiaalse ja vaimse elu progress on isiksuse tõelise õitsengu tingimuseks ja eelduseks.

## Vestlus

Soovitame järgmist vestluse plaani:

1. Rahvas kui ajaloo looja, materiaalsete ja vaimsete hüvede looja.
2. Uut rahvahulkade osatähtsusest kaasajal, võitluses rahu, demokraatia ja sotsialismi eest.
3. Partei juhtiv osa ja rahvahulkade loov tegevus kommunismi ülesehitamisel. Isiksuse ja ühiskonna vahekord sotsialismi ajal.

Pealkirjas formuleeritud kujul käsitleb käesolev teema

eelkõige rahvahulga ja juhi (poliitilise, ideelise) isiksuse probleemi. Sellega on tihedalt seotud ühiskonna ja igasuguse isiksuse (indiviidi) probleem. Nimetatud teema on väga ulatuslik ja tal on oma spetsiifika. Kuna aga õppeprogrammid ei näe ette eri õppust teemal «Isiksus ja ühiskond», võtame osa sellest teemast meie poolt esitatud vestlusplaani. Käsitleme seda alapunktis «Isiksuse ja ühiskonna vahekord sotsialismi ajal».

Õppuse juhataja võib teha soovitatud plaanis muudatusi, arvestades auditooriumi spetsiifikat, eriti aga kuulajate üldhariduslikku taset. Vähem ettevalmistatud kuulajate korral võiks plaani õppusel detailiseerida. Näiteks esimese punkti võib jaotada nii: «Rahvas kui materiaalsete hüvede looja», «Rahvas kui vaimse kultuuri looja», «Rahvas kui revolutsiooniliste muudatuste teostaja ühiskonna elus».

Teema «Rahvahulkade ja isiksuse osa ajaloos» tundmaõppimisel on oluline arvestada kuulajate elukutset, selle asutuse või ettevõtte omapära, milles kuulajad töötavad. Mõnel juhul võib eraldi käsitleda kuulajaid eriti huvitavaid küsimusi. Tootmistöölistele on selleks küsimus rahvahulkade osast tehnika progressis ja majanduse juhtimisel, kultuuritöötajaile küsimus rahvahulkade osast kommunismi vaimse kultuuri loomisel.

Koos plaaniga annab juhataja kuulajaile ka praktilisi ülesandeid. Käsitletav teema võimaldab laialdaselt rakendada kuulajaid faktilise materjali kogumisele kollektiivi elust. Juba I. V. Babuškin, kes õppis 1893. aastal V. I. Lenini õpperingis, märkis selle meetodi efektiivsust. I. V. Babuškin kirjutas: «Saime lektorilt lehed küsimustega, mis nõudsid meilt tehase ja vabriku eluga tähelepanelikku tutvumist ning selle jälgimist.»[9]

Vestlus kujuneb konkreetsemaks ja elavamaks, kui kuulajad valmistavad selleks ette materjalid oma ettevõtte töötajate osa kohta tootmise kasvus, ratsionaliseerijate ja leiutajate liikumises, ettevõtte juhtimises; kollektiivi liikmete töö kohta nõukogudes, ametiühingutes, seltsimehelikes kohtutes ja teistes ühiskondliku omavalitsuse organites; kohalikud andmed kunstilise isetegevuse arengust, kultuuriülikoolide, rahvaloomingu majade ja rahvateatrite tööst jne.

---

[9] Mälestusi V. I. Leninist, 1. kd., Tallinn 1961, lk. 113.

Vestluse elavuse ja emotsionaalsuse suurendamiseks soovitab propagandist kuulajail kasutada kujusid kirjandusja kunstiteostest ning dokumentaalsetest materjalidest. Nii näiteks on väljapaistva revolutsionääri ja organisaatori kuju hästi näidatud filmis «Kangelastegu», mis jutustab F. E. Dzeržinskist. Võiks viidata ka filmile «Kommunist», mis avab üsna madalal ametikohal töötava kommunisti kangelaslikkuse ja hingerikkuse. Rahvahulkade stiihilisuse ja teadlikkuse ning juhtide küsimuse analüüsimisel saab kasutada A. Serafimovitši romaani «Raudne vool» ning filmi «Optimistlik tragöödia» tegelasi ja sündmusi.

Pretendeerimata vestluse plaani üksikküsimuste sisu täielikule avamisele, tahame propagandisti tähelepanu juhtida mõningatele kõige keerulisematele probleemidele.

1. Õppuste läbiviimise kogemused kõnelevad sellest, et kuulajaile valmistab suuri raskusi küsimus rahvahulkade osast vaimse kultuuri arengus. Eriti minevikus oli sel alal rahva osa raskesti märgatav ja ilmnes enamasti vahendatult. Sel põhjusel peavadki idealistid seda valdkonda kõige sobivamaks lahingutandriks võitluses materialistliku sotsioloogiaga. Valitsevad klassid röövisid rahva paljaks, jättes ta ilma võimalusest vahetult osa võtta vaimsest loomingust (materiaalsest tootmisest ju rahvast kõrvaldada ei saa, võib ise nälga surra ja paljaks jääda), ja kuulutavad nüüd, et rahvas on andetu, ei suuda luua midagi kaunist ega mõista üksiku geeniuse loomingut.

Maksim Gorki osutas suurt tähelepanu rahvahulkade osale kultuuri arengus. Soovitame tutvuda tema artikliga ««Väikestest» inimestest ja nende suurest tööst» (M. Gorki. Kirjandusest, Tallinn 1960, lk. 321—328) ja «Paksude muusikast» (M. Gorki, Teosed, 16. kd., Tallinn 1963, lk. 153—158).

Rahvahulkade tegevust ja geeniuse loomingut ei tohi vastandada. Igasugune tegevus vaimse kultuuri valdkonnab tugineb miljonite töötajate tootlikule tööle, kes loovad materiaalse kultuuri väärtusi. Rabindranath Tagore kirjutas: «Inimühiskonna sajanditevanune kultuur luuakse lihtsate inimeste kätega, neid on enamus, nad kannavad endal kogu raskust. Neil pole aega inimlikult elamiseks. Näljased, närused, harimatud, toitudes jäänustest isandate laualt, teenivad nad kõiki. Nende töö on tohutu, õigused aga tühised. Nad on tsivilisatsiooni küünlajalad. Nad

seisavad, hoides oma peadel lampe, ja valgustavad teed ülalolijaile.»[10]

Muidugi ei suuda üht anderikast geniaalset kunstnikku asendada isegi tuhat kõrgesti haritud inimest, kel ei ole märgatavat talenti selles valdkonnas. See inimeste erinevat kunstiannet allakriipsutav mõte on nii triviaalne, et selle üle ei tasu vaielda. Kui aga püüda kasutada seda mõtet argumendina rahva osa eitamisel vaimses kultuuris, siis ei kannata ta mingit kriitikat. Prometeuse, Heraklese, Svjatogori, Ilja Murometsi, Imetarga Vassilissa, don Quijote ja Fausti kuju esinesid rahvajuttudes enne, kui nad said geniaalsete kunstiteoste tegelasteks. Viimaste läte asub kollektiivses rahvaloomingus. «Ilias» ja «Kalevala» on surematud mitte ainult seepärast, et nad tänapäevani elavad rahva teadvuses, aidates kaasa rahva kunstimaitse kasvatamisele, vaid ka tänu sellele osale, mida nad on etendanud inspiratsiooni ja suurepäraste kujude allikana väljapaistvate kunstnike loomingus.

Kuulajaid tuleb hoiatada nende väidete lihtsustatult mõistmise eest. Kodanlikud kriitikud moonutavad neid sihilikult, et muuta neid karikatuurseteks. Näiteks on teada, kuidas üks niisugune «kriitik» tõlgitses M. Gorki teesi «Zeusi lõi rahvas, Feidias kehastas selle marmoris». Ta märkis M. Gorki raamatu servale: «Kui Feidias raius marmoripangast välja Zeusi kuju, siis on ta Gorki arvates ainult lihvija, looja aga on see «rahvas», need töölised, kes selle marmoripanga mäepõuest välja murdsid.» Vastuseks kirjutas M. Gorki: «Looja on see rahvas, kes lõi Zeusi kuju,» ning lisas kriitiku aadressil: «Tainapea!» Kunstniku teene on selles, et ta mõtestab rahva poolt esiletõstetud idee või kuju ning valab selle täiuslikku kunstilisse vormi. Kunstiloomingu kõige sügavamaks ja ammendamatuks allikaks on alati olnud rahvaste vabadusvõitlus klassi- ja rahvusliku rõhumise vastu.

Rahvas on kultuuri edendaja isegi siis, kui ta esineb kunstiteoste tarbijana. Ta pole ju passiivne tarbija. Rahva tunnustav sõna innustab kunstnikku uutele suurtele tegudele. Igasugused formalistlikud või naturalistlikud teosed satuvad aga varem või hiljem prügimäele, kuna rahvas neid ei tunnusta.

---

[10] Рабиндранат Тагор. Письма о России, М. 1956, стр. 9.

Rahvahulgad on kultuuri edendajaks seepärast, et nad on oma kätega loonud rahvuse materiaalsed ja vaimsed väärtused, peavad neid kalliks, on nende väärtuste hoidjad ja kaitsjad oma aja äraelanud klasside purustamiskatsete vastu.

Rahvahulkade osa käsitlemise vaimse kultuuri arengus võiks lõpetada teesiga, et maailma kultuuri suurim saavutus — marksism-leninism — tekkis kogu inimmõtte ajaloolise arenemise summana, töölisklassi ning kõigi töötajate revolutsioonilise võitluse kogemuste üldistamise resultaadina.

2. Selles vestluse osas soovitame tagasi pöörduda mõningate keeruliste küsimuste juurde, mida käsitleti juba loengus. Tuleb valmis olla selleks, et kuulajad hakkavad pärima, kas rahvahulkade osa võitluses rahu eest ei vähene seoses tuumarelva juhusliku käikulaskmise võimalusega. (Selle probleemi ning rahvahulkade osa kohta kaasaegses sõjas võib soovitada raamatut «Marksism-leninism sõjast ja sõjaväest», M. 1965, lk. 292—319.) Sageli küsitakse, kui mõjuv on ülemaailmne ühiskondlik liikumine (allkirjade kogumine, manifestatsioonid, protestidemonstratsioonid jne.) imperialistide agressiivse poliitika ja nende otsese sandarmitegevuse vastu mitmesugustes maakera paikades, milline on isikukultuse kriitika ja juhi autoriteedi tunnistamise vahekord, kuidas saab ühendada ainujuhtimise printsiipi ja rahvahulkade kasvavat osa tootmise juhtimisel.

Vestluse käigus on otstarbekohane kontrollida, kui täpselt kuulajad omandasid loengul kuuldu. Vajaduse korral peab kõige raskemaid probleeme uuesti seletama.

3. Rahvahulkade ja isiksuse osa ajaloos käsitledes on vaja vältida üht olulist puudust, mis selle teema õppustel esinema kipub. Sageli suudavad kuulajad küll analüüsida teoreetilisi lähteseisukohti rahvahulkade ja üksikisiku osast, väga veenvalt rääkida töötajate otsustavast osast ja seega vaadelda küsimust nii-öelda väljaspool aega ja ruumi, kuid nad ei erista rahvahulkade osatähtsuses erinevatel ajaloo epohhidel toimunud olulisi muutusi. Kui seda vahet tehaksegi, siis sageli ei analüüsita rahvahulkade aktiivsuse kasvu allikaid kommunistlikus formatsioonis. Eriti suuri raskusi on ideeliste allikate mõistmisega. Propagandist peab kuulajaid järjekindlalt orienteerima nende põhjuste väljatoomisel, tänu millele

sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise tingimustes kasvab mõõtmatult töötajate loominguline aktiivsus, muutub printsipiaalselt, kvalitatiivselt selle iseloom ja suunitlus.

Valmistudes selleks vestluse osaks võib kasutada mitmesuguseid täiendavaid materjale. Mainime neist ajakirjas «Polititšeskoje Samoobrazovanije» 1966, nr. 6, lk. 27—31 avaldatud nõuandeid Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi materjalide tundmaõppijaile («NLKP juhtiva osa kasv kommunistlikus ülesehitustöös»); Ametiühingute Kesknõukogu määrust «Sotsialistliku võistluse organiseerimise parandamisest» («Pravda», 27. septembril 1966); V. Drobõževi ja K. Papini artiklit «V. I. Lenin rahvahulkade loomingust majanduslikus ülesehitustöös» («Polititšeskoje Samoobrazovanije» 1966, nr. 4), I. Naidise artiklit «Tehasekollektiiv, parteiorganisatsioon, direktor» («Kommunist» 1965, nr. 18) ja G. Smirnovi artiklit «Vabadus ja isiklik vastutus» («Kommunist» 1966, nr. 14).

Eespool oli juttu rahvahulkade aktiivse poliitilise tegevuse võimalustest kapitalismi tingimustes. Ent see tegevus taotleb lõppkokkuvõttes kapitali valitsemise hävitamist ja võimu töölisklassi kätte võtmist. Mis aga puutub tootmissfääri, siis on loomulik, et ekspluateerimise tingimustes ei saa rahvahulkade loominguline aktiivsus laialdaselt areneda. Sotsialism aga eeldab rahvahulkade konstruktiivset, loovat, loomingulist tegevust kõigis ühiskonna elu sfäärides.

Rahvahulkade aktiivsuse tõstmisel omab tohutut tähtsust oma tegevuse eesmärkide mõistmine. Need eesmärgid on teaduslikult formuleeritud ja põhjendatud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmis ja partei kongresside otsustes. Kogu ühiskonna arengu teaduslik ettenägemine on eelkõige partei kui marksistliku teooria kandja ülesanne. Ent teisest küljest on teaduslik ettenägemine ise võimalik ainult kui rahvahulkade praktiliste kogemuste üldistamise resultaat. Üksnes kollektiivne kogemus, kirjutas V. I. Lenin, ainult miljonite kogemus võib anda tõhusaid juhtnööre meie üritusele, sotsialismi ülesehitamise üritusele. V. I. Lenin soovitas kommunistidel ammutada töökogemusi elava rahvaloomingu allikast (V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 376). Järgides V. I. Lenini õpetusi peab partei kommunismi sõlmküsimuste lahendamisel pidevalt nõu rahvaga. Niiviisi õpib

partei rahvalt ja äratab inimestes huvi, loomingulist akti
sust. Siinkohal võib kuulajaile meenutada NLKP XX
kongressi direktiivide projekti NSV Liidu rahvamajandu
arendamise viie aasta (1966—1970) plaanist, mille
korraldati üldrahvalik arutelu.

Parteiorganisatsioonide töö töötajate kommunistli
kasvatamisel on suunatud materiaalsete ja moraalsete t
stiimulite arendamisele. Viimaste hulgas kuulub eril
koht niisugustele ergutavatele motiividele nagu usta
kommunismile, sotsialistlik patriotism ja internatsio
lism.

Tavaliselt ei pöörata käesoleva teema analüüsimisel k
laldast tähelepanu sotsialistliku patriotismi ning intern
sionalismi analüüsile. Ometi aga nõuab see teema patri
tiliste ajendite ja internatsionalismi arvestamist, sest n
on rahvahulkade võimsaks liikumapanevaks jõuks.

Nõukogude inimeste loominguline aktiivsus on suunat
eelkõige tootmise arendamisele. V. I. Lenin näitas,
üheks tootmise arendamisest teadliku osavõtu tingimus
peab olema laialdase sotsialistliku võistluse organisee
mine (V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 373). Sotsiali
liku võistluse tohutu ulatus ja mõju ilmnevad eriti selg
selle kõrgeimas kaasaegses vormis — kommunistliku
kollektiivide ja lööklaste liikumises. Kommunistliku
kollektiivide liikumise üheks iseloomulikuks jooneks
kaasaegse teaduse saavutuste omastamine laiade rah
hulkade poolt. Kommunismi ülesehitamise käigus muut
teadus üha rohkem vahetuks tootlikuks jõuks. Väga täh
on selle fakti sisu avamine meie teema seisukohalt. T
duse uus koht tootmise arengus ei vähenda, vaid, vas
pidi, suurendab rahvahulkade osa tehnika progress
Ainult juhul, kui vahetud materiaalsete hüvede toot
võtavad omaks teaduse põhialused, võib teadus täiel m
ral muutuda vahetuks tootlikuks jõuks.

Praktika on ammugi ümber lükanud kodanliku dogm
nagu ei suudaks rahvahulgad juhtida tootmist ja üh
konda. Juba nõukogude korra koidikul kirjutas V. I. Len
«Üheks kõige tähtsamaks, kui mitte kõige tähtsamaks ül
andeks on praegu võimalikult laialt arendada seda tööli
ja üldse kõigi töötajate ning ekspluateeritavate iseseis
pealehakkamist loovas *organisatsioonilises* töös. On v
iga hinna eest purustada vana *absurdne,* metsik, alatu

ilge eelarvamus, nagu võiksid riiki valitseda, nagu võiksid sotsialistliku ühiskonna ehitamist organisatsiooniliselt juhtida ainult nõndanimetatud «kõrgemad klassid», ainult rikkad või need, kes on läbi teinud rikaste klasside kooli.»[11]

Rahvahulkade osavõtt ühiskonna elu juhtimisest on eelkõige nende kaasatõmbamine tootmise juhtimisele, majandusliku ülesehituse põhiküsimuste lahendamisele. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee 1965. aasta märtsi- ja septembripleenumite otsustes on töö tootlikkuse tõstmise ülesanded lahutamatult seotud majanduse juhtimise demokraatlike printsiipide arendamise ja tööliste ning kolhoosnike materiaalse stimuleerimise tugevdamisega (kõrvuti tootmise arendamise moraalsete stiimulitega).

Rahvahulkade osa kasvu on vaja näidata ka töötajate riigivalitsemisest ja ühiskondliku omavalitsuse arendamisest osavõtmise mitmekesiste vormide najal.

---

[11] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 376.

SISUKORD

Toimetuselt . . . . . 3

1. teema. Mis on filosoofia . . . . . 7
2. teema. Mateeria ja teadvus . . . . . 32
3. teema. Materialistliku dialektika seadused . . . . . 58
4. teema. Materialistliku dialektika kategooriad . . . . . 80
5. teema. Kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma . . 105
6. ja 7. teema. Mida uurib ajalooline materialism. Ühiskondlik-majanduslik formatsioon . . . . . 127
8. teema. Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid . . . . 151
9. teema. Marksistlik-leninlik õpetus klassidest ja riigist . . 179
10. teema. Sotsiaalsed revolutsioonid . . . . . 217
11. teema. Ühiskondlik teadvus . . . . . 227
12. teema. Rahvas kui ajalooprotsessi otsustav jõud . . . . . 252

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ ПО ФИЛОСОФИИ
Для школ основ марксизма-ленинизма
На эстонском языке
Издательство «Ээсти Раамат»,
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetajad E. Marandi ja T. Tender. Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa. Tehniline toimetaja L. Kann.

Laduda antud 30. IV 1968. Trükkida antud 12. VII 1968. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik, 54×84/16. Trükipoognaid 17. Tingtrükipoognaid 14,3. Arvestuspoognaid 15,71. Trükiarv 3000. Tell. nr. 3588. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tn. 2. Hind 50 kop. 1—5—1

50 kop.

A
29398

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00814215 2